

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

КРАМСЬКА ЗОЯ МИХАЙЛІВНА

УДК 37.477.09(045)

ДИСЕРТАЦІЯ

**«ПІДГОТОВКА СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕХНІКУМІВ ДО
КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ У ШКОЛІ В 20-30-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ»**

(спеціальність 011 – Освітні, педагогічні науки)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

З. М. Крамська

Науковий керівник:

Шпак Валентина Павлівна, доктор педагогічних наук, професор

Черкаси – 2021

АНОТАЦІЯ

Крамська З. М. Підготовка студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в 20-30-ті роки ХХ століття. Кваліфікаційна праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького МОН України. Черкаси, 2021.

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і представлено нове розв'язання наукової проблеми – підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в 20-30-ті роки ХХ століття, що реалізовано відповідно до сучасних реформаційних змін у змісті початкової освіти та дає змогу на науковому і прикладному рівнях забезпечити ефективне національно-патріотичне виховання студентської молоді.

У першому розділі – «Теоретико-методологічні засади підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі» – конкретизовано сутність і структуру поняття «підготовка студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі», схарактеризовано методологію, етапи і структуру краєзнавчого дослідження, визначено тенденції дослідження генезису проблеми підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в Україні 20-30-х років ХХ століття.

У ході наукового пошуку вивчено широку джерельну базу (за класифікацією А. Ламашева), що охоплює: 1) публікації прогресивних педагогів минулих часів; 2) монографії й праці відомих педагогів; 3) шкільні підручники і навчальні посібники різних років і періодів; 4) підручники і навчальні посібники з педагогіки, психології, окремих методик; 5) соціологічні матеріали; 6) мемуарну й епістолярну літературу; 7) періодику; 8) художню літературу; 9) законодавчі й інші правові матеріали з питань народної освіти; 10) поточну шкільну документацію; 11) архівні документи і матеріали; 12) досвід передових колективів шкіл і окремих учителів;

13) дитячу творчість; 14) народну педагогічну творчість; 15) речові джерела; 16) технічні засоби. Опрацювання цієї джерельної бази дозволяє здійснити порівняння дефініцій поняття «краєзнавство» із «загальним краєзнавством», «історичним краєзнавством» і «галузевим краєзнавством». Визначення ключового поняття «підготовка студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі» здійснено з урахуванням наукового доробку вітчизняного дослідника М. Костриці як формування здатності навчити учнів відшукати, обґрунтувати і розкрити в узаємозв'язках і взаємозалежностях усю сукупність особливостей, зосереджених на певній території, і дати в такий спосіб комплексну генетичну картину життя цієї території у природно-історичному і соціоекономічному аспектах.

Розкрито генезис становлення і розвитку краєзнавчої роботи в історії педагогічної науки. Установлено, що в краєзнавчому вивченні рідного краю виокремлюються такі напрями, як географічне, біологічне, етнографічне, літературно-мистецтвознавче, господарче, екологічне, історичне, педагогічне, шкільне краєзнавство, музеєзнавство і краєзнавчо-туристична діяльність.

Оскільки у структурі педагогічного краєзнавства, за Н. Побірченко, прийнято розглядати історико-педагогічний, регіональний, етнографічний, школознавчий, дидактичний і професійний компоненти, то у професійній підготовці студентів педтехнікумів до організації краєзнавчої роботи виокремлено адміністративно-політичні, економічні, історичні, культурно-мистецькі та природні краєзнавчі об'єкти. Відповідно до цих об'єктів, а також залежно від спрямованості, змісту і характеру пізнавальних дій диференційовано пізнавальний, дослідницький і практичний (прикладний) види краєзнавчої роботи.

Окрему увагу приділено державним, шкільним і громадським формам організації краєзнавчої роботи. Серед зазначених форм краєзнавчої роботи додатково виокремлюють стаціонарні та пересувні, екскурсійні та експедиційні, інтенсивні та екстенсивні. Наголошено, що найбільш поширеними і стабільними формами краєзнавчої роботи вважаються гурток, клуб,

прогулянка, подорож, похід, зліт, екскурсія, естафета, експедиція. Установлено, що зазначені форми краєзнавчої роботи можуть додатково диференціюватися в залежності від трьох етапів її проведення – організації краєзнавчої роботи, проведення дослідів, а також пропаганди краєзнавства і здобутків краєзнавчих досліджень.

Методологічним підґрунтям дослідження проблеми організації краєзнавчої роботи у школі обрано історико-педагогічний і краєзнавчий підходи, що має яскраво виражений міждисциплінарний характер, виступає основою вивчення природничо-соціальних і суспільних об'єктів та явищ, і, відповідно, принцип краєзнавства. Акцентовано на тому, що організація краєзнавчої роботи в Новій українській школі вимагає врахування взаємозв'язку краєзнавчого принципу з іншими відомими дидактичними принципами, серед яких слід зазначити загальні (принципи науковості, системності і послідовності, доступності, урахування індивідуальних особливостей молодших школярів) і специфічні (принципи комплексності, плановості й наступності, зв'язку краєзнавчої роботи з навчально-виховною, оптимального поєднання краєзнавчої діяльності з суспільно корисною, дитячого самоуправління з педагогічним керівництвом, популяризації краєзнавчої роботи, регіональності, районування).

У ході дослідження виявлено основні тенденції генезису проблеми підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в Україні 20-30-х років ХХ століття. Виокремлення й характеристика етапів генезису обраної проблеми здійснено відповідно до визначених критеріїв (методологічні засади краєзнавчої роботи в закладах освіти; вироблення процедури краєзнавчого пошуку; характер краєзнавчої продукції; зв'язок краєзнавчої діяльності з педагогічною теорією й практикою; розширення спектру методів і форм краєзнавчих досліджень): перший етап – розроблення парадигми краєзнавчої роботи в закладах освіти відповідно до суспільних запитів (1920-1924 рр.); другий етап – внесення змін до навчальних планів і програм завдяки введення краєзнавчого компонента на фоні

реструктуризації вищої педагогічної освіти (1925-1929 рр.); третій етап – зміни краєзнавчих пріоритетів у змісті діяльності педагогічних технікумів у напрямі активної українізації, що припадає на 1930-1933-й рр.; четвертий етап – поступового припинення краєзнавчої роботи у школі першого концентру і підготовки до неї педагогічних кадрів (1934-1939 рр.).

У другому розділі – «Основні етапи підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школах у 20-30-ті роки ХХ століття» – проаналізовано участь студентів педагогічних технікумів у краєзнавчому русі у шкільній освіті в досліджуваній період, схарактеризовано систему краєзнавчих установ із координації підготовки студентів педтехнікумів до краєзнавчої роботи у школі.

Проведене дослідження дає можливість установити участь студентів педагогічних технікумів у краєзнавчому русі у шкільній освіті в обраний хронологічний період. Це продиктовано необхідністю вирішення Новою українською школою ряду невідкладних завдань, у реалізації яких важливу роль покликане здійснити краєзнавство, що забезпечує зв'язок процесу навчання і виховання молодших школярів з особливостями народної культури і навколишнього середовища, сприяє консолідації української молоді, формуванню в неї патріотичних почуттів і переконання про єдність українських земель. Наголошено на посиленні ролі краєзнавства і у процесі підготовки майбутніх учителів.

Установлено, що в теоретичних пошуках та емпіричних дослідженнях шляхів, методів і засобів професійної підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі вчені поступово доходять до висновків, суголосних із сучасними реформаційними процесами, які покликали до життя Нову українську школу ХХІ століття: у новій школі має працювати новий учитель, здатний не лише передавати знання, але і готувати молодших школярів до самостійного життя в суспільстві. Аргументовано, що виконати таке важливе соціальне замовлення стає можливим через включення студентів у такі самі види краєзнавчої роботи, які вони повинні

навчитися організовувати у професійній діяльності. Перевагу в них слід надавати самостійним дослідженням, творчим видам краєзнавчої роботи, експериментам, проєктній діяльності, що в обраний хронологічний період упевнено розвиваються і популяризуються.

З'ясовано, що тенденційною в досліджуваній проблемі можна вважати поступову відмову від предметної системи організації освітнього процесу, у тому числі й краєзнавчій роботі, і запровадження комплексного підходу. З огляду на те, що у визначених хронологічних межах термін «інтеграція» ще не застосовувався, його аналогом не безпідставно можна вважати комплексний підхід. На наш погляд, ідея впровадження комплексного навчання вдало корелює з сучасною ідеєю інтеграції змісту, методів і форм найбільш дотичних навчальних предметів з урахуванням внутрішньо-предметних і зовнішніх міжпредметних зв'язків.

Виокремлено переваги реформування освіти в 20-30-х рр. збіглого століття, що суголосні з сучасними реформаційними процесами в початковій освіті: поступова відмова від статичності традиційної школи, для якої пріоритетом виступає готове знання; перехід від предметної системи навчання молодших школярів до інтегрування навчальних предметів; надання молодшим школярам максимальної самостійності; отримання знань про предмети, явища і процеси навколишньої дійсності безпосередньо з життя, а не через споглядання малюнків чи сприйняття вербальної інформації; популяризація безпосереднього спостереження за природним середовищем; застосування місцевого матеріалу до вивчення різних курсів, а не лише у викладанні краєзнавства як окремої дисципліни; піднесення ролі опорних шкіл, на базі яких створюється шкільний краєзнавчий музей.

У дисертації подано докладну характеристику функціонування типів педагогічних закладів освіти, що здійснювали підготовку студентів до краєзнавчої роботи у школі, найперше, педагогічних технікумів, інститутів народної освіти, вищих трирічних педагогічних курсів.

Позитивним надбанням тодішньої підготовки до краєзнавчої роботи можна вважати запровадження активних методів навчання: практичних занять, написання рефератів за результатами краєзнавчого пошуку, проведення лабораторних робіт, бесід, дослідницько-пошукової діяльності, підготовки проєктів, екскурсійного методу. Зауважимо, що крім згаданих вище основними методами підготовки до краєзнавчої роботи в педтехнікумах застосовуються літературний, метод польових досліджень, картографічний, статистичний, візуальний, анкетування, фотографування і кінозйомки, історичний. Проаналізовано зміст навчальних програм і методичних рекомендацій із «Краєзнавства», «Основ краєзнавства», «Методики суспільствознавства» і «Методики краєзнавства» згідно з природничим, соціально-економічним і побутовим напрямками краєзнавчої роботи, що передбачалися цими програмами.

Акцентовано увагу на двох основних формах підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі – екскурсійній (включає підготовку до її проведення, власне екскурсію та опрацювання отриманого матеріалу з подальшим розміщенням у музеї або через передачу до конкретного закладу) і стаціонарній (студентська група чи гурток обирають собі певний населений пункт як дослідну станцію й постійно проводять його всебічне вивчення у вигляді монографічного опису). Тематика екскурсій була доволі різноманітною: 1) локальні (життя прісних водойм, життя у степу); 2) сезонні (весняні, осінні, зимові, літні); 3) біологічні (способи харчування, способи захисту, хижаки і паразити); 4) систематичні (наші птахи, комахи); 5) виробничі (шкідники саду, городу).

Узагальнено роль студентів педагогічних технікумів в організації краєзнавчої роботи, результати якої акумульовано в краєзнавчих музеях, що функціонували на базі закладів освіти. Долучаючись до створення таких музеїв, студенти керувалися загальними рекомендаціями щодо формування експозицій: виявлення продуктивних сил; фіксація й вивчення динаміки розбудови населеного пункту; вивчення соціально-економічних процесів

і культурно-побутового життя населення; збільшення чисельності організованих відвідувань; робота з укладання довідника; проведення культурно-освітньої роботи.

Окрему увагу приділено системі краєзнавчих установ із координації підготовки студентів педтехнікумів до краєзнавчої роботи у школі, серед яких вирізняються краєзнавчі музеї, гуртки, краєзнавчі наукові товариства, науково-дослідні інститути, дослідні сільськогосподарські, метеорологічні й біологічні станції, а також державно-громадські, планово-господарські установи й організації, студентські бюро краєзнавства. З аналізу архівних документів стає відомо, що пріоритетну роль у краєзнавчому русі 20-х рр. ХХ ст. відіграють краєзнавчі з'їзди, структура яких представлена такими секціями: 1) секція мертвої природи з відділом ґрунтознавства, геології з мінералогією та гідрологією; 2) секція геофізики з метеорологією й астрономією; 3) секція живої природи з ботанічним, зоологічним і біогеографічним відділами; 4) секція антропології й географії; 5) секція етнографії; 6) секція мови і літератури; 7) секція соціально-економічна; 8) секція історична з включенням археології та пластичного мистецтва; 9) секція архівознавства; 10) секція музеєзнавства. Регулярно влаштовуються спеціальні виставки краєзнавчої літератури за участю місцевих краєзнавчих організацій, презентується їх звітна та інша друкована продукція. Координатором діяльності центральних організацій і установ на ті часи виступає Українська академія наук у Києві з історико-філологічним, фізико-математичним і соціально-економічним відділами, кожен з яких має низку комісій, кабінетів, музеїв, що ведуть краєзнавчу роботу. Для популяризації зібраного краєзнавчого матеріалу видаються «Записки Історично-Філологічного Відділу», «Українські Геологічні Вісті», «Український Зоологічний журнал», «Український Ботанічний журнал», а також спеціалізовані часописи Комісії краєзнавства «Бюлетень» і одеський «Вісник».

У третьому розділі – «Актуалізація історико-педагогічного досвіду підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у

школі» – схарактеризовано підготовку студентів педагогічних коледжів до краєзнавчої роботи в умовах реформаційних змін на початку XXI століття, зміст якої поступово розширюється й охоплює такі напрями досліджень: геологічні, гідрогеологічні, геоморфологічні, метеорологічні, гідрологічні, геоботанічні, зоогеографічні, фенологічні, економіко-географічні, топонімічні, дослідження ґрунтів, природно-територіальних комплексів.

Наголошено, що у процесі підготовки студентів педагогічних коледжів до краєзнавчої роботи у школі слід ураховувати зміст природничої освітньої галузі, що практично реалізується у процесі вивчення предмета «Я досліджую світ» за навчальними програмами О. Савченко і Р. Шияна. Тематичну основу цього курсу складають змістові лінії, що визначені Державним стандартом початкової освіти і охоплюють складники названих вище галузей в їх інтегрованій сутності.

Прогнозовано напрями розбудови краєзнавчої роботи в сучасних педагогічних коледжах: під час педагогічної практики, у ході виховної роботи зі студентською молоддю, а також шляхом організації діяльності наукових студентських товариств і гуртків. Перший напрям – організація педагогічної практики – передбачає залучення студентів перших-других курсів до педагогічної практики з основ природознавства і краєзнавства. Цей напрям широко представлений у діяльності Бродівського фахового педагогічного коледжу імені Маркіяна Шашкевича Львівської області, Дніпровського фахового педагогічного коледжу Комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради», Коломийського педагогічного фахового коледжу Івано-Франківської обласної ради, Комунального вищого навчального закладу «Уманський гуманітарно-педагогічний коледж ім. Т. Г. Шевченка», Комунального навчального закладу фахової передвищої освіти «Корсунь-Шевченківський педагогічний фаховий коледж ім. Т. Г. Шевченка Черкаської обласної ради», Комунального закладу «Покровський педагогічний коледж»,

Луцького педагогічного коледжу Волинської області, Чортківського обласного педагогічного училища ім. О. Барвінського Тернопільської області.

Другий напрям підготовки студентів педагогічних коледжів до краєзнавчої роботи – виховна робота зі студентською молоддю – найбільш яскраво представлений у досвіді Білоцерківського гуманітарно-педагогічного фахового коледжу Київської області, Бродівського фахового педагогічного коледжу імені Маркіяна Шашкевича Львівської області, Кременчуцького педагогічного коледжу імені А. С. Макаренка, Лисичанського педагогічного коледжу ЛНУ.

Третій напрям – організація діяльності студентських наукових товариств і гуртків – зразково представлений у підготовці до краєзнавчої роботи студентів Бердичівського педагогічного коледжу Житомирської області, Бериславського педагогічного коледжу імені В. Ф. Беньковського Херсонської області, Луцького педагогічного коледжу Волинської області, КЗ СОР «Лебединський педагогічний фаховий коледж імені А. С. Макаренка».

Наголошено, що проведене дослідження не вичерпує всієї різноманітності питань, які пов'язані з підготовкою студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в 20-30-ті роки ХХ століття. Подальші наукові розвідки потребують оновлення освітніх програм підготовки здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» з орієнтацією на забезпечення досягнення програмних результатів навчання відповідно до сучасних парадигм педагогічної освіти, з урахуванням специфіки організації краєзнавчої роботи в Новій українській школі, виходячи з можливостей застосування методів, форм і засобів краєзнавчої роботи для посилення національно-патріотичного виховання студентської молоді.

Ключові слова: краєзнавство, краєзнавча робота, підготовка, педагогічні технікуми, Нова українська школа, Україна.

Kramska Z. M. Preparation of Students of Pedagogical Technical Schools for Local History Work at School in the 20-30s of the XX century. Qualification research paper on the rights of a manuscript.

Thesis for a Degree of PhD in Pedagogy, specialty – 011 Educational, pedagogical sciences. Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy of the Ministry of Education and Science of Ukraine. Cherkasy, 2021.

In thesis the theoretical generalization is carried out and the new decision of a scientific problem – preparation of students of pedagogical technical schools for local history work at school in 20-30th years of the XX century is represented, which is implemented in accordance with modern reform changes in the content of primary education and allows at the scientific and applied levels to ensure effective national-patriotic education of student youth.

In the first chapter – «Theoretical and methodological principles of preparation of students of pedagogical technical schools for local history work at school» – the essence and structure of the concept «preparation of students of pedagogical technical schools for local history work at school» are specified, methodology, stages and structure of local lore research are characterized, problems of preparation of students of pedagogical technical schools for local lore work at school in Ukraine of 20-30th years of the XX century.

In the course of scientific research a wide source base (according to A. Lamashev's classification) was studied, covering: 1) works of progressive teachers of the past; 2) monographs and works of famous teachers; 3) school textbooks and manuals of different years and periods; 4) textbooks and manuals on pedagogy, psychology, individual methods; 5) sociological materials; 6) memoirs and epistolary literature; 7) periodicals; 8) fiction; 9) legislative and other legal materials on public education; 10) current school documentation; 11) archival documents and materials; 12) experience of advanced teams of schools and individual teachers; 13) children's creativity; 14) folk pedagogical creativity; 15) material sources; 16) technical means. The elaboration of this source base made it possible to compare the definitions of the concept of «local lore» with

«general local lore», « local history work» and «branch local lore». The definition of the key concept «preparation of students of pedagogical colleges for local history work at school» is made taking into account the scientific achievements of domestic researcher M. Kostrytsia as the formation of the ability to teach students to find, justify and reveal in relationships and interdependencies the whole set of features to give in this way a complex genetic picture of life of this territory in natural-historical and socio-economic aspects.

The genesis of formation and development of local lore work in the history of pedagogical science is revealed. It is established that in the local lore study of the native land there are such areas as geographical, biological, ethnographic, literary and artistic, economic, ecological, historical, pedagogical, school local lore, museum studies and local lore and tourism activities.

Since in the structure of pedagogical study of local lore, according to N. Pobirchenko, it is accepted to consider historical-pedagogical, regional, ethnographic, school, didactic and professional components, in the professional preparation of students of pedagogical colleges for the organization of local lore administrative-political, economic, historical, cultural-artistic and natural local lore objects. According to these objects, as well as depending on the direction, content and nature of cognitive actions differentiated cognitive, research and practical (applied) types of local history work.

Special attention is paid to state, school and public forms of organization of local history work. Among these forms of local history work additionally distinguish stationary and mobile, excursion and expedition, intensive and extensive. It is emphasized that the most common and stable forms of local lore are considered to be a circle, club, walk, trip, hike, rally, excursion, relay race, expedition. It is established that these forms of local history work can be further differentiated depending on the three stages of its implementation – the organization of local history work, experiments, as well as the promotion of local lore and the achievements of local lore research.

The methodological basis for the study of the problem of organization of local history work at school is chosen historical-pedagogical and local lore approaches, which has a pronounced interdisciplinary nature, is the basis for the study of natural and social objects and phenomena, and, accordingly, the principle of local lore. Emphasis is placed on the fact that the organization of local history work in the New Ukrainian School requires consideration of the relationship of the principle of local lore with other well-known didactic principles, among which should be noted the general (principles of scientificity, system and sequence, accessibility, taking into account individual features of junior schoolchildren) and specific (principles of complexity, planning and continuity, connection of local history work with educational, optimal combination of local lore work with socially useful activity, combination of children's self-management with pedagogical management, popularization of local lore, regionalism, zoning).

The study revealed the main trends in the genesis of the problem of preparing students of pedagogical colleges for local history work at school in Ukraine in the 20-30s of the XX century. Isolation and characterization of stages of genesis of the chosen problem is carried out according to certain criteria (methodological principles of local history work in educational institutions; development of local lore search procedure; nature of local lore products; connection of local lore activity with pedagogical theory and practice; expansion of local lore research methods and forms): the first stage – development of a paradigm of local history work in educational institutions according to public inquiries (1920-1924); the second stage – making changes to the curricula and programs through the introduction of the local history component against the background of the restructuring of higher pedagogical education (1925-1929); the third stage – changes in local lore priorities in the content of the activities of pedagogical colleges in the direction of active Ukrainization, which falls on 1930-1933; the fourth stage – the gradual cessation of local lore work in the school of the first concentration and training of teachers for it (1934-1939).

The second chapter – «The main stages of preparation of students of pedagogical colleges for local history work in schools in the 20-30s of the XX century» – analyzes the participation of students of pedagogical colleges in local lore movement in school education in the study period, describes the system of local lore institutions to coordinate student training pedagogical colleges for local history work at school.

The study provides an opportunity to establish the participation of students of pedagogical colleges in the local lore movement in school education in the selected chronological period. This is dictated by the need for the New Ukrainian School to solve a number of urgent tasks, in the implementation of which an important role is to play local lore, which ensures the connection of education and upbringing of primary school children with the peculiarities of folk culture and environment, belief in the unity of Ukrainian lands. Emphasis is placed on strengthening the role of local lore in the training of future teachers.

It is established that in theoretical searches and empirical researches of ways, methods and means of professional preparation of students of pedagogical technical schools for local history work at school scientists gradually come to the conclusions agreeing with modern reformation processes which have called to life the New Ukrainian school of the XXI century the new school should have a new teacher who is able not only to transfer knowledge, but also to prepare younger students for independent living in society. It is argued that to fulfill such an important social order becomes possible through the inclusion of students in the same types of local history work, which they must learn to organize in professional activities. Preference should be given to independent research, creative types of local history work, experiments, project activities, which in the selected chronological period are confidently developing and popularizing.

It was found that the tendency in the problem we study can be considered a gradual abandonment of the subject system of organization of the educational process, including local history work, and the introduction of an integrated approach. Given that the term «integration» was not yet known within the

chronological limits defined by us, its analogue cannot be unreasonably considered a comprehensive approach. In our opinion, the idea of implementing integrated learning successfully correlates with the modern idea of integrating the content, methods and forms of the most relevant subjects, taking into account intra-subject and external interdisciplinary links.

The advantages of education reform in the 1920s and 1930s, which are in line with modern reform processes in primary education, are highlighted: gradual rejection of the static nature of the traditional school, for which the priority is ready knowledge; transition from the subject system of education of junior schoolchildren to the integration of educational subjects; giving junior students maximum independence; gaining knowledge about objects, phenomena and processes of the surrounding reality directly from life, and not through contemplation of pictures or perception of verbal information; popularization of direct observation of the natural environment; application of local material to the study of various courses, not only in the teaching of local lore as a separate discipline; raising the role of support schools, on the basis of which a school museum of local lore is created.

Thesis presents a detailed description of the functioning of the types of pedagogical educational institutions that prepared students for local history work at school, first of all pedagogical technical schools, institutes of public education, higher three-year pedagogical courses.

A positive achievement of the then preparation for local history work can be considered the introduction of active teaching methods: practical classes, writing essays on the results of local lore research, laboratory work, interviews, research activities, project preparation, and excursion method. Note, that in addition to the above, the main methods of preparation for local lore in pedagogical colleges are used literary, field research method, cartographic, statistical, visual, questionnaires, photography and filming, historical. The content of educational programs and methodical recommendations on «Local lore», «Fundamentals of local lore», «Methods of social science» and «Methods of local

lore» in accordance with the natural, socio-economic and everyday directions of local lore work provided by these programs is analyzed.

Emphasis is placed on two main forms of preparation of students of pedagogical colleges for local history work at school – excursion (includes preparation for its holding, actual excursion and processing of the received material with subsequent placement in a museum or through transfer to a specific institution) and stationary (student group or circle chose themselves a certain settlement as a research station and constantly conducted its comprehensive study in the form of a monographic description). The topics of the excursions were quite diverse: 1) local (life of fresh water, life in the steppe); 2) seasonal (spring, autumn, winter, summer); 3) biological (food methods, methods of protection, predators and parasites); 4) systematic (our birds, insects); 5) industrial (garden pests, vegetable garden).

The role of students of pedagogical technical schools in the organization of local history work is generalized, the results of which were accumulated in local lore museums, which functioned on the basis of educational institutions. Joining the creation of such museums, students were guided by general recommendations for the formation of exhibitions: identification of productive forces; fixation and study of the dynamics of settlement development; study of socio-economic processes and cultural and everyday life of the population; increase in the number of organized visits; work on compiling a directory; conducting cultural and educational work.

Particular attention is paid to the system of local lore institutions to coordinate the preparation of students of pedagogical colleges for local history work at school, which includes local lore museums, clubs, local lore research societies, research institutes, research agricultural, meteorological and biological stations, as well as state planning and economic institutions and organizations, student bureaus of local history work. From the analysis of archival documents it becomes known that the priority role in the local lore movement of the 20s of the XX century. Play local history congresses, the structure of which is represented by such sections: 1) section of still life with the department of soil science, geology

with mineralogy and hydrology; 2) section of geophysics with meteorology and astronomy; 3) section of wildlife with botanical, zoological and biogeographically departments; 4) section of anthropology and geography; 5) ethnography section; 6) section of language and literature; 7) socio-economic section; 8) historical section with the inclusion of archeology and plastic arts; 9) section of archival science; 10) section of museum studies. Special exhibitions of local lore literature are regularly organized with the participation of local lore organizations, their reporting and other printed documentation. The coordinator of the activities of central organizations and institutions at that time was the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv with historical-philological, physical-mathematical and socio-economic departments, each of which has a number of commissions, offices, museums that conduct local history work.

To popularize the collected local lore material «Notes of the Historical and Philological Department», «Ukrainian Geological News», «Ukrainian Zoological Journal», «Ukrainian Botanical Journal», as well as specialized journals of the Local History Commission «Bulletin» and Odessa «Visnyk» are publishing.

The third chapter – «Actualization of historical and pedagogical experience in preparing students of pedagogical colleges for local lore work at school» – describes the preparation of students of pedagogical colleges for local history work in the reformist changes at the beginning of the XXI century, hydrogeological, geomorphological, meteorological, hydrological, geobotanical, zoogeographical, phenological, economic-geographical, toponymic, research of soils, natural-territorial complexes.

It is emphasized that in the process of preparing students of pedagogical colleges for local history work at school should take into account the content of natural education, which is practically realized in the process of studying the subject «I explore the world» according to the curricula O. Savchenko and R. Shiyan. The thematic bases of this course are semantic lines defined by the State Standard of Primary Education and cover the components of the above areas in their integrated essence.

The directions of development of local history work in modern pedagogical colleges are forecasted: during pedagogical practice, in the course of educational work with student's youth, and also by the organization of activity of scientific student societies and circles. The first direction – the organization of pedagogical practice – provides involvement of students of the first-second courses in pedagogical practice on bases of natural sciences and local lore. This area is represented in the activity Brody Professional Pedagogical College named after Markiyan Shashkevych in Lviv region, Dnipro Professional Pedagogical College of the Municipal Institution of Higher Education «Dnipro Academy of Continuing Education» of the Dnipropetrovsk Regional Council, Kolomyia Pedagogical Professional College of Ivano-Frankivsk Regional Council, Municipal educational institution of professional higher education «Korsun-Shevchenko Pedagogical Vocational College. Taras Shevchenko of Cherkasy Regional Council», Municipal Higher Educational Institution «Uman Humanitarian and Pedagogical College named after Taras Shevchenko», Municipal institution «Pokrovsky pedagogical college», Lutsk Pedagogical College of Volyn region, Chortkiv Regional Pedagogical School named after O. Barvinsky of Ternopil region.

The second direction of preparation of students of pedagogical colleges for local history work – educational work with student's youth – is widely represented in experience Bila Tserkva Humanitarian and Pedagogical Vocational College of Kyiv Region, Brody Professional Pedagogical College named after Markiyan Shashkevych Lviv region, Kremenchug Pedagogical College named after A. S. Makarenko, Lysychansk Pedagogical College of Lviv National University.

The third direction – the organization of activity of student's scientific societies and circles – is exemplary presented in preparation for local history work of students Berdychiv Pedagogical College of Zhytomyr Region, Beryslav Pedagogical College named after V. F. Benkovsky of Kherson Region, Lutsk Pedagogical College of Volyn Region, Municipal institution «Lebedyn Pedagogical Vocational College named after A. S. Makarenko».

It is emphasized that the study does not cover all the variety of issues related to the preparation of students of pedagogical colleges for local history work at school in the 20-30s of the XX century. Further research needs to update the educational programs for the preparation of applicants for the degree of «bachelor» with a focus on ensuring the achievement of program learning outcomes in accordance with the new paradigms of pedagogical education, taking into account the specifics of the organization of local history work in the New Ukrainian School, based on the possibilities of applying methods, forms and means of local history work to strengthen the national-patriotic education of student youth.

Key words: the local lore, the local history work, preparation, pedagogical technical schools, New Ukrainian School, Ukraine.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях

1. Крамська Зоя. Педагогічні умови професійного самовдосконалення студентів в умовах освітньо-виховного середовища педагогічного коледжу. *Збірник наукових праць УДПУ імені Павла Тичини «Проблеми підготовки сучасного вчителя»*. Умань, 2014. Випуск 9. Частина I. 307 с.
2. Крамська Зоя. Краєзнавство на шкільних відділеннях педагогічних технікумів. *Історико-педагогічний альманах*. 2012. № 1. С. 104–107.
3. Крамська З. М. Топоніміка як елемент краєзнавчої роботи студентів педагогічних технікумів у школі. *Вісник Черкаського університету* : серія «Педагогічні науки». 2018. № 3–4. С. 108–111.
4. Крамська З. М. Методологія, етапи і структура краєзнавчого дослідження. *Вісник Черкаського університету* : серія «Педагогічні науки». 2018. № 12. С. 68–74.
5. Крамська З. М. Основні тенденції дослідження генезису проблеми підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в Україні 20-30-х років ХХ століття. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи* : зб. наук. праць / ред. кол. : проф. Матвеева О. О. (голов. ред.) та інші ; Харків. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2019. № 53.

Статті в зарубіжних і вітчизняних виданнях, що внесені до наукометричних баз даних або опубліковані в періодичних виданнях

6. Kramska Z. M., Shpak V. P. (2020). Training of students of pedagogical colleges for the local history work in a New Ukrainian school. Theory and Practice of Future Teacher's Training for Work in New Ukrainian School : monograph / Edit. I. F. Prokopenko, I. M. Trubavina. Prague, OKTAN PRINT s.r.o., 2020. P. 247-256. <https://doi.org/10.46489/TAPROFT>

7. Kramska Zoya Mikhailivna. (2021). Directions of the development of the local history work at modern pedagogical colleges. Paradigm of knowledge (Frankfurt, Germany), № 1 (45), 101–122. ISSN 2520-7474.

Матеріали і тези конференцій

8. Крамська З. М. Зміст краєзнавчої роботи в початковій школі. *Інновації в початковій освіті : проблеми, перспективи, відповіді на виклики сьогодення* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Полтава, 23-24 травня 2018 р.). Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2018. С. 68–71.

9. Крамська З. М. Топоніміка як елемент краєзнавчої роботи студентів педагогічних технікумів у школі. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів : теорія і практика* : програма III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 10 квітня 2018 р.). Харків : ХНУ імені Г. С. Сковороди, 2018. 25 с.

10. Крамська З. М. Підготовка педагогічних кадрів до краєзнавчої роботи в закладах освіти Черкащини 20-30-х років ХХ століття. *Професіоналізм педагога в умовах освітніх інновацій* : матеріали II Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (м. Слов'янськ, 04-05 жовтня 2018 р.). Слов'янськ : Мінідрукарня «Папірус», 2018. С. 224–227.

11. Крамська З. М. Сутність і структура поняття «краєзнавча робота у школі». *Сучасні тенденції розвитку науки і освіти в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів* : збірник тез доповідей III Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Мукачево, 16-17 травня 2019 р.). Мукачево : Вид-во МДУ, 2019. С. 167–169.

12. Крамська З. М. Підготовка студентів педагогічних коледжів до краєзнавчої роботи в умовах реформаційних змін на початку ХХІ століття. *Професійна успішність педагогічного працівника як основа менеджменту якості освітнього процесу* : матеріали Четвертих всеукраїнських читань (м. Черкаси, 21-22 листопада 2019 р.). Черкаси : ФОП Гордієнко Є.І., 2019. С. 175–179.

13. Крамська З. М. Роль підготовки майбутніх учителів початкової школи до краєзнавчої роботи в умовах оновлення освітнього середовища. *Інновації в початковій освіті : проблеми, перспективи, відповіді на виклики сьогодення* : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Полтава, 21-22 березня 2019 р.). Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2019. С. 34–37.

14. Крамська З. М. Підготовка студентів педагогічних коледжів до краєзнавчої роботи в умовах реформаційних змін на початку третього століття. *Інновації в початковій освіті : проблеми, перспективи, відповіді на виклики сьогодення* : матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Полтава, 4-5 березня 2020 року). Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2020. С. 64–68.

15. Крамська З. М. Прогнозування напрямів розбудови краєзнавчої роботи в закладах освіти Черкащини. *Сучасні тенденції розвитку педагогіки, психології та соціальної роботи* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Черкаси, 26 листопада 2020 року). Черкаси : ЧНУ іменні Богдана Хмельницького, 2021. С. 69–73.

Навчально-методичні посібники

16. Навчальна практика (польова) : наскрізна програма навчально-педагогічної практики для студентів спеціальності 5.0101201 Початкова освіта / розробники: Панченко Л. Ф., Рябошапка О. В., Шевельова О. Б., Барабаш В. І., Крамська З. В. Умань, 2015. С. 8–13.

17. Крамська З. М. Методичні матеріали до літньої педагогічної практики з планування роботи в оздоровчих таборах : навчально-методичні матеріали для студентів спеціальностей 5.01010201 Початкова освіта, 5.01010601 Соціальна педагогіка, 5.02020401 Музичне мистецтво / укладачі: Крамська З. М., Шарапанюк А. Й., Шевельова А. Б. Умань : Видавництво поліграфічний центр «Візаві», 2011. 54 с.

ЗМІСТ

ВСТУП	25
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕХНІКУМІВ ДО КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ У ШКОЛІ.....	35
1.1. Сутність і структура поняття «підготовка студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі»	35
1.2. Методологія, етапи і структура краєзнавчого дослідження.....	53
1.3. Тенденції дослідження генезису проблеми підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в Україні 20-30-х років ХХ століття.....	70
Висновки до першого розділу.....	86
РОЗДІЛ 2	
ОСНОВНІ ЕТАПИ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕХНІКУМІВ ДО КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ У ШКОЛАХ У 20-30-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ.....	89
2.1. Участь студентів педагогічних технікумів у краєзнавчому русі у шкільній освіті в досліджуваний період.....	89
2.2. Система краєзнавчих установ із координації підготовки студентів педтехнікумів до краєзнавчої роботи у школі	119
Висновок до другого розділу.....	141

РОЗДІЛ 3	АКТУАЛІЗАЦІЯ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСВІДУ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕХНІКУМІВ ДО КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ У ШКОЛІ.....	145
3.1.	Підготовка студентів педагогічних коледжів до краєзнавчої роботи в умовах реформаційних змін на початку ХХІ століття.....	145
3.2.	Прогнозування напрямів розбудови краєзнавчої роботи в сучасних педагогічних коледжах.....	151
	Висновок до третього розділу.....	171
	ВИСНОВКИ	173
	СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	178
	ДОДАТКИ.....	206

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена посиленою увагою сучасників до проблем розвитку краєзнавства як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях. Підтвердженням цього є Указ Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» (від 23.01.2001 р.), а також ухвалення «Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року» (від 10.06.2002 р.), де краєзнавству відводиться пріоритетна роль у відродженні «духовності, історичної пам'яті, формуванні у громадян і, передусім, у молоді любові до рідного краю, національного патріотизму, поваги до людини, відповідальності за збереження історико-культурного надбання». При цьому наголошується, що розгортання краєзнавства як самодіяльного громадського руху стає поштовхом до того, що в 20-ті роки збіглого століття краєзнавство навіть набуває статусу науки.

Нині, коли як ніколи посилюється значущість національно-патріотичного виховання молодого покоління, що відбувається на тлі соціально-економічної і духовної кризи суспільства, бойових дій на сході країни, анексії автономної республіки Крим, посилюється інтерес до питань краєзнавчої роботи. Як і сто років тому назад відбувається реформування змісту початкової освіти, а українська школа шукає і знаходить нові методи і форми організації освітнього процесу, створення такого середовища, у якому гармонійно розвиватимуться основні компетентності особистості XXI століття. Краєзнавчий матеріал стає органічним складником природничої освітньої галузі, змістові лінії якої реалізуються при вивченні інтегрованого курсу «Я досліджую світ». Це, своєю чергою, оптимізує формування таких компетентностей, як соціальна і громадянська, обізнаність і самовираження у сфері культури, екологічна грамотність і здорове життя, потреба в опануванні якими безпосередньо пов'язує молодших школярів із природними ресурсами і творами мистецтва, іншими елементами національної культури українського народу загалом і конкретного регіону, зокрема.

Методологічне підґрунтя історико-краєзнавчих досліджень становлять наукові праці С. Золотухіної [144], В. Курила [119], Н. Побірченко [160], О. Сухомлинської [201], П. Тронька [209–212], В. Шпак [231] та інших учених. Історичний аспект організації краєзнавчої роботи в закладах освіти вивчають В. Бугрій [15–17], Я. Вірменич [22; 23], Л. Войтова [25; 26], Л. Петринка [157; 158], М. Постановча [164], В. Прокопчук [169; 170], О. Тімець [204; 205] та інші. Над розробленням методичних рекомендацій з організації краєзнавчої роботи в закладах освіти працюють Н. Білик [5; 6; 257], О. Ключова [73; 74], М. Костриця [82; 83], Н. Кравець [84], М. Крачило [105], Л. Кушнір [115; 116], В. Обозний [140], І. Прус [162; 163], Г. Фещенко [209] та інші вчені. Окремі аспекти професійної підготовки майбутніх педагогів у контексті досліджуваної проблеми знаходимо в наукових розвідках К. Гнеділової [38; 39; 260], Т. Зорочкіної [62; 254; 255], І. Ніколаєску [145; 146; 259], Н. Рідей [177; 252; 253]. Фундаментальні праці з вітчизняного краєзнавства Н. Брижак [12; 13], М. Кузьма-Качур [117], Т. Троценко [213; 214] та інших науковців актуалізують потребу в формуванні мистецьких смаків, здатності молодших школярів самостійно виражати ідеї, досвід і почуття, усвідомлювати національну ідентичність, раціонально користуватися природними ресурсами.

Наукові пошуки сучасних дослідників українського краєзнавства підводять до необхідності розв'язання суперечностей, що виникають:

- між потребою посилення ефективності національно-патріотичного виховання здобувачів освіти загалом, і початкової освіти, зокрема, та недостатньою увагою до ролі краєзнавчої роботи в цьому процесі;

- між тенденціями приведення фахової підготовки майбутніх учителів початкової школи до кращих європейських і світових стандартів та відсутністю методичних рекомендацій щодо застосування в освітньому процесі краєзнавчого матеріалу для формування в них здатності толерантного ставлення до соціокультурного різноманіття українського етносу;

– між напрацьованим в історичній ретроспективі цінним досвідом організації краєзнавчої роботи в початковій школі та ігноруванням можливостей його впровадження з урахуванням мінливих умов сьогодення.

Отже, актуальність порушеної проблеми, нагальна потреба у розв'язанні виявлених суперечностей і недостатня увага дослідників до фахової підготовки майбутніх учителів початкової школи як провідників ідей регіонального краєзнавства зумовлюють вибір теми дисертаційної праці: **«Підготовка студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в 20-30-ті роки ХХ століття».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано згідно з темою науково-дослідницької роботи кафедри початкової освіти Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького «Підготовка фахівців із початкової та спеціальної освіти в Україні в умовах модернізації освітньої галузі» (державний реєстраційний номер 0116U003854). Тема роботи затверджена вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 1 від 30.08.2016 р.) та узгоджена в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень із педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 6 від 14.06.2011 р.).

Мета дослідження полягає в ретроспективному аналізі генезису системи підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в досліджуваний період для визначення можливостей застосування нагромадженого позитивного досвіду в сучасних умовах національно-патріотичного виховання молодого покоління.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Конкретизувати теоретико-методологічні засади дослідження, його категоріальний апарат.
2. Схарактеризувати тенденції генезису системи підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в Україні 20-30-х рр. ХХ ст.

3. Обґрунтувати етапи і визначити специфіку підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в окреслених хронологічних межах.

4. Спрогнозувати можливості застосування нагромадженого позитивного досвіду в сучасних умовах національно-патріотичного виховання молодого покоління.

Об'єкт дослідження – освітній процес у педагогічних технікумах України 20-30-х років ХХ ст.

Предмет дослідження – становлення та розвиток системи підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в досліджуваній період.

Окреслені мета і завдання вмотивували вибір комплексу взаємопов'язаних **методів дослідження**: *загальнонаукові* (вивчення та аналіз наукової літератури, архівних документів і матеріалів, законодавчих актів, діалектичний аналіз, узагальнення, систематизація, індуктивний метод, дедуктивний метод) для конкретизації теоретико-методологічних засад дослідження, його категоріального апарату, з'ясування ступеня наукового розроблення обраної проблеми, інтерпретації отриманих фактологічних даних; *історичні* (парадигмальний метод, логіко-історичний і ретроспективний аналіз, хронологічний метод) для характеристики тенденцій генезису системи підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в Україні 20-30-х рр. ХХ ст., обґрунтування етапів і визначення специфіки цієї роботи в окреслених хронологічних межах; *емпіричні* (обсерваційний, праксиметричний, прогностичний метод) для вивчення й узагальнення нагромадженого в ретроспективі позитивного досвіду підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі з прогнозуванням можливостей його впровадження в сучасних умовах національно-патріотичного виховання молодого покоління.

Джерельну базу дослідження становлять:

– сучасні нормативні документи, що врегульовують питання підготовки студентів педагогічних коледжів до краєзнавчої роботи у школі, а також законодавчі акти органів державної влади СРСР і УРСР 20-30-х років ХХ ст.:

– архівні документи і матеріали фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ) (фонд 166 – Міністерство народної освіти УРСР), Державного архіву Черкаської області (фонд Р-203 – Черкаський педагогічний технікум Народного комісаріату освіти УСРР, м. Черкаси Шевченківського (Черкаського) округу; фонд Р-2567 – Відділ народної освіти виконавчого комітету Черкаської обласної Ради народних депутатів, м. Черкаси Черкаської області; фонд Р-3521 – Відділ народної освіти виконавчого комітету Уманської районної Ради народних депутатів, м. Умань Черкаської області; фонд Р-2207 – Відділ народної освіти виконавчого комітету Уманської міської Ради народних депутатів, м. Умань Черкаської області);

– наукові розвідки дослідників українського краєзнавства минулих часів і сьогодення (П. Матвієнко, Н. Білик, А. Дяченко, В. Жук [3; 5; 6], Н. Брижак [12; 13], В. Бугрій [15; 16; 17], В. Буданов [18], П. Волобуєв [18; 27; 28], П. Мостовий [18], Я. Вірменич [22; 23], Л. Войтова [25; 26], К. Дубняк [49; 50], Дм. Зайцев [54; 55], М. Костриця, А. Коновал, В. Грицаєнко, В. Обозний [86; 87], Н. Кравець [88], М. Крачило [111], М. Кузьма-Качур [117], Ф. Матвієнко-Гарнага [134], В. Матяш [135], М. Борисов [136], Л. Миловидов [137; 138; 139], Л. Петринка [157; 158], Н. Побірченко [160], М. Постановча [164], В. Прокопчук [169; 170], І. Прус [171; 172], О. Равич-Щербо [173; 174; 175], О. Тімець [204; 205], П. Тронько [209-212], Т. Троценко [213; 214], Фещенко Г. [219] та ін.);

– матеріали періодичних видань («Директор школи», «Імідж сучасного педагога», «Краєзнавство. Географія. Туризм», «Краєзнавство», «Краєзнавство в школі», «Шлях освіти», «Путь просвещения», «Радянська освіта» та інші);

– Інтернет-джерела (сайти Бердичівського педагогічного коледжу Житомирської області, Бериславського педагогічного коледжу імені В. Ф. Беньковського Херсонської області, Білгород-Дністровського педагогічного коледжу Одеської області, Білоцерківського гуманітарно-педагогічного фахового коледжу Київської області, Білоцерківського гуманітарно-педагогічного фахового коледжу Київської області, Бродівського фахового педагогічного коледжу імені Маркіяна Шашкевича Львівської області, Дніпровського фахового педагогічного коледжу Комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради», Коломийського педагогічного фахового коледжу Івано-Франківської обласної ради, Комунального вищого навчального закладу «Уманський гуманітарно-педагогічний коледж ім. Т. Г. Шевченка», Комунального навчального закладу фахової передвищої освіти «Корсунь-Шевченківський педагогічний фаховий коледж ім. Т. Г. Шевченка Черкаської обласної ради», Комунального закладу «Лебединський педагогічний фаховий коледж імені А. С. Макаренка», Комунального закладу «Покровський педагогічний коледж», Кременчуцького педагогічного коледжу імені А. С. Макаренка, Лисичанського педагогічного коледжу ЛНУ, Луцького педагогічного коледжу Волинської області, Чортківського обласного педагогічного училища ім. О. Барвінського Тернопільської області та інших).

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що в ньому *вперше*:

– здійснено цілісний історико-педагогічний аналіз теорії й досвіду підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в 20-30-х роках ХХ століття;

– визначено тенденції генезису підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в межах досліджуваного періоду (з урахуванням таких критеріїв, як методологічні засади краєзнавчої роботи в закладах освіти, вироблення процедури краєзнавчого пошуку, характер краєзнавчої продукції, зв'язок краєзнавчої діяльності з педагогічною теорією

й практикою, розширення спектру методів і форм краєзнавчих досліджень), а саме: I етап (1920-1924 рр.) – розроблення парадигми краєзнавчої роботи в закладах освіти відповідно до суспільних запитів; II етап (1925-1929 рр.) – внесення змін до навчальних планів і програм завдяки введенню краєзнавчого компонента на фоні реструктуризації вищої педагогічної освіти; III етап (1930-1933-й рр.) – зміни краєзнавчих пріоритетів у змісті діяльності педагогічних технікумів у напрямі активної українізації; IV етап (1934-1939 рр.) – поступового припинення краєзнавчої роботи у школі першого концентру і підготовки до неї педагогічних кадрів;

- прогнозовано можливості застосування нагромадженого позитивного досвіду підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в сучасних умовах національно-патріотичного виховання молодого покоління:

- *уточнено* сутність поняття «підготовка студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі», в основу якої покладена здатність навчити учнів відшукати, обґрунтувати і розкрити в узаємозв'язках і взаємозалежностях усю сукупність особливостей, зосереджених на певній території, і дати в такий спосіб комплексну генетичну картину життя цієї території у природно-історичному і соціоекономічному аспектах;

- *конкретизовано* теоретичні засади дослідження, його категоріальний апарат («краєзнавство», «шкільне краєзнавство», «педагогічне краєзнавство». «краєзнавча робота»);

- *подальшого розвитку набули* історико-педагогічний і краєзнавчий підходи, принцип краєзнавства як методологічне підґрунтя досліджуваної проблеми.

До наукового обігу введено маловідомі архівні матеріали (16), що розширюють уявлення про підготовку студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в досліджуваний період.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 20-30-х років ХХ століття. *Нижня хронологічна межа* – 20-ті рр. ХХ ст. – визначається

реформаційними змінами в системі та змісті освіти, зокрема, поширенням краєзнавчого руху в суспільстві й освітніх закладах у зв'язку з комплексним вивченням історико-культурного середовища, утворенням широкого спектру гуртків і товариств, проведенням масштабних конференцій, плануванням та обміном досвідом, наданням методичної допомоги, а також включенням краєзнавства у зміст підготовки майбутніх учителів у педагогічних технікумах Української Соціалістичної Радянської Республіки. Ці роки вважаються «золотим десятиліттям» вітчизняного краєзнавства, гуманістичним за своїм характером, протягом якого опора на особистий досвід дитини закладає міцне підґрунтя для організації освітнього процесу. *Верхня хронологічна межа* – 30-ті рр. ХХ ст. – пояснюється поступовим занепадом краєзнавчого руху і виключенням краєзнавства з переліку навчальних предметів під впливом формалістичних тенденцій в освіті, тиском офіційної ідеології. Процес підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи проаналізовано в закладах Центральної, Південної і Східної УСРР, що входила на той час у склад СРСР. Підготовка студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи в Західноукраїнських землях, що в окреслений хронологічний період входили до складу Румунії, Польщі та Чехословаччини, не розглядається.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в актуалізації педагогічних ідей і досвіду фахової підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі для їх популяризації в сучасних умовах з метою посилення ефективності національно-патріотичного виховання молодого покоління.

Результати дослідження впроваджено в освітній процес кафедри початкової освіти Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (довідка № 79/04 від 31.03.2021), Комунального вищого навчального закладу «Уманський гуманітарно-педагогічний коледж ім. Т. Г. Шевченка» (довідка № 277 від 30.12.2020), Комунального навчального закладу фахової передвищої освіти «Корсунь-Шевченківський

педагогічний фаховий коледж ім. Т. Г. Шевченка Черкаської обласної ради» (довідка № 83 від 11.03.2021), Кременчуцького педагогічного коледжу імені А. С. Макаренка (довідка № 01-37/252 від 29.03.2021).

Отримані висновки й узагальнення з проблеми дослідження стануть у нагоді при викладанні навчальних дисциплін обов'язкового компонента підготовки майбутніх бакалаврів спеціальності 013 Початкова освіта, зокрема, «Методика навчання природничої освітньої галузі», «Основи природознавства та суспільствознавства», «Теорія та методика виховання в початковій школі». Доцільним є застосування авторських напрацювань при проведенні виробничої педагогічної практики в школі, керівництва курсовими і кваліфікаційними роботами студентів. Зібрані фактологічні дані можуть прислужитися фахівцям у системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників, а також у неформальній освіті.

Апробація результатів дослідження. Концептуальні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри початкової освіти Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (2016-2020 рр.). Основні результати дисертації представлено на науково-практичних конференціях різного рівня: *міжнародних* – III Міжнародній науково-практичній конференції «Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів : теорія і практика» (Харків, 2018), II Міжнародній науково-практичній Інтернет-конференції «Професіоналізм педагога в умовах освітніх інновацій» (Слов'янськ, 2018), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції розвитку педагогіки, психології та соціальної роботи» (Черкаси, 2020); *усеукраїнських* – Всеукраїнській науково-практичній конференції «Інновації в початковій освіті : проблеми, перспективи, відповіді на виклики сьогодення» (Полтава, 2018), III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні тенденції розвитку науки і освіти в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів» (Мукачеве, 2019), II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Інновації в початковій освіті : проблеми, перспективи, відповіді на виклики

сьогодення» (Полтава, 2019), Четвертих Всеукраїнських читаннях «Професійна успішність педагогічного працівника як основа менеджменту якості освітнього процесу» (Черкаси, 2019), III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Інновації в початковій освіті : проблеми, перспективи, відповіді на виклики сьогодення» (Полтава, 2020).

Публікації. Результати дослідження опубліковано у 17 працях, зокрема, у 5 статтях у фахових журналах і збірниках наукових праць, 1 статті в зарубіжній колективній монографії, 1 статті в періодичному зарубіжному виданні, що внесено до наукометричних баз, тезах 8 доповідей у збірниках матеріалів наукових конференцій, а також 2 навчально-методичних посібниках.

Особистий внесок здобувача. У статті в колективній монографії [256], що написана у співавторстві з В. П. Шпак, здобувачці належить аналіз основних напрямів організації краєзнавчої роботи в Новій українській школі. У дисертації не використовувалися ідеї і розробки, що належать співавтору.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів і висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (276 найменувань, з них 9 – іноземною мовою, 16 – архівні документи), 2 додатків. Повний обсяг роботи становить 215 сторінок, зокрема, 143 сторінки основного тексту. Дисертація містить 5 таблиць і 1 рисунок.

РОЗДІЛ 1.
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПІДГОТОВКИ
СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕХНІКУМІВ
ДО КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ У ШКОЛІ

1.1. Сутність і структура поняття «підготовка студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі»

Розкриваючи сутність ключового поняття «підготовка студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі», зазначимо, що воно є похідним від «краєзнавство» – «вивчення рідного краю, його природних особливостей, економічного, історичного і культурного розвитку», що забезпечує зв'язок навчання з життям, підвищує інтерес дітей до знань [188, с.118]. У іншому словнику знаходимо, що «краєзнавство» – це «вивчення природи, історії й сучасності рідного краю» [там само, с. 110].

Уже в 1925 р. у періодичній літературі терміну «краєзнавство» надається потрійне трактування як методу наочного студіювання природничих та економічних наук, як пропедевтичного курсу елементарної шкільної географії, а також самостійного, цілком визначеного кола системного знання зі своєю власною методикою [50, с. 225]. Привертає увагу також спроба розглянути краєзнавство з двох позицій – у широкому значенні як краєзнавство географічне, і вузькому значенні. Нарешті К. Дубняк, намагаючись пояснити розбіжності в інтерпретації поняття, пояснює це тим, що одні вчені мають на увазі шкільне краєзнавство, а другі розглядають його як наукове дослідження краю.

Н. Дмитрук наголошує на необхідності конкретизації дефініцій ключового поняття «краєзнавство», що в одних дослідженнях зводиться до «етнографії», а в других – подається як синонімічне до «географії»: «Дехто уявляє собі краєзнавство не більш не менш як дисципліну, що викладають

у школі, подібно до того, як викладають арифметику, мову» [46]. Розмірковуючи над подальшим співставленням понять «краєзнавство» і «етнографія», учена доводить, що, коли мова заходить про вивчення краю, це водночас передбачає також дослідження природних особливостей регіону – його рослинності, тваринності, ґрунтів, що явно виходить за межі етнографічних розвідок і наводить на думку, що краєзнавство значно ширше за змістом. Нам імпонує висновок, до якого доходить Н. Дмитрук, стверджуючи, що «краєзнавство» – це не якась окрема наука, а «комплекс різних наук (і природничих, і соціально-економічних), що в межах певної території спільно вивчають природу території й розвиток людського суспільства на ній, його працю, продуктивні сили» [46, с. 55]. Такий підхід дозволяє вченій визначити зміст краєзнавчої роботи, що охоплює в галузі природознавства «усі підземні та наземні багатства, як-от: ґрунти, копалини, гірські породи, рослинність (лісову, болотяну, польову, городню) і тваринність (дику, домашню, птахів, комах)» та в галузі народознавства «матеріальний побут (будівництво, хліборобство, садівництво, скотарство, промисловість, насінництво, рибальство, ловецтво), а також зразки народної творчості (фольклор – оповідання, перекази, легенди, казки, загадки, прислів'я), вірування, звичаї та обряди, народного календаря (свята, праця протягом року), народну медицину (лікарські зілля, замовляння, одмовляння, узагалі способи лікування), мову, звичаєве право, мистецтво – народну музику (пісні, інструменти, побут музикантів, вишивки, різьбярство, мистецьке ткацтво), а також прояви сучасного життя (новий побут, елементи боротьби нового зі старим)» [там само, с. 55]. У результаті нею зроблено висновок про органічне поєднання у краєзнавстві комплексу наук, до яких включено геологію, ботаніку, зоологію, ентомологію, антропологію, археологію, етнографію, історію та багато інших.

У «Енциклопедії освіти» за ред. В. Кременя [51, с. 430] «краєзнавство» визначається як «комплексне дослідження рідного краю», що безпосередньо пов'язано з іншими науками, зокрема, музеєзнавством, народознавством,

фольклористикою, етнологією, культурологією. Своєю чергою, «рідний край» трактується з двох позицій як історико-культурний регіон і територіально-адміністративна одиниця. Також краєзнавство пропонується розглядати на державному, громадському і педагогічному рівнях, що генетично пов'язані між собою.

Сучасна дослідниця Л. Войтова [26, с. 7] розглядає «краєзнавство» як науку, що різнобічно вивчає окреслену частину країни (регіону, області, району, населеного пункту). Оскільки кожна наука має свій об'єкт і предмет дослідження, об'єктом дослідження краєзнавства виступають історія, природа, населення, господарство, культура, пам'ятки матеріальної та духовної культури, а предметом – знання про конкретний регіон. Заслуговує на увагу визначення предмета краєзнавства, що запропоноване А. Лободою: «вивчення природних багатств та взагалі особливостей території; дослідження того, як в економіці місцевої люди використовуються ці особливості і який на підставі цього утворюється матеріальний побут, а нарешті – як все зазначене відбивається на світогляді народу та в його народній творчості ... з загальним ходом його розвитку та міжнародними впливами на цей останній» [126, с. 1].

Ми погоджуємося твердженням Л. Войтової [26, с. 8], що особливістю краєзнавства як науки є те, що воно є явищем інтегрованим, оскільки охоплює проблеми регіону в комплексі й узаємодії, а його основними завданнями стають вивчення рідного краю, облік і класифікація предметів і явищ на його території.

Сучасна дослідниця Н. Іваніків [66] розглядає термін «краєзнавство» багатоаспектно: як систему знань про рідний край; як принцип дидактики. Більшість розробників проблем краєзнавства [2; 3; 7; 16–18; 29; 34; 36; 40; 49; 50; 52; 65; 67; 68; 70; 73; 77–79; 84; 111; 116; 123; 126; 129; 133–135; 137–139; 158; 160; 164; 172; 182; 190; 193; 195; 199; 200; 204; 206; 207; 209–212; 226; 229; 233] розглядають це поняття як *організовану багатогранну навчально-освітню, пошуково-дослідницьку і суспільно корисну діяльність у процесі*

комплексного вивчення рідного краю. Із цього визначення випливають три провідні функції цієї діяльності – навчально-освітня, пошуково-дослідницька і суспільно корисна.

Узагальнюючи вище сказане, наведемо найбільш поширені підходи до визначення поняття «краєзнавство»:

– комплексна *наука*, що в різних аспектах вивчає окреслену частину краю (регіону): області, району, населеного пункту (Г. Бондаренко, В. Бугрій, Л. Войтова);

– *наука і мистецтво* донесення до широкого загалу особливостей історичного процесу, виховна роль і моральна віддача якого полягає в концентрації суспільної енергії навколо пріоритетних завдань збереження історико-культурної спадщини і довкілля (П. Тронько);

– *комплекс наукових дисциплін*, різних за змістом і частковими методами дослідження, що ведуть у своїй сукупності до наукового всебічного пізнання краю (А. Барков);

– певна *сума знань* широких кіл громадськості про природні й соціальні факти і явища краю, про взаємозв'язок цих фактів і явищ, що набуваються внаслідок організованого громадського руху з метою вивчення і використання творчих сил регіону, виховання дослідників і активних будівників життя на підставі наукових досягнень і загальнодержавних завдань (Ф. Матвієнко-Гарнага);

– доступне і посильне для вивчення, усестороннє і багатогранне за формами *пізнання* певної території місцевого краю за різними джерелами на основі безпосередніх спостережень під керівництвом педагога (П. Іванов, В. Смірнов, К. Строев);

– *вивчення, дослідження та збирання* старовинних речей, пам'яток мистецтва, записи пісень, казок (Л. Миловидов);

– багатогранна *діяльність* – освітньо-пізнавальна, пошуково-дослідницька, суспільно корисна (І. Прус);

- загальний *принцип* навчання й виховання на місцевому крайовому матеріалі (І. Гревс, В. Буданов, І. Семенов);
- активний *метод* пізнання навколишньої дійсності (О. Музиченко, А. Пінкевич);
- *засіб* навчання (В. Матяш);
- *галузь географії* як науки про земні простори, про суцільні краєвиди, що утворюються внаслідок взаємочинності явищ природи і культури (К. Дубняк);
- освітньо-виховна *робота*, що виявляється в ознайомленні учнів на уроках і позакласних заняттях із природними особливостями, промисловістю, соціально-економічним, історичним і культурним розвитком місцевого краю (Велика радянська енциклопедія, с. 266).

Паралельно з основним терміном «краєзнавство» уживаються інші дефіденти: «загальне краєзнавство» – комплексне дослідження рідного краю, складник історичної науки і водночас форма громадського руху, що вивчає історію окремих регіонів з урахуванням їх окремих відмінностей; «історичне краєзнавство» – один із напрямів загального краєзнавства, завдяки якого перед історичною наукою відкриваються широкі можливості дослідження багатогранності загальних процесів і особливостей, привнесених до них конкретною творчістю мас у місцевих умовах (його основними напрямками є історіографія історичного краєзнавства, локальна історія, історія міст і сіл, промислових підприємств, колгоспів і радгоспів, установ і культурно-освітніх закладів, життя і діяльність окремих людей, пам'ятки історії й культури); «галузеве краєзнавство» – галузеві історичні студії з природничих, демографічних, економічних, культурологічних та інших проблем [163, с. 4–5].

У контексті сказаного науковий інтерес представляє виділення О. Тімець [205, с. 22–23] у краєзнавчому вивченні рідного краю кількох напрямів:

1. «Географічне краєзнавство (вивчення гідрологічних, геологічних, метеорологічних особливостей рідного краю, природно-територіального комплексу та інших географічних особливостей в межах певної місцевості);

2. Біологічне краєзнавство (ознайомлення з конкретними представниками місцевої флори і фауни, їх особливостями, значенням у господарській діяльності, ознайомлення з місцевими біогеоценозами, застосуванням біологічної науки в господарстві, лісництві, вивчення методики проведення спостережень за природою, проведення дослідів, збирання колекцій, ботанічного і зоологічного матеріалу);

3. Етнографічне краєзнавство (вивчення етнічних груп і масивів, які є на території рідного краю, історії їх заселення і розвитку, духовної культури, віросповідання народу, національних звичаїв і традицій, а головне – їх фіксація та продовження існування);

4. Літературно-мистецтвознавче краєзнавство (покликане зберегти кращі народні зразки творів мистецтва, народну музику, вірші, легенди, оповідання і передати їх майбутнім поколінням засобами учнівської художньої самодіяльності, стимулювання створення фольклорно-етнографічних ансамблів, проведення вечорниць і народних ігор, визначенням і розвитком літературної творчості у молоді);

5. Господарче краєзнавство (вивчення населених пунктів (економіко-географічні особливості), дослідження промислових підприємств (історико-географічний розвиток, чинники, під впливом яких вони виникли, забезпеченість сировиною і паливом, трудовими ресурсами), ознайомлення з сільсько-господарськими підприємствами (економіко-географічна характеристика господарства), дослідження рослинництва, тваринництва та інших галузей);

6. Екологічне краєзнавство (покликане поглибити усвідомлення кожною людиною загострення екологічної проблеми, формувати відповідальність за збереження і примноження, розумне використання природних ресурсів);

7. Історичне краєзнавство (ілюстрування історичних знань на прикладі історії краю, передача знань про окремих історичний факт, подію, історію краю в цілому майбутнім поколінням);

8. Музеезнавство (науково систематизоване збирання природно-історичних колекцій, пам'яток і пам'ятників, які можуть бути першоджерелами для вивчення тієї чи тієї наукової дисципліни);

9. Краєзнавчо-туристична діяльність (формування моральних, вольових якостей краєзнавців, їх фізичне гартування, збагачення знань про історію, культуру, економіку, природу рідного краю, яке здобувається під час туристичних походів, подорожей, краєзнавчих екскурсій)).

Вітчизняний науковець Н. Побірченко виокремлює ще один дефіцит – «педагогічне краєзнавство» [160, с. 82]. Апелюючи до наукового доробку А. Аптікієва, А. Лемешева, Б. Наумова, В. Матяш, Н. Побірченко розглядає педагогічне краєзнавство як «галузь історико-педагогічного знання про особливості розвитку, наук, педагогічної думки, культури місцевого краю, вивчення, збереження та творче використання регіонального педагогічного досвіду в теорії і практиці сучасних освітніх закладів» [160, с. 85], «багатовимірний феномен, який може бути адекватно інтерпретований лише з кількох позицій», серед яких пропонує такі: «розвиток педагогічного краєзнавства як сукупності освітніх і духовних цінностей, накопичених у даному регіоні у процесі історичного розвитку; конкретно-історичну своєрідність краю в межах певного періоду, етнічних і національних особливостей; багатство і різноманітність компонентів педагогічної культури певного регіону» [там само, с. 82–83]. У структурі педагогічного краєзнавства Н. Побірченко пропонує розглядати історико-педагогічний, регіональний, етнографічний, школознавчий, дидактичний і професійний компоненти [там само, с. 85].

Сказане вище дозволяє нам у професійній підготовці студентів педтехнікумів розглядати такі краєзнавчі об'єкти:

- адміністративно-політичні (населені пункти, установи й організації, у тому числі й громадські);
- економічні (промислові та сільськогосподарські підприємства);
- історичні (історичні пам'ятки, меморіали, заповідники);
- культурно-мистецькі (заклади освіти, бібліотеки, музеї, театри);
- природні (ліси, луки, гори, водоймища) [171, с. 23].

Відповідно до названих об'єктів, а також залежно від спрямованості, змісту і характеру пізнавальних дій М. Крачило виокремлює такі види краєзнавчої роботи: *пізнавальну* (пов'язана зі спостереженням навколишнього середовища, завдяки чого знання отримуються безпосередньо з цього середовища, розвивається інтерес і формується позитивне ставлення до різних його проявів); *дослідницьку* (передбачає різноманітну активну роботу з наукового пошуку і відкриття нових фактів, унаслідок чого підвищується увага до об'єктів вивчення, активізується розумова діяльність дослідників); *прикладну* (виникає й розвивається під впливом цілеспрямованого дослідницького пошуку, що сприяє формуванню активного ставлення до навколишньої дійсності, перетворює здобуті в такий спосіб знання на дієві переконання, формує науковий світогляд через вплив емоційних і прикладних чинників) [111, с. 21].

За формами організації краєзнавчу роботу диференціюють на *державну*, *шкільну* і *громадську*. Державна краєзнавча робота здійснюється краєзнавчими музеями, місцевими Радами депутатів трудящих і науково-дослідницькими установами. У шкільному краєзнавстві провідна роль у вивченні рідного краю належить учнівству за безпосереднього керівництва педагогічними працівниками. Додатково у шкільній краєзнавчій роботі виокремлюють програмний (характер і зміст краєзнавчої роботи визначається програмою) і позапрограмний (зміст краєзнавчої роботи побудований відповідно до плану виховної роботи закладу освіти) напрями. Громадська краєзнавча робота здійснюється населенням, туристами, місцевими профспілковими організаціями, товариствами, гуртками, клубами.

На наш погляд, розглянута структуризація краєзнавчої роботи пояснюється «поширеною схемою: природа – людина – виробництво – економіка – соціальні взаємини – побут – ідеологія» [122, с. 2]. Ми погоджуємося з висновком ученого, що «для краєзнавця всі елементи, що входять у цю схему, мусять мати рівну питому вагу» [там само, с. 2]. Цей учений є одним із небагатьох, який підняв питання про краєзнавчу роботу в місті й запропонував вивчати «міське господарство як певний комплекс; місто як архітектурне ціле; місто з естетичного погляду взагалі» й інші питання, що включені в програму вивчення побуту села.

Ще одним аргументом на підтримку краєзнавчої роботи з вивчення єдиної на той час синтетично-географічної науки слугує виокремлення у її структурі трьох компонентів: 1) природа природи території як фундамент, на якому базується народне господарство території; 2) людина як та сила, що використовує природу території, впливає на неї, планує господарство, виходячи з властивостей й особливостей (мається на увазі археологія, історія культури і класової боротьби, побут та ідеологія широких мас); 3) економіка території, тобто виробничий ефект перетворювального впливу людини на природу [50, с. 233].

Пропонуємо розглянути найбільш поширені й перевірені часом форми організації краєзнавчої роботи (рис. 1.1.):

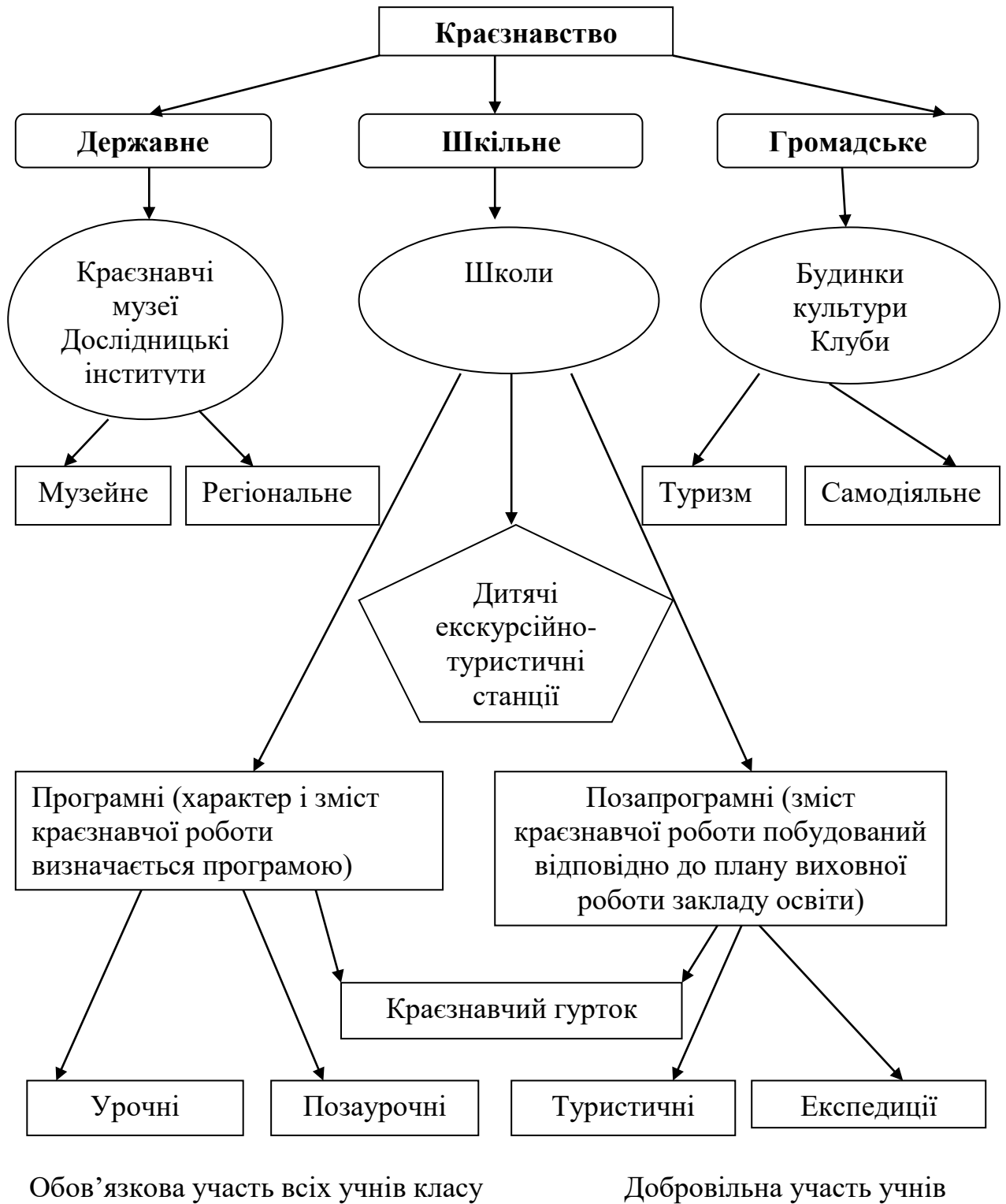

Рис. 1.1. Форми організації краєзнавства (за К. Строевим) [199]

Як бачимо з рисунку 1.1., серед зазначених форм краєзнавчої роботи можна виділити *стаціонарні* (робота на географічному майданчику, фенологічні спостереження, зустрічі з видатними людьми, віртуальні

подорожі, олімпіади, конференції, лекторії, естафети, конкурси, виставки, вікторини, випуск журналі чи стіннівки, листування та обмін краєзнавчою літературою, видання альманахів у школі чи населеному пункті) та *пересувні* (прогулянки, екскурсії, походи, подорожі, експедиції, зльоти).

Децо схожі форми краєзнавчої роботи виокремлює О. Большаков [7, с. 176–177], зокрема, стаціонарні, екскурсійні та експедиційні. Ці форми відрізняються тим, що стаціонарним формам притаманне постійне тривале перебування краєзнавця в регіоні вивчення. Власне кажучи стаціонарними можуть бути будь-які форми краєзнавчої роботи, але серед них є такі, що повинні здійснюватися лише стаціонарно: вивчення погоди, клімату, життя рослин і тварин у зв'язку з кліматичними змінами чи самих по собі. До екскурсійних, тобто пересувних форм, відносять екскурсії та прогулянки. Експедиційні форми пов'язують із вивчення окраїн представниками наукових центрів.

Також О. Большаков [7, с. 176] виокремлює інтенсивні й екстенсивні форми краєзнавчої роботи, які відрізняються тим, що інтенсивні форми – це тип дослідницької діяльності, у ході якої чітко виступають усі подробиці матеріалу пізнання, усі деталі у співвідношенні його окремих частин і моментів. Тому вважається, що таку роботу можуть проводити науково-дослідницькі заклади. Натомість екстенсивні форми – це тип дослідницької краєзнавчої роботи, що має певне орієнтування, ураховує основні властивості й елементи, що притаманні об'єкту вивчення.

Зрозуміло, що найбільш поширеною і стабільною формою краєзнавчої роботи вважається гурток – група осіб, які поглиблено вивчають рідний край. Це одна з небагатьох форм краєзнавчої роботи, що регламентується нормативними документами Міністерства освіти України: заняття проводяться в позаурочний час здебільшого чотири рази на місяць відповідно до піврічного плану. Якщо налічується 18-25 членів гуртка, то в ньому можуть створюватися секції, з голів (старост), секретарів і керівника яких створюється бюро, а для обліку роботи ведеться спеціальний журнал [86,

с. 9–10]. Як бачимо, *секція* вважається первинною формою краєзнавчих об'єднань, що налічує до 10 членів.

Найвищою формою організації краєзнавчої роботи є *клуб*, до складу якого входять різні гуртки і секції, а чисельність учасників перевищує 60 осіб. Діяльність клубу координує рада, що складається зі старост гуртків, редактора стіннівки, консультантів (учителів, працівників наукових установ, інших фахівців), голови і заступників. Зазвичай, клуб має свою емблему, статут, гімн, ведеться поточна документація, зокрема, заповнюються облікові картки на кожного учасника, протоколюються загальні збори [86, с. 10].

Названі форми краєзнавчої роботи М. Крачило [111, с. 26–29] пропонує доповнити такими: *прогулянкою* як найбільш елементарною формою, що не потребує особливих витрат і спеціального спорядження, тому є найбільш прийнятною для організації краєзнавчої роботи учнів молодшого шкільного віку; *екскурсією* як найбільш поширеною формою позаурочної краєзнавчої роботи, що вимагає ретельної попередньої підготовки, має значні дидактичні переваги (ідеологічні, національно-патріотичні, раціонального природокористування, наочно-ілюстративні) і відзначається високою педагогічною ефективністю; *подорожами* і *походами*, що відрізняються тривалістю проведення, охопленням широкого діапазону різноманітних об'єктів, явищ і процесів спостереження; *естафетою* як формою туризму, що передбачає вивчення певного регіону не однією, а кількома групами учасників, які на певних відрізках маршруту змінюють одна одну, для чого туристську трасу завчасно поділяють на окремі ділянки, а отримані матеріали узагальнюють; *зборами*, що мають на меті обмін досвідом і підведення підсумків за результатами проведених змагань із туристського багатоборства, спортивного орієнтування чи огляду художньої самодіяльності; *експедиціями* як найбільш складною формою краєзнавчої роботи, що передбачає проведення певних наукових досліджень за різноманітною тематикою залежно від потреб місцевих наукових і господарських установ, зв'язків

закладу освіти з іншими установами, рівня наукової підготовки педагогічних працівників і учнів.

На відміну від попередніх науковців Ф. Матвієнко-Гарнага [134, с. 35–41] пропонує розглядати форми краєзнавчої роботи відповідно до трьох етапів – організації краєзнавчої роботи, проведення дослідів, а також пропаганди краєзнавства і здобутків краєзнавчих досліджень. Проте основну увагу вчений приділяє формами другого і третього етапів. Зокрема, на етапі проведення дослідів рекомендовано такі: вивчення відповідної літератури щодо описів краю; опрацювання й вивчення даних статистичних переписів і матеріалів поточної статистики; проведення силами краєзнавчої організації статистичних переписів спостережень; опитування населення; спостереження й записи фактів і явищ місцевого значення; реєстрація спогадів старих людей; опрацювання архівних матеріалів підприємств, колишніх поміщицьких маєтків і державних установ; постановка досвідів щодо переведення досліджень у практичне трудове життя. На етапі пропаганди краєзнавчих знань серед населення запропоновано такі форми, як пропаганда краєзнавчих ідей і здобутків дослідницької роботи через доповіді й літературні видання, улаштування курсів краєзнавства, кооперативних, сільського господарства, скотарства та ін., екскурсій, організації краєзнавчого музею.

Л. Войтова, як і більшість сучасних дослідників проблематики краєзнавства, паралельно подає трактування іншого терміну – «шкільне краєзнавство», яке, за думкою В. Кременя, є організованою і керованою педагогом діяльністю учнів, «складається з освітньо-пізнавальних, пошуково-дослідних, практично-творчих компонентів і спрямована на системне вивчення, збереження і відтворення культурної спадщини рідного краю. Краєзнавство передбачає ознайомлення з природою, географією, історією, культурою краю, сприяє формуванню патріотичних почуттів, розвитку потреби й готовності поширювати і примножувати культурні надбання» [51, с. 430].

Спираючись на дослідження Е. Кагарова [70], можемо констатувати, що ідея поєднання навчальних предметів навколо краєзнавства належить

німецькому педагогу XVIII ст. Й. Базедову. Його погляди поділяли інші німецькі педагоги того часу (Р. Берндль, П. Конрад, О. Шмідт), які вважали раціональним поглиблене вивчення рідного краю як реалістичної основи формування наукового світогляду, гармонійного виховання молодого покоління. У 1919 р. цюріхський педагог А. Шнейдер визнав за необхідне викладання краєзнавства як особливого предмета. Оскільки весь його зміст розпорошений між іншими науковими галузями, учні не здатні самотійно отримати ґрунтовні й системні знання в цій галузі.

На німецькій шкільній конференції 1920 р. і в Інструкції Пруського Міністерства Народної Освіти від 16 березня 1921 р. шкільне краєзнавство розглядалося як методичний принцип і водночас як навальний предмет. Німецькими педагогами висловлено погляд на те, що краєзнавство повинно вивчатися у школі як окремий предмет, завдяки якому учні долучаються до вивчення географічних особливостей, економіки і культури рідного краю, а також як дидактичний принцип побудови й опрацювання навчальних програм. Цей погляд на вивчення краєзнавства і краєзнавчу роботу в школі набуває поширення не лише в Німеччині, але й в Австрії, Франції, Італії, Польщі, скандинавських країнах.

Е. Кагаров [70] зауважує, що в пояснювальній записці до нових австрійських навчальних планів зазначено: навчання ґрунтується на реальному краєзнавчому матеріалі для ознайомлення учнів з окремими галузями життя рідного краю. Усі інші навчальні завдання (вивчення мови, письмо, малювання, ручна праця, математика) вивчаються на ґрунті реальної дійсності. Такий краєзнавчий ухил у шкільній роботі полягав, на думку австрійських урядовців, у тому, що навчання виходить із найближчого середовища дитини і завдяки поступового розширення кола реальних знань, сприяє ознайомленню з рідним краєм у вузькому і широкому значення цього поняття.

У той самий період, французький педагог П. Лапі пише: «Викладання географії повинно виходити з вивчення безпосередньо навколишнього

середовища» [70, с. 157]. Він же наполягає на обласному характері вчительських інститутів, що повинні адаптуватися до місцевих економічних умов.

На обласному (регіональному) характері навчання наголошується в офіційних програмах італійських шкіл, укладених Л. Радиче. На його думку, вихідним пунктом шкільної роботи повинно стати безпосереднє середовище дитини, місцеві інтереси, рідний діалект школяра. Одним із найбільш палких прихильників принципу локалізації навчання виступає відомий на той час італійський педагог Дж. Крочіоні (*Crochioni*), який у своїй книзі «Провінції та національна культура» пише, що «життя дитини починається в сім'ї, продовжується в общині й охоплює послідовно рідний край, націю і весь світ. Хто насаджує культуру, повинен іти тим самим шляхом» [70, с. 158]. У нових міністерських програмах в Італії наголошується, що стрижнем шкільної роботи повинно стати вивчення рідного краю. У навчанні географії слід виходити з ознайомлення з найбільш близькими школярам місцями, поступово підводячись від рідного краю через національність до всього світу. Математика, історія та інші предмети слід опрацьовувати на краєзнавчому матеріалі.

Однак найбільш яскраво в тогочасній Італії проявляється принцип краєзнавства в методиці рідної мови і літератури. Д. Тароцці у своїй книзі «Дидактика» зауважує, що «з педагогічного погляду перехід від рідного діалекту до літературної мови повинен розглядатися як подальший розвиток і вдосконалення техніки мови, оскільки і сама дитина і її навколишнє середовище думають на рідному діалекті. Діалектичні прояви поступово зникають, але це повинно відбуватися природно, а не за примусом» [70, с. 158]. Крім цього італійські педагоги відзначають значення народного говору як прояву індивідуальності регіону, чинника художнього виховання дітей (яскравість, влучність, краса рідної мови).

В Іспанії методисти наполягають на врахуванні особливостей місцевого краю при укладанні навчальних програм. Аналогічний підхід зустрічаємо в книзі норвезького педагога О. Шульстада «Навчання і виховання»,

у якій рекомендовано ретельно вивчати тваринний і рослинний світ, умови харчування й діалект краю.

Одним із найбільших польських педагогів Г. Ровідом у книзі «Творча школа» відзначено, що основним предметом навчання дітей до одинадцятирічного віку має стати краєзнавство, навколо якого згруповано різні види шкільної роботи – ручна праця, малювання, читання, письмо. Інший відомий польський педагог Л. Єленська у своїй праці «Методика перших років навчання» підкреслює, що навчання історії й географії повинно базуватися на ознайомленні з найближчим середовищем школи.

Зазначимо, що західноєвропейські педагоги того часу, особливо в Німеччині й Італії, пропагували вивчення етнографії рідного краю у школі. Вони наполегливо рекомендували організацію краєзнавчої роботи з вивчення і збирання народних пісень, казок, приказок та інших елементів фольклору.

Дослідники небезпідставно вважають, що інтерес до вивчення рідного краю формується ще в дошкільному дитинстві під впливом передбаченою в дошкільному закладі навчально-виховною програмою, а також виховної роботи та інтересу близьких людей до навколишнього світу дитини. Така робота проходить декілька послідовних етапів і починається зі спостереження доступних для дошкільника предметів і явищ природи. Уже на третьому-четвертому році життя дитина здатна запам'ятовувати назви близько десятка рослин, які бачить під час прогулянок, птахів, що злітаються до годівничок, тварин. Відповідно, чим старшою стає дитина, тим ширшим стає коло доступних для сприйняття явищ і процесів.

Наступний етап співпадає з початком шкільного навчання, а навчальна дисципліна, що забезпечує отримання певної системи знань і виступає потужним засобом патріотичного виховання, виховання любові до природи, в навчальних планах у різні часи називається по-різному: «ознайомлення з навколишнім світом», «природознавство». Згодом краєзнавчу основу утворюють інші навчальні предмети: «історія», «біологія», «географія». Крім того, провідну роль у вивченні рідного краю відіграє сімейний туризм,

прогулянки, походи, що зміцнюють родинні зв'язки, формують спільність інтересів, дарують позитивні враження від спільного сприйняття навколишнього середовища. Вагомим аргументом на користь вивчення в першому концентрі трудової школи «краєзнавства» слугує необхідність «вивчення всього того, що оточує дитину навколо, життя рідного краю в усій його різноманітності й різнобарвності: у живій і неживій природі, у житті тварин і людей, у мові й мистецтві, у культурних і соціально-політичних стосунках. Зрозуміло, що розподіляти матеріал по краєзнавству по роках навчання можна тільки концентрично, починаючи, для першого року, з того, що найближче до дитини, з тих речей, які дитина може спостерігати» [47, с. 12].

Саме з 20-х рр. ХХ ст. у контексті краєзнавчої роботи набувають поширення виробничі екскурсії, процедура проведення яких регламентується «Керівництвом з організації виробничих екскурсій по фабриках і заводах» [178]. У пропонованому керівництві наведено типологізацію виробничих екскурсій, згідно з дещо незвичним для нас критерієм – типом екскурсанта:

- 1) робітники, які цікавляться виробничими питаннями в цілому як представники класу виробників (з таким екскурсантом вдаватися в подробиці, зупинятися на спеціальних питаннях недоцільно);
- 2) робітники, які цікавляться тим або тим виробництвом, у якому безпосередньо зайняті самі (з такими екскурсантами слід підходити до екскурсії глибше, особливо уважно відтіняючи всі моменти між виробництвами, але не заглиблюючись в особливо спеціальні питання);
- 3) робітники певного виробництва, які цікавляться саме його питаннями (з такими екскурсантами екскурсію можна проводити з однаковим успіхом як на зразковому, так і на відсталому підприємстві, оскільки екскурсороводу доведеться в будь-якому випадку заглиблюватися в подробиці виробництва);
- 4) учні окремих шкіл і курсів, для яких екскурсії необхідні як ілюстрації до вивчення курсу окремих предметів [179, с. 9–11].

Для нашого дослідження особливо цінним є виокремлення останньої – четвертої категорії екскурсантів, оскільки це дозволяє реалізовувати не лише краєзнавчі, але й загальноосвітні цілі.

Необхідність визначення ключового поняття «підготовка студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі» дозволяє нам прийняти за основу погляд М. Костриці, що її сутність полягає в тому, щоб *сформувати здатність навчити учнів відшукати, обґрунтувати і розкрити в узаємозв'язках і взаємозалежностях уся сукупність особливостей, зосереджених на певній території, і дати в такий спосіб комплексну генетичну картину життя цієї території у природно-історичному і соціоекономічному аспектах* [86, с. 6]. Основними завданнями підготовки студентів педагогічних технікумів до цієї роботи слід вважати такі: «допомогти школі в навчанні й вихованні учнів, відродити духовність, моральність, національну самосвідомість людини, сформувати в неї риси високої громадянськості; прищеплювати любов до праці, виявляти і всебічно вивчати індивідуальні особливості характеру учнів та їхні нахили, допомагати їм у свідомому виборі майбутньої професії; виховувати міцний і дружний учнівський колектив, установлювати і зміцнювати зв'язки між дітьми різних шкіл, міст, сіл, національностей; оздоровлювати дітей, зміцнювати їх фізично і морально; поповнювати зібраними в походах і під час екскурсій матеріалами існуючі або створювати нові шкільні краєзнавчі музеї, кабінети, краєзнавчі кутки; підвищувати кваліфікацію вчителів-предметників, педагогів-організаторів, удосконалювати їхні навички в організації науково-дослідницької та суспільно корисної роботи» [86, с. 6–7].

У методичній літературі досліджуваного періоду [206, с. 124] наголошується на необхідність поглиблення підготовки до краєзнавчої роботи студентів педагогічних технікумів, їхнє ознайомлення з методами наукового дослідження. Ф. Матвієнко-Гарнага пропонує такі методичні рекомендації з підготовки до організації краєзнавчої роботи у школі:

1. «Починати краєзнавчу роботу в невеликому замкненому колі місцевих активних робітників і провести перший організаційний період роботи, не подаючи її на широку громадську увагу.

2. Із самого початку роботи треба заручитися підтримкою місцевих, громадських і партійних організацій – КНС, спілки молоді, професійних і державних установ, а також налагодити зв'язок з окружною краєзнавчою організацією та Всеукраїнським Краєзнавчим Комітетом.

3. З перших кроків треба надати краєзнавчій організації формального вигляду, тобто добути через вищу краєзнавчу організацію типового статуту, відповідно до нього скласти і зареєструвати свій статут.

4. Згідно з цим самим статутом впродовж організаційного періоду налагодити і намітити основні провідні лінії дослідчої краєзнавчої роботи» [134, с. 25].

Отже, проведений аналіз наукової літератури, нормативних документів дозволяє конкретизувати сутність основних дефініцій досліджуваної проблеми, уточнити зміст і структуру основного поняття – «підготовка студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі». Окрему увагу приділено стаціонарним і пересувним формам цієї роботи, методам її організації, що не втрачають своєї актуальності в сучасних умовах розбудови початкової освіти в контексті Концепції Нової української школи.

1.2. Методологія, етапи і структура краєзнавчого дослідження

Останнім часом увага педагогічних працівників зосереджена на реалізації «Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді» (наказ МОН України від 16.06.2015 р. за № 641), де зазначається, що реформаційні зміни, які торкаються різних сфер суспільного життя «відбуваються на тлі сплеску інтересу і прояву патріотичних почуттів і нових ставлень до історії, культури, релігії, традицій і звичаїв українського народу». У цьому контексті актуалізується пріоритетна роль краєзнавчої роботи у школі, що посилює

результативність освітнього процесу, а, отже, і національно-патріотичного виховання учнівства.

Зрозуміло, що до організації краєзнавчої роботи майбутніх педагогів слід готувати заздалегідь, що визначає актуальність обраної нами проблеми в умовах розбудови Нової української школи.

Генеалогія краєзнавчої роботи ґрунтується на розвідках О. Лазоревського, О. Марковича, Г. Милорадовича, В. Модзалевського [211, с. 94]. Не безпідставно вважається, що фундаторами українського краєзнавства є В. Базилевич, Г. Денисюк Я. Жупанський, М. Костиця, Я. Мартиняк, М. Пістун, О. Шаблій та інші вітчизняні дослідники [12, с. 11]. Теоретико-методологічне підґрунтя дослідження проблем краєзнавчої роботи закладено в наукових працях Я. Вірменич [22; 23], П. Тронька [209–212], колективній авторській праці розробників цієї проблематики, серед яких П. Тронько, П. Толочко, О. Реєнт, П. Кононенко, Р. Маньковська, О. Бажан, Г. Піскорська [211]. Ця проблематика розкривається в наукових розвідках сучасних дослідників Г. Бондаренка [10], Р. Маньковської [133], В. Прокопчука [169; 170].

Серед напрямів розроблення проблеми підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі слід виділити такі: етапи і структура роботи над краєзнавчими дослідженнями (Ю. Бардилєва [4], О. Корнеєв [83], М. Костиця [86; 87], В. Обозний [149] та ін.); методика організації краєзнавчої роботи у школі (Н. Білик [5; 6], М. Борисов [136], О. Бугайова [14], М. Вострикова [30], О. Галактіонова [33], Л. Гомля [121], В. Жадан [52], І. Коломієць [80], Л. Кушнір [121], В. Петренко [156], Б. Пічугін [52], В. Покотило [161], І. Прус [171; 172], Ю. Федченко [52] та ін.); форми краєзнавчої роботи (С. Бондаренко [9], Л. Гайда [32], Л. Зубко [63], С. Китиченко [75], О. Ключєва [77; 78], С. Корзун [82], А. Корчак [84], Н. Крюкова [116], В. Портретна [75], М. Швець [225; 226] та ін.); історія розвитку шкільного краєзнавства в різні історичні періоди (В. Бугрій [15–17], Л. Войтова [25; 26] та ін.); національно-патріотичне, екологічне та естетичне значення краєзнавчої роботи (М. Варшавська [20], М. Гаврюшин [31],

Л. Золотніцька [61], Л. Ковальова [79], Є. Копилець [81] та ін.); організація краєзнавчої роботи в початковій школі (Т. Зибінська [64], І. Іванова [68], М. Кузьма-Качур [118]); методологія краєзнавства (О. Топузов [207] та ін.).

У дисертації М. Поставничої «Розвиток історичного краєзнавства на Черкащині в 50-90-х роках ХХ ст.» [164] проаналізовано стан наукового розроблення історії краєзнавства на Черкащині та джерельну базу дослідження, визначено етапи розвитку історичного краєзнавства на Черкащині, основні напрями, форми і методи дослідницько-пошукової роботи в окреслений період. Науковцем досліджено участь музеїв, архівів, бібліотек, закладів освіти і науки, засобів масової інформації та громадських об'єднань, окремих аматорів краєзнавчої роботи у відродженні історичного краєзнавства в регіоні, висвітлено передумови виникнення обласних організацій Товариства охорони пам'яток історії та культури і Всеукраїнської спілки краєзнавців, процес їх становлення і роль у консолідації дослідницького активу в розгортанні історико-краєзнавчої роботи. На основі критичного аналізу фактологічного матеріалу подано характеристику творчого доробку краєзнавців Черкащини, показано зміни, що відбулися за часів незалежності в тематиці досліджень та їх методології, а також стан виявлення, охорони і збереження історико-культурних пам'яток краю як важливого напрямку історико-краєзнавчої роботи. За результатами дослідження М. Поставничою сформульовано пропозиції щодо застосування позитивного досвіду організації та здійснення краєзнавчих досліджень для вдосконалення сучасної історико-краєзнавчої роботи.

Ще одним дослідником проблеми підготовки педагогічних кадрів до краєзнавчої роботи у школі впродовж 20-30-х рр. ХХ ст. є Г. Фещенко [219], якою проаналізовано історіографію та архівні джерела, що пов'язані з проблемою підготовки педагогічних кадрів до краєзнавчої роботи у школі в окреслений хронологічний період, виокремлено її нормативно-організаційні засади, доведено раціональність і доцільність структури, змісту, форм

і методів підготовки майбутніх учителів до краєзнавчої роботи у школі в досліджуваний період.

Обраний нами хронологічний період 20-30-х рр. збіглого століття визначений вітчизняним дослідником П. Троньком як «обласканий», а згодом спалюжений [209–212]. Натомість Г. Казьмарчук і А. Сілкін називають цей період «добою українського ренесансу» через відродження національної самосвідомості й розвиток рідної мови. У цілому в 20-х роках був нагромаджений цікавий і різноплановий досвід організації краєзнавчої роботи, серед здобутків якого слід назвати такі: виникнення мережі товариств і гуртків із вивчення рідного краю; створення Центрального бюро краєзнавства як організаційного і методичного центру краєзнавчої роботи, у підпорядкуванні якого організовано шкільно-краєзнавчу комісію для наближення викладання шкільних дисциплін до краєзнавчої роботи, розроблення відповідної методики; відкриття спеціальних шкільних екскурсійних станцій для організації й проведення з учнями екскурсій; включення до навчальних програм завдань із вивчення рідного краю.

Відмітною ознакою 30-х років ХХ ст. можна вважати ухвалення Постанови ЦК ВКП(б) «Про навчальні плани і програми», завдяки якій краєзнавча робота розвивається у зв'язку з вивченням основ наук, а краєзнавство стає складником навчальних програм із географії, історії, літератури, суспільствознавства, а також інтегрується в позааудиторні форми роботи. Навчальними програмами передбачалися тематичні екскурсії на підприємства і у природу [195, с. 67]. Дослідник М. Соловей зазначає, що цей процес був закріплений у 1934 р. Постановою ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР «Про викладання географії в початковій і середній школах» і в подальшому «оформився у струнку систему шкільного краєзнавства з притаманними для нього змістом, формами і методами роботи» [там само, с. 67]. Популярними на той час стають не лише природничі екскурсії локального типу, але й біологічні, систематичні, сезонні, виробничі [173, с. 96].

З вивчення публіцистичних матеріалів [195, с. 68] стає відомо, що на початку 30-х рр. ХХ ст. краєзнавство залишалося складником навчальних програм, а традиційними формами його реалізації були позакласні та позашкільні екскурсії й прогулянки, а координували цю роботу туристсько-екскурсійні станції. Це свідчить про те, що в цей період краєзнавча робота інтегрується з туристичною, набуває масового поширення, особливо в діяльності таких дитячих організацій, як піонерська і «Пласт».

О. Тімець [204, с. 58] зазначає, що з середини 30-х рр. ліквідується спочатку система державного краєзнавства, а з 1937 р. – центральні й місцеві краєзнавчі органи. Урешті решт вивчення краєзнавства в закладах освіти поступово припиняється.

В. Прокопчук наголошує, що «починаючи з 1929 р. у історико-краєзнавчій праці почався спад: припинив діяльність Український комітет краєзнавства, – координатор громадського краєзнавчого руху його орган – журнал «Краєзнавство», були ліквідовані окружні бюро та первинні осередки краєзнавства, згорнули історико-краєзнавчі дослідження наукові та освітні структури» [169, с. 40]. Серед причин, що приводять до занепаду краєзнавчого руху науковець зазначає такі: репресії, які усунули від активного краєзнавчого життя тисячі дослідників; крах політики українізації; важке матеріально-фінансове становище країни; голодомор 1932-1933 рр.; ламка адміністративно-територіального устрою і, як наслідок перехід на обласний поділ, розпад краєзнавчих формувань; перехід управлінських повноважень у керівництві краєзнавчим рухом до Центрального бюро краєзнавства, яке вихолощувало курс, методологію та зміст краєзнавчої діяльності [там само, с. 40–42].

Відомо, що логіку будь-якого науково-педагогічного дослідження визначає його методологія як «система принципів і способів побудови теоретичної та практичної діяльності» [119, с. 41; 227]. Нам імпонує визначення поняття «методології», що надане Н. Дем'яненко, згідно з яким – це «специфічна галузь наукових знань, покликана дати концептуальні

відповіді на питання, як прискорити відкриття нового, використати надбання минулого, подолати стереотипи мислення та діяльності, зорієнтуватися в теорії і методиці дослідження для вироблення нових підходів, узагальнення одержаних даних, об'єктивного і критичного співвіднесення історико-педагогічних результатів із реальною дійсністю кінця ХХ ст. Це допомагає виявити наукові шляхи, показує, як і в який спосіб діяти для досягнення поставленої мети – вивчення загально педагогічної мети» [44, с. 14], якою в нашому дослідженні виступає підготовка студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі.

Також ми погоджуємося з тим, що «теоретико-методологічний інструментарій у педагогіці – це не догма, не шаблони мислення і не рекомендації на всі випадки життя. Методологічні знання доповнюються і розвиваються, мають бути гнучкішими і відкритішими до змін, що відбуваються в соціально-економічному житті, у теорії педагогіки, широкій шкільній практиці» [44, с. 14].

Зазначимо, що методологічним підґрунтям дослідження проблеми організації краєзнавчої роботи у школі має стати краєзнавчий підхід і, відповідно, принцип, краєзнавства. Ми погоджуємося з твердженням науковців, що поняття «підхід», яке розглядається в методологічному аспекті, у більшості джерел визначається як «принципова методологічна орієнтація дослідження, як погляд, з якого розглядається об'єкт вивчення, ... як поняття або принцип, який керує загальною стратегією дослідження» [213]. У цьому контексті краєзнавчий підхід, що має яскраво виражений міждисциплінарний характер, виступає основою вивчення природничо-соціальних і суспільних об'єктів та явищ. Це вказує на загальнонауковий характер краєзнавчого підходу, що і донині є недостатньо вивченим і методологічно обґрунтованим.

На наш погляд, краєзнавчий підхід не може бути віднесений тільки до вивчення географії у школі, оскільки природа рідного краю вивчається багатьма краєзнавчими і суспільними науками. Виходячи з цього положення,

краєзнавчий підхід визначається як «комплекс методів певної наукової галузі досліджень, більшість яких, зазвичай, мають подібність із загальними методами інших підходів, хоча мають і спеціальні методи, які впливають зі специфічних законів і закономірностей даної галузі знань» [222, с. 446].

Зрозуміло, що краєзнавчий підхід передбачає реалізацію краєзнавчого принципу, визначення якого, на думку Б. Чернова, має відповідати певним критеріям, що нині достатньо обґрунтовані в педагогічній науці. Учений небезпідставно вважає, що цей «принцип повинен: 1) сформуватися історично (принцип абстрагується на основі практики навчання); 2) мати єдину з процесом навчання і виховання наукову основу; 3) відповідати завданням навчання і виховання, що поставлені суспільством перед школою; 4) визначати соціальну спрямованість освітнього процесу і діяльність учителя в ньому; 5) сприяти продуктивності навчання; 6) урахувати особливості діяльності учнів та її психологічну основу; 7) виявляти внутрішні сторони діяльності вчителя і учнів; 8) відображати цілісні властивості процесу навчання у єдності його функцій [222, с. 447].

Ми поділяємо методологічну позицію Н. Кравець, яка вважає, що краєзнавчий принцип є одним із пріоритетних дидактичних принципів, який передбачає конкретизацію, розкриття та підтвердження наукових понять прикладами з навколишнього середовища. Не випадково серед першочергових завдань організації краєзнавчої роботи в матеріалу. Також методологія реалізації краєзнавчого принципу передбачає систематичне встановлення зв'язків між вивченням навчальних предметів і тими знаннями, які здобувають учні в результаті безпосереднього дослідження краю. У Новій українській школі це стає можливим завдяки всебічного вивчення природи, культури і традицій рідного краю в ході накопичення й узагальнення зібраного краєзнавчого матеріалу. Адже «обов'язкове використання ... здобутих краєзнавчих знань – головне призначення навчального краєзнавства» [88, с. 5].

Сучасна дослідниця Л. Шабанова стверджує, що краєзнавчий принцип дозволяє «установлювати асоціативні зв'язки між відомими учням фактами

з навколишнього середовища і навчальним матеріалом із метою підвищення якості знань» [223]. Ми погоджуємося з твердженням авторки, що основне призначення цього принципу полягає в тому, щоб дати можливість кожному учню у знайомій місцевості, у повсякденній обстановці спостерігати дійсність у взаємозв'язках її окремих компонентів задля подальшого застосування отриманих знань в урочній і позаурочній діяльності.

М. Борисов [136, с. 58] характеризує краєзнавчий принцип із позицій: педагогічної необхідності систематичного звернення до місцевого матеріалу в навчально-виховній і громадській роботі; діалектичного взаємозв'язку громадського і краєзнавчого матеріалу; зв'язку з життям; вивчення особливостей розвитку краю, міста і села.

Як справедливо наголошує М. Крачило, «краєзнавчий принцип – один із педагогічних принципів навчання, який означає уточнення, конкретизацію, розкриття та підтвердження наукових понять прикладами з навколишнього середовища. ... Краєзнавчий принцип передбачає систематичне встановлення зв'язків між вивченням географії й тими знаннями, які здобувають учні в результаті безпосереднього дослідження краю. Обов'язкове використання у викладанні здобутих краєзнавчих знань – головне призначення навчального краєзнавства» [111, с. 7]. У цьому контексті, на думку вченого, простежується безпосередній узаємозв'язок принципу краєзнавства з теорією пізнання, оскільки через зорове сприймання явищ, процесів чи об'єктів стає можливим пізнання сутності побаченого. У такий спосіб «розкриваються закономірності, проводяться узагальнення, робляться висновки і в результаті формуються необхідні для практичної діяльності знання» [там само, с. 7].

Умовами реалізації принципу краєзнавства передбачено: оволодіння знаннями про рідний край, бачення його географічної специфіки, володіння прийомами встановлення органічного зв'язку програмового матеріалу з явищами і процесами навколишнього середовища; здатність застосовувати методи організації та проведення краєзнавчої роботи; наявність достатнього обсягу знань про особливості регіону [111, с. 8].

Організація краєзнавчої роботи в Новій українській школі вимагає врахування, на думку В. Матяш [135], взаємозв'язку краєзнавчого принципу з іншими відомими дидактичними принципами, серед яких слід зазначити:

1. Принцип науковості, застосування якого передбачає чітке наукове обґрунтування об'єкта вивчення, уникнення у проведенні краєзнавчої роботи поверховості чи схематизму. Не менш важливими для організації краєзнавчої роботи в Новій українській школі стають глибоке вивчення літератури, установлення міжпредметних зв'язків. Йдеться про ті методологічні й теоретичні висновки і положення педагогіки, що відображаються в педагогічному краєзнавстві на основі спрямованого під керівництвом учителя спостереження й опису природних явищ і процесів, їх систематизації з подальшим чітким обґрунтуванням отриманих узагальнень, їх співставленням із фактичними даними.

2. Принцип системності і послідовності, що співвідноситься з поставленими в ході краєзнавчої роботи завданнями, а також з особливостями процесів і явищ у природі, що вивчаються. Це, своєю чергою, вимагає розподіленого в часі, регулярного вивчення природи, культури і традицій у регіоні, без чого неможливо отримати узагальнення чи встановити закономірності перебігу характерних для цього регіону процесів і явищ, а також установити їх взаємозв'язок і взаємозалежність із подібними, але інших регіонах нашої країни. Він впливає як із поставлених перед шкільним краєзнавством завдань, так із особливостей процесів явищ, що вивчають.

3. Принцип доступності пояснюється тим, що накопичення зібраного краєзнавчого матеріалу вможливорює подальше поглиблення уявлення про природні, культурні явища і процеси регіону в цілому. Крім того, конкретні прояви регіональних особливостей сприяють виведенню певних закономірностей.

4. Принцип врахування індивідуальних особливостей молодших школярів зводиться до організації краєзнавчої роботи відповідно до вікових та індивідуальних можливостей учнів, їхніх уподобань, попередньо

отриманого досвіду для подальшого всебічного розвитку їхніх загальних і спеціальних здібностей. В умовах Нової української школи основний акцент у змісті колективної та індивідуальної краєзнавчої роботи робиться на оволодіння десятима ключовими компетентностями, виховання патріотичних почуттів, любові до рідного краю.

Названі принципи М. Костиця [87, с. 8–9] доповнює такими: комплексності (оскільки краєзнавча робота має здійснюватися протягом певного періоду одночасно за всіма напрямками); плановості й наступності (передбачає наявність заздалегідь складеної програми досліджень, що деталізована в календарному плануванні й проводиться безперервно); зв'язку краєзнавчої роботи з навчально-виховною (полягає в тому, що результати краєзнавчої роботи можна застосовувати в освітньому процесі, досліджувати особливості природи, історії, культури і господарства рідного краю); оптимального поєднання краєзнавчої роботи з суспільно корисною діяльністю (досягається завдяки встановлення зв'язку закладу освіти з іншими освітніми закладами, місцевими організаціями і науковими установами); поєднання дитячого самоуправління з педагогічним керівництвом (реалізується завдяки самостійного вирішення учнями під керівництвом учителів усіх організаційних питань проведення пошукової роботи й оформлення отриманого фактологічного матеріалу); популяризації краєзнавчої роботи (через належним чином оформлені результати для широких кіл громадськості) [87, с. 8–9].

Наголосимо також на комплексності організації краєзнавчої роботи в Новій українській школі, що впливає зі змісту інтегрованого курсу «Я досліджую світ», його узгодження з іншими навчальними предметами, різними за змістом і методами досліджень, що у своїй сукупності ведуть до наукового і всезагального пізнання природи, традицій і культури рідного краю. Не менш специфічним для організації краєзнавчої роботи є принцип регіональності, що ґрунтується на врахуванні регіональних особливостей краю (природних, культурних, історичних, економічних).

Відмітною ознакою організації краєзнавчої роботи в Новій Українській школі має стати органічне поєднання дослідництва і творчості, що передбачає урізноманітнення практичної діяльності молодших школярів, зокрема, поєднання пошуку фактів і даних із подальшим аналізом, систематизацією, творчим осмисленням та практичним застосуванням.

Н. Брижак [13] розширює методологічні вимоги щодо реалізації принципу краєзнавства такими, як:

- патріотична спрямованість, оскільки організація краєзнавчої роботи підпорядкована завданням відродження духовності й національної свідомості, формуванню високої громадянськості;

- зв'язки краєзнавчої роботи з навчально-виховними завданнями школи, які полягають у тому, що отримані результати краєзнавчих досліджень застосовуються на уроках, і в позаурочний час, завдяки чому розширюють уявлення молодших школярів про особливості природи, господарства, історії та культури рідного краю під час програмних екскурсій, спостережень, практичних робіт на місцевості;

- оптимальне поєднання краєзнавчої роботи з суспільно корисною діяльністю, що досягається завдяки тісному зв'язку Нової української школи з громадськими організаціями, виробництвом, іншими закладами освіти;

- поєднання дитячого самоуправління з педагогічним керівництвом краєзнавчою роботою, що передбачає самостійне вирішення молодшими школярами під керівництвом учителя тих організаційних питань, які стосуються проведення дослідницької, пошукової роботи з подальшим оформленням зібраних матеріалів;

- популяризація результатів краєзнавчої роботи (полягає в тому, що вони повинні бути відповідним чином оформлені й експоновані для перегляду іншими учнями, учителями, батьками) [13, с. 7–8].

Як слушно зазначає В. Кремень, «методика краєзнавчої роботи передбачає врахування специфіки етнокультурного середовища певного регіону, підготовку і проведення уроків-екскурсій, туристсько-краєзнавчих

походів, фольклорно-етнографічних експедицій із метою ознайомлення учнів із культурою регіону, у якому вони живуть» [51, с. 431]. Науковець рекомендує максимально враховувати інтереси тих, хто долучається «до самостійного планування тематики цих заходів, розроблення маршрутів, вибору видів краєзнавчої діяльності, презентації результатів» відповідно до обраного напрямку цієї діяльності, нахилів і здібностей. Оскільки краєзнавча діяльність у бібліотеках, музеях, архівах пов'язана зі збиранням, опрацюванням і оформленням різноманітних матеріалів, вона сприяє формуванню інформаційних і самоосвітніх компетентностей.

Не менш важливим аспектом підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі вважалося врахування принципу районування, якому в сучасній науковій літературі з методології історико-педагогічних досліджень приділено недостатню увагу. Сутність цього принципу, за К. Дубняком, зводиться до того, що «вивчати ту чи ту територію ізольовано, відірвано від таких самих суміжних територій, без порівняння з суміжними територіями, без з'ясування місця і значення даної території малого обсягу в території ширшого обсягу – неможливо і недоцільно» [49, с. 4]. Ми погоджуємося з ученим, що перш, ніж розпочати краєзнавчу роботу, слід хоча б побіжно ознайомитися з тими природно-економічними районами, що приналежні до більшого за обсягом регіону країни. При цьому адміністративно-територіальний розподіл повинен базуватися на вивченні економічних регіонів, але «економічне життя кожної країни розгортається й розвивається на певному природному тлі, тому неможна мислити економічного районування країни без зв'язку з районуванням природним» [49, с. 5].

За основу природної регіоналізації кожної країни досліджуваного нами хронологічного періоду взято клімат, завдяки чого краєзнавці виявляють зміни в напрямках із півночі на південь і з заходу на схід. Що стосується клімату України, то в ній прийнято виділяти північний і південний регіони, межа якого проходить через міста Харків, Полтаву, Кременчук, Першотравенське, Балту. Крім загально-зональних кліматичних умов

районізації України пропоновано враховувати висоту місцевості над рівнем моря, ґрунти і рослинність, що слугували виділення краєзнавцями п'ять основних природних регіонів: Українське Полісся (район мішаних лісів, із підвищеною вологістю, з попеллянковими піскуватими ґрунтами) Київсько-Подільський правобережний лісостеп (район із вогким кліматом, з деградованими і лісовими ґрунтами) і Харківсько-Полтавський лівобережний степ (з меншою кількістю опадів і незначним поширенням лісових ґрунтів, чорноземів), що лежать на північний захід від осі барометричного максимуму; Центральний степ (з байрачними перелісками, напівпосушливий район із багатим на гумус чорноземом), а також Надчорноморський і Надазовський рівнинний степ (без байраків, найбільш посушливий район із південним чорноземом, поширеними солончаками), що лежить на південний захід від осі барометричного максимуму і простягається на південь від лінії Тираспіль, Кривий Ріг, Запоріжжя, Бердянське [49, с. 6].

Зазначимо, що густина населення, характер його праці, розвиток продуктивних сил та інші економічні чинники (корисні копалини, забезпечення землею, торгівля, промисловість, шляхи комунікації, сільське господарство) конкретного економічного регіону пов'язані з природничими регіонами. Відповідно до наведених даних Фінансово-економічного Бюро Наркомфіну УСРР від 1926 р. на території України виділено три економічні регіони:

Полісся (Коростенський, Чернігівський, Глухівський і Конотопський округи) з поширенням лісової площі (до 29 %) і малою кількістю придатної землі (47 %) належить до хлібоспоживчих. Його природні особливості сприяють розвитку скотарства, молочарства і свинарства, рільництва з перспективою розбудови паперової, лісової, сірникової, торфової та порцеляново-фаянсової промисловості;

Лісостеп – найбільш густо населений регіон України з інтенсивно розвиненим сільським господарством і переробною промисловістю, що представлена цукровою, гуральництвом, млинарством, олійництвом,

тютюнництвом, птахівництвом, садівництвом, кустарною промисловістю з перспективою розвитку харчової промисловості й торгівлі. Своєю чергою, поділяється на Правобережний лісостеп з економічним центром Києвом (Київський, Черкаський, Білоцерківський, Уманський, Тульчинський, Могилівський, Кам'янецький, Проскурівський, Шепетівський, Волинський, Бердичівський і Вінницький округи) і Лівобережний лісостеп з економічним центром Харків (Харківський, Полтавський, Кременчуцький, лубенський, Роменський, Сумський, Прилуцький і Ніжинський округи);

Степ, що порівняно з лісостепом малонаселений, посушливий регіон України з розвинутим зерновим екстенсивним господарством експортного призначення, культурами кукурудзи і соняшника. Наявність кам'яного вугілля й залізної руди на Донбасі і Кривому Розі визначають розвиток промисловості. У цьому регіоні виділяють потужний із центром у Дніпропетровську **гірничопромисловий** регіон, у якому продуктивність промисловості вища від продуктивності сільського господарства, а також **західний степ** з економічним центром в місті Одесі [49, с. 7].

Розглядаючи джерельну базу краєзнавчої роботи, вважаємо за доцільне звернутися до класифікації А. Ламашева:

1. Праці прогресивних педагогів минулого, що містять систему педагогічних фактів, які викладені з певних соціально-політичних і філософських позицій.

2. Монографії й праці відомих педагогів, з яких педагоги-краєзнавці можуть брати цінний матеріал для адекватного розв'язання ряду проблем освіти і виховання.

3. Шкільні підручники і навчальні посібники різних років і періодів, які можна назвати своєрідними писемними джерелами, важливими каналами, через які втілюються у практику навчання панівні на даний час педагогічні концепції й погляди.

4. Підручники і навчальні посібники з педагогіки, психології, окремих методик, що відображають педагогічний процес в історичній ретроспективі

й у теперішній час, ознайомлює з філософськими і педагогічними поглядами, досягненнями педагогічної науки певного періоду, творчими пошуками окремих педагогів і методистів, боротьбою педагогічних ідей, що відображають складний процес становлення й розвитку нового, прогресивного в боротьбі зі старим.

5. Соціологічні матеріали, серед яких найбільший інтерес представляють ті, що пов'язані: з вивченням поведінки, життєвих поглядів, прагнень молоді й дорослого населення; з роллю соціального середовища у формуванні молодого покоління, масових засобів ідеологічного впливу (кіно, радіо, телебачення, літератури); з поведінкою, що відображає умови життя населення в суспільстві, сім'ї, проблеми вільного часу, економічні проблеми народної освіти.

6. Мемуарна й епістолярна література, що виходить за межі суб'єктивного, дозволяє виявити особливості виховання, навчання.

7. Періодика, цінна тим, що відображає сучасну практику виховання, стан і розвиток педагогічної науки.

8. Художня література, досліджуючи образи якої можна з великою впевненістю показати педагогічні явища сучасності, розкрити особистість учителя, вихователя, учня, досвід сімейного виховання.

9. Законодавчі й інші правові матеріали з питань народної освіти.

10. Поточна шкільна документація, що виступає достовірним джерелом передового досвіду роботи.

11. Архівні документи, що розкривають хід розвитку народної освіти і педагогічної науки, слугує джерелом наукових досліджень, сприяє розв'язанню практичних завдань народної освіти.

12. Досвід передових колективів шкіл і окремих учителів, з яким можна ознайомитися двома шляхами – через вивчення друкованої продукції за матеріалами друкованих видань і документів, а також через спостереження і бесіди з досвідченими вчителями.

13. Дитяча творчість, що включає вивчення можливостей кожного учня, рівня вихованості, індивідуальних нахилів, здібностей, успіхів у навчанні

через вивчення творів, учнівських зошитів, різних поробок та інших продуктів діяльності учнів.

14. Народна педагогіка, що є частиною загальнолюдської культури, розвивалася разом із суспільством і вплинула на формування педагогічної науки і включає: твори усної народної творчості, що літературно опрацьовані й опубліковані у вигляді збірок пісень, казок, прислів'їв і приказок; усна творчість, що побутує в народі; традиційні народні свята, обряди, ігри, танці; музична, образотворча і прикладна творчість, дитячі іграшки та ігри.

15. Матеріальні джерела, які можна класифікувати на такі групи: особисті речі (одяг, предмети домашнього вжитку); навчальні приналежності і предмети педагогічної учнівської праці; речі і предмети членів сім'ї, якими користувалися у процесі виробничої праці й відпочинку; предмети учнівської й учительської праці; предмети і речі, пов'язані з інтересами і захопленнями вчителя й учнів.

16. Технічні засоби.

Реалізація краєзнавчого підходу здійснюється за такими послідовними етапами: 1) збирання та облік матеріалу; 2) аналіз матеріалу і встановлення зв'язку між фактами і явищами; 3) розподіл зібраного матеріалу за групами відповідно до поставлених питань; 4) наукові висновки на підставі зібраного матеріалу; 5) практичні висновки; 6) пропаганда наукових і практичних висновків або освітня робота краєзнавчої організації [134, с. 28–29].

Розглянутий нами краєзнавчий підхід застосовується в дослідженні в поєднанні з історико-педагогічним, що, на думку багатьох науковців, «дає змогу глибше зрозуміти закономірності поступу того чи того явища, його стану і напрямів дальшого вдосконалення» [236, с. 5]. Тут доцільним, на наш погляд, з звернення до характеристики історико-педагогічного підходу, підвалини якого обґрунтовано в наукових розвідках О. В. Сухомлинської [201]. Цінність цих розвідок для нашого дослідження полягає в тому, що серед виокремлених О. В. Сухомлинською етапів розвитку української педагогічної думки найбільш імпонує третій, що хронологічно співпадає

з 1920-1933 рр. і офіційно проголошений у наукових джерелах як «українізація», тобто «створення національної школи в контексті прищеплення національних цінностей разом із класовими цінностями й комуністичною ідеологією, з яких була вилучена етнопедагогічна складова» [201, с. 11]. Характерними особливостями цього етапу Ольга Василівна визначає «створення національної системи освіти, в основі якої лежали професіоналізація та соціальний захист дитинства, розбудова національної освіти (викладання рідною мовою, ...українознавчі курси (комплекси): краєзнавство, історія України, українська мова і література, географія України)» [201, с. 11]. На початку 30-х рр. ці ідеї перериваються у зв'язку з уніфікацією й стандартизацією педагогічної науки загалом і навчально-виховного процесу, зокрема, відповідно до нав'язаної партійно-класової ідеології, що поступово нівелює національне забарвлення в напрямі «уніфікації, регламентації й стандартизації» [201, с. 12].

Досліджуваний нами період О. Сухомлинська характеризує в контексті стрімкого розвитку української культури і педагогічної думки на тлі педоцентризму та «розмаїття напрямів, течій, шкіл, і серед них: експериментальна педагогіка, куди ввійшли такі складники, як рефлексологія й педологія (О. Залужний, І. Соколянський, В. Протопопов); концепція естетизації особистості (Я. Мамонтов); індивідуалістична педагогіка (О. Музиченко); прагматична педагогіка (Б. Манжос); національне виховання (В. Дурдуківський)» [201, с. 59]. Комплекс цих пошуків будується на принципах природовідповідності в поєднанні з українізацією, зі створенням національної системи освіти, що наприкінці 20-х років поступово занепадає через конфронтацію держави з інтелігенцією на тлі партійно-класової ідеології. Поступово це приводить до русифікації школи й усунення національних особливостей освітньої системи України, авторитарно-дисциплінарного управління з суворого регламентованим спектром знань, умінь і навичок упродовж 1930-1933 рр.

З огляду періодичних видань стає відомою «теорія боротьби двох культур», що вважається методологічним підґрунтям політики українізації в межах обраного нами хронологічного періоду [129, с. 47].

Отже, розглянуті методологічні вимоги щодо реалізації краєзнавчого та історико-педагогічного підходу, принципу краєзнавства і пов'язаних із ним загальних і специфічних принципів створюють підґрунтя для подальших наукових пошуків, що стосуються необхідності обґрунтування особливостей упровадження краєзнавчого підходу в історико-педагогічних дослідженнях.

1.3. Основні тенденції дослідження генезису проблеми підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в Україні 20-30-х років ХХ століття

Характеристика основних тенденцій дослідження генезису проблеми підготовки студентів до краєзнавчої роботи у школі в Україні 20-30-х років ХХ ст. потребує звернення до специфіки освітнього процесу в педагогічних технікумах. Уважаємо за доцільне дотримуватися етапів цього складного процесу, що виокремлюють Н. Дем'яненко та І. Ящук [44; 236, с. 60–61].

Зазначимо, що в контексті історико-педагогічного підходу виокремлення й характеристика етапів генезису обраної проблеми має здійснюватися відповідно до визначених критеріїв. На думку В. Курила [119, с. 41], такі критерії мають відповідати семи вимогам: «відбивати істотні характеристики педагогічної думки, віддзеркалювати не окремі характеристики, а всю сукупність істотних характеристик, забезпечувати їх багатомірний аналіз і оцінювання»; утворювати «теоретично і логічно обґрунтовану систему взаємопов'язаних характеристик»; «давати змогу оцінити як процес розвитку педагогічної думки, так і його поточні та кінцеві результати»; уможливити «отримання необхідної для оцінювання того чи того явища інформації»; «враховувати основні підходи до аналізу історико-педагогічних явищ»; «бути

перевіреними на практиці»; застосовуватися «для оцінювання подібних істотко-педагогічних явищ».

Виходячи з запропонованих В. Курилом критеріїв нами обрано ті, що дозволяють виокремити і схарактеризувати чотири етапи розроблення проблеми підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі: 1) 1920-1924 рр.; 2) 1925-1929 рр.; 3) 1930-1933 рр.; 4) 1934-1939 рр. Такими критеріями є: методологічні засади краєзнавчої роботи в закладах освіти; вироблення процедури краєзнавчого пошуку; характер краєзнавчої продукції; зв'язок краєзнавчої діяльності з педагогічною теорією й практикою; розширення спектру методів і форм краєзнавчих досліджень.

Перший етап – розроблення парадигми краєзнавчої роботи в закладах освіти відповідно до суспільних запитів (1920-1924 рр.) – визначається нами як початок розбудови вищої педагогічної освіти у зв'язку з активним пошуком змісту й організації підготовки майбутніх фахівців відповідно до розробленої Г. Гриньком «Схеми освіти УРСР», що ухвалена на Всеукраїнській нараді у справі освіти в липні 1920 р. Згодом педагогічні технікуми набувають статусу закладів вищої професійно освіти з вузькою спеціалізацією. Наприкінці цього етапу чисельність педагогічних технікумів була недостатньою, а їх розподіл за округами – непропорційним. Як стверджує І. Ящук [236, с. 74], в окремих округах їх було від двох до п'яти, а в деяких – жодного. Наприклад, у Волинському окрузі – Житомирський український педтехнікум, Коростишевський і Новоград-Волинський педтехнікуми, Житомирський єврейський педтехнікум, у Дніпропетровському окрузі – Дніпропетровський російський педтехнікум, а також Новомосковський, Павлоградський і Верхньодніпропетровський педтехнікуми, тоді як у Миколаївському, Херсонському, Луганському й Одеському округах їх було мало. Станом на 1924/1925 навчальний рік їх налічується вже 60 [там само] (за іншими даними – 75). Закінчується цей етап тим, що «учасники III педконференції (1924 р.) визнають недоцільним існування навчальних планів двох типів і вважають за необхідне виробити

єдиний навчальний план, який би відповідав вимогам підготовки як педагога соцвиховника-організатора, так і педагога-предметника. За основу педагогічної підготовки і педпроцесу в цілому взято дитячий колектив і педагогіка колективу» [236, с. 82].

Характеризуючи цей етап, вважаємо за доцільне навести результати соціологічного дослідження динаміки підготовки вчительських кадрів, інтерес до якої припадає на 1922 р. Аргументуючи необхідність посиленої уваги до проблеми підготовки вчительських кадрів, А. Ганджій [35] стверджує, що з цього року і до 1925 р. відбувається щорічне зменшення вчительських кадрів, після чого ситуація набуває позитивної тенденції, а в 1930 р. контингент учителів збільшується вдвічі порівняно з 1922 р. і продовжує зростати. На думку цього дослідника, «зменшення чисельності вчителів відбувається за рахунок нормалізації навантаження вчителя учнями. 1922 р. на одного вчителя припадає лише 23 учні; це було явне недовантаження, що в 1923 р. збільшується до 30 учнів, у 1924 р. – до 34 і доходить до 39 учнів лише в 1925 р. Для тих років переважним типом школи була трьохлітка, значно менше було 4-літок і зовсім незначне число семирічок» [35, с. 37–38].

Паралельно з розв'язанням проблеми посилення підготовки вчительських кадрів вирішується питання українізації, але дещо в специфічний спосіб: акцентується на необхідності українізації шкіл із російською мовою навчання, але з контингентом учнів – українців за національною приналежністю. Статистичні дані виглядають більше, ніж красномовно: «від царського уряду залишається на Україні 17 287 шкіл, і всі вони з російською мовою навчання. Уже в 1921-1922 рр. з 18 760 шкіл українських залишається 9 455, російських – 5 271, єврейських – 188, німецьких – 164, польських – 150. Крім того, є ще 3 532 школи з двома мовами навчання – російською та українською» [34, с. 38]. Історично складається так, що попит на підготовку вчительських кадрів хронологічно збігається з урядовою політикою в напрямі українізації шкільної освіти

й уведення краєзнавчого компоненту. Дата 30 липня 1924 р. вважається знаменною в зв'язку з офіційним запровадженням загального навчання дітей чотирьох вікових груп: восьми, дев'яти, десяти й одинадцяти років. Відповідно перший концентр (чотирьохрічка) визначений як загальнодоступний і безплатний, а класи комплектуються з розрахунку 40 учнів на одного вчителя [35, с. 39]. Зауважимо, що навантаження на одного вчителя в міських і сільських школах здійснюється на той час доволі непропорційно (табл. 1.1):

Таблиця 1.1

**Пересічна чисельність учнів на одного вчителя (за даними М. Авдієнка)
[1, с. 18]**

Роки	У місті	На селі
1926	27,6	43,7
1927	26,8	40,3
1928	25,9	39,3

Наступною знаменною датою в історії підготовки вчительських кадрів для початкової школи стає 5 серпня 1925 р. у зв'язку з уведенням обов'язкового навчання. Проте найбільш гостро постає питання про забезпечення вчителями сільських шкіл, адже відомо, що в промислових містах на біржах праці зареєстровано понад 8 000 учителів, які одержують допомогу з каси соцстраху, у той час, як у сільських школах наявні відкриті вакансії. Для розв'язання проблеми забезпечення вчителями сільських шкіл урядом ухвалюється рішення, що в подальшому на багато десятиліть забезпечує пріоритет підтримання сільських учителів надбавками до заробітної плати, безплатними квартирами і комунальним обслуговуванням, прийом їхніх дітей до різних закладів освіти першочергово і безплатно, надання відряджень для підвищення кваліфікації, а також двохмісячні тарифні відпустки [35, с. 40].

Відмітною ознакою цього етапу стає врахування при розробленні навчального плану перспективи працевлаштування випускників педагогічних технікумів. Зокрема, підготовка педагогічних кадрів для сільських шкіл має сільськогосподарський нахил з акцентом на культурно-просвітницьку

діяльність, оволодіння агрономічними знаннями і подолання неписьменності, а для шкіл у промислових регіонах – індустріальний з акцентом на теоретичні знання й організаторські здібності.

З метою підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі надано методичні рекомендації організувати музеї місцевого краю силами самих студентів. Підтвердження знаходимо в досвіді роботи Житомирського педагогічного технікуму з ознайомлення студентів з основами гончарного виробництва, його історією, що пов'язане з етнографічними особливостями регіону. Для організації екскурсії до м. Троянове поблизу м. Житомир попередньо розроблено план, а студентів поділено на групи, кожна з яких отримує конкретне завдання: 1) топографо-географічний та історичний нариси м. Троянове; 2) соціально-економічні відомості; 3) про гончарську глину; 4) гончарський верстат і праця на ньому; 5) посуд, що виробляє гончар; 6) горно, випалювання; 7) емалювання; 8) паливо; 9) фольклор, матеріально-побутові відомості; 10) добір і групування експонатів.

Як справедливо зауважує з цього приводу В. Курило [119, с. 41], «двома конкретними науковими методологічними парадигмами цього етапу стають «школа праці» і «школа навчання».

Завершується 1924 р. активним включенням у краєзнавчу роботу студентства, за участю якого поживається діяльність місцевих краєзнавчих організацій. Поступово вимальовується організаційна схема краєзнавчої роботи, що ґрунтується на трьох елементах: перший – низові краєзнавчі організації, що утворюються при сільбудах, школах, профспілках, вишах у залежності від місцевих умов; другий – округові бюро краєзнавства; третій – центральне бюро краєзнавства при Головнауці [123, с. 51]. О. Лазарис, виступаючи з доповіддю на другій нараді з краєзнавства, наголошує на тому, що «лише на підставі краєзнавства можливо правильно організувати працю й виробництво, шкільну і позашкільну освіту, охорону здоров'я та новий побут», а підґрунтям для цього має стати виробниче краєзнавство [50, с. 225].

В. Обозним установлено, що з «появою перших громадсько-педагогічних ініціатив значно змінюється характер і спрямованість краєзнавчої освіти. Так, використовуючи досвід застосування місцевого матеріалу в освітньому процесі, здійснюються спроби запровадження неперервності у краєзнавчій освіті на основі пошуків співвідношення загальнонаукових, культурологічних і соціально-економічних знань, напрацьовуються підходи і принципи застосування регіонального матеріалу при складанні навчальних програм і створенні підручників, розробляється методика і форми використання в навчально-освітній роботі музеїв та екскурсійно-туристичної діяльності. Хоча в цей період не вироблено єдиної думки щодо визначення місця краєзнавства в педагогічній науці, одні вчені вважають краєзнавство науковою дисципліною, другі – дидактичним методом, методом навчання і виховання. У громадсько-педагогічній діяльності краєзнавство використовується також як засіб розвитку пізнавальних здібностей, реалізації національно-освітньої тенденції. Краєзнавство розширює можливості вивчення географії, історії, економіки, народознавства, філології, сільського господарства та інших дисциплін, стає компонентом змісту освіти» [149, с. 45–46].

Упродовж *другого етапу – внесення змін до навчальних планів і програм завдяки введення краєзнавчого компонента* на фоні реструктуризації вищої педагогічної освіти (1925–1929 рр.) – створюються й удосконалюються різні за змістом і підходами до впровадження у вищій школі навчальні плани і програми предметів педагогічного циклу. 1 серпня 1925 р. Головнопрофосом ухвалено навчальний план для педтехнікумів з урахуванням пропозицій III Всеукраїнської педконференції (жовтень 1924 р.): 1) багатопредметність у педагогічному циклі; 2) перерозподіл педагогічних дисциплін відповідно до цільової установки певного року навчання; 3) розшифрування так званого соціально-економічного мінімуму; 4) чітка постановка питання про фізичну культуру, мистецтво і трудовознавство; 5) практичне вивчення дитячого руху [236, с. 73]. У той самий час, значно скорочено чисельність педагогічних технікумів, що фінансувалися з місцевих бюджетів.

Відмітною ознакою цього етапу слід уважати посилену українізацію освітнього процесу педагогічних технікумів, а також підготовкою в педагогічних технікумах учителів для шкіл національних меншин, зокрема: у Київському, Харківському, Вінницькому, Житомирському – для єврейських шкіл; у Хортицькому і Пришибському – для німецьких шкіл; у Київському – для польських шкіл; у Переяслав-Хмельницькому – для болгарських шкіл [236, с. 83–84]. Проте згідно з переписом від 15 грудня 1927 р. у школах України працюють 10,1 % учителів із вищою освітою, 12,8 % закінчили педтехнікуми, 56 % – середні школи, 21,1 % мають початкову освіту [76, с. 151].

Саме на цьому етапі, а точніше – з 15 травня 1925 р. розпочата системна робота в галузі краєзнавства, поштовхом до якої стає перша Всеукраїнська краєзнавча нарада в м. Харків, що визначила напрями, головні директиви щодо методики й організації [58, с. 90]. Як зазначено в листі до краєзнавчих організацій Українського краєзнавчого комітету від 17.11.1927 р. [58, с. 32], студентська молодь педагогічних технікумів дедалі більше відіграє пріоритетну роль у діяльності краєзнавчих організацій, чим заощаджує сили, час і матеріальні засоби.

Означений етап завершує третя Всеукраїнська конференція педагогічних працівників у формі курсів-семінару тривалістю 11 днів. Регламентом роботи семінару передбачено роботу від 9 по 12 год і від 16 по 19 год. Решта часу використовується на вільний розсуд учасників конференції – зранку – на відвідування НКО у справах вишів, увечері – для читання нової педагогічної літератури з книгозбірні Головнауки. Програма роботи курсів-семінару організована згідно з чотирма відділами: 1) організаційні питання й методи роботи в самому виші; 2) питання НОПу; 3) соцвихівські питання; 4) рефлексологічний цикл [42, с. 113]. Особливо цінними для викладачів педтехнікумів стають питання комплексного навчання краєзнавства, а також питання оцінювання знань студентів, що представлені в доповідях представників Пирятинського і Корсунського педтехнікумів.

Посилену увагу до підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі можна пояснити станом даної проблеми в педагогічній теорії й освітній практиці. У періодичних виданнях це аргументовано тим, що «трудова школа потребує від учителів певних відомостей про стан краю. Від цього вчитель не може відмахнутися. Та мабуть немає жодного вчителя, що не знав би цієї істини» [96, с. 13]. Згідно зі статистичними даними [там само], близько 50 % учителів не обізнані з цією роботою. До того ж, слід додати відсутність необхідного довідникового матеріалу, гуртків, кабінетів.

Уважаємо за доцільне навести результати анкетування, що проведене серед студентів педагогічних технікумів під час їхнього стажування у школі. На поставлене запитання про низку педагогічних проблем, що їх зацікавили, названо такі: «1) облік роботи у школі – 17,4 %; 2) навчання грамоти – 13,2 %; 3) оточення й школа – 8,8 %; 4) мистецтво в школі – 4,4 %; 5) методика математики – 4,4 %; 6) сільськогосподарський ухил – 4,4 %; 7) відсталі діти – 4,4 %; 8) краєзнавство – 14,4 %; 9) фізкультура – 4,4 %; 10) читання мовчки – 4,4 %» [27, с. 146]. Як бачимо з наведених даних, найбільшу потребу (після обліку роботи у школі, а точніше – питання документознавства) майбутні вчителі мають у підготовці до краєзнавчої роботи у школі.

У той самий час, В. Обозний стверджує, що «з другої половини 20-х рр. проблеми індустріалізації та колективізації, витіснення з освіти прогресивних науково-громадських ініціатив поступово змінювали характер самої краєзнавчої освіти. Ідея наближення освіти до потреб особистості, її адаптації до життя, що закладена досвідом українського педагогічного подвижництва і продовжена в роки активної українізації, усе виразніше деформується. Напрацьовані історичним досвідом загальнолюдські цінності поступово втрачаються. Проблема цілісного світогляду, в основу якого покладено наукову картину свого краю та образне його сприйняття, поступово відсувається на другий план. Натомість виробничо-ідеологічна пропаганда,

заповнюючи місце загальнонаукової, рекомендує формувати науковий світогляд через призму політичних знань» [149, с. 46].

Другий етап завершують публікації вчених, які наголошують на пріоритеті краєзнавчої роботи з учнями, які «повинні знати свій район, свою округу, ... вивчати і господарство свого краю, і його населення, і клімат, і багато іншого» [96, с. 13]. Зрозуміло, таку роботу учні повинні виконувати під керівництвом учителя, який, щоб уникнути недоречностей в освітньому процесі й некомпетентності, повинен сам добре знати свій край. Не випадково в Німеччині молодим учителям, перш ніж розпочати роботу в школі, уже в ті часи надаються два тижні на вивчення регіону. Зібраний у такий спосіб краєзнавчий матеріал слід було доповнювати екскурсійною роботою, опрацюванням літератури і, найперше, довідникової, а також гуртковою роботою. На жаль, студенти педагогічних технікумів, готуючись до краєзнавчої роботи у школі, постійно стикаються з відсутністю достатніх відомостей з природознавства, географії рідного краю, історії культури.

Третій етап – зміни краєзнавчих пріоритетів у змісті діяльності педагогічних технікумів у напрямі активної українізації, що припадає на 1930-1933-й рр., – визначає певна уніфікація цих навчальних планів і програм на тлі переходу до нового змісту, методів і форм підготовки педагогічних кадрів у вищій школі. На конференції 25-27 січня 1930 р. ухвалено рішення про структурування вищих педагогічних закладів, згідно з якою трирічні «педагогічні технікуми призначаються для забезпечення вчителями першого концентра трудових шкіл і поділяються на шкільні, дошкільні, фізичної культури й індустріальні для підготовки керівників виробничого навчання» [236, с. 71]. Водночас збільшено кількість годин із 38 % у 1930 р. до 47 % у 1931 р. на педагогічну практику студентів, щоб близько половини навчального часу вони могли проводити безпосередньо в школі.

На початок цього етапу, а точніше 21 лютого 1931 р. припадає ухвалення ЦК партії постанови «Про хід загального початкового навчання», у якій акцентовано на необхідності підготовки і перепідготовки педагогічних

кадрів для школи першого концентру. Не випадково підготовка студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі скеровується в напрямі всіх заходів радянської влади, її господарчих і культурних органів у всіх сферах життя і будівництва. Постійно наголошується на необхідності конкретизації навчання, нерозривного зв'язку побуту з громадською діяльністю й навчанням, опрацювання теорій і фактів на конкретному матеріалі.

Згодом стає очевидною відмінність між краєзнавчою роботою в школі та підготовкою до неї в педагогічних технікумах, де пріоритетну роль починає відігравати наближення теорії до практики, переведення науково-дослідницької діяльності студентів у площину опрацювання місцевого матеріалу, неперервну виробничу практику. Помітно посилюється тенденція до впровадження краєзнавства в діяльність наукових студентських організацій і гуртків. Краєзнавча робота в наукових гуртках не лише якісно доповнює програму педагогічних технікумів, але і вносить у підготовку студентів якісно новий елемент, надає краєзнавчій роботі громадського спрямування, поживляє повсякденну академічну роботу студентів із навколишнім середовищем.

На цьому етапі діяльність краєзнавчих гуртків диференціюється на два типи: перший тип представлений гуртківцями молодших курсів, які здебільшого долучаються до краєзнавчих пошуків у межах навчальних програм, поглиблюють опрацювання розглянутих на семінарських і практичних заняттях питань; другий тип представлений гуртківцями старших курсів, діяльність яких має академічний характер і доповнюється виконанням консультаційних обов'язків при керівниках [123, с. 8]. Загальним недоліком у діяльності цих гуртків можна вважати відсутність будь-якого зв'язку теорії з практикою, надмірний академізм і обмежена спеціалізація.

Ми погоджуємося з твердженням В. Обозного, що на цьому етапі «суттєвим гальмом розвитку краєзнавчої освіти стає ідеологізація навчальних програм і навчальної літератури, зміст яких орієнтовано на реалізацію класового підходу. Так, в економічній географії, відповідно до визначених

держпланівських регіонів, краєзнавчий аспект зведений до економічного (географічного) краєзнавства» [149, с. 46].

Четвертий етап – поступового припинення краєзнавчої роботи у школі першого концентру і підготовки до неї педагогічних кадрів (1934-1939 рр.) – визначає повний занепад підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі. З цього часу і до початку 90-х рр. ХХ ст. єдиним методологічним підґрунтям для проведення краєзнавчих досліджень і підготовки до них педагогічних кадрів залишається філософія марксизму-ленінізму, яка накладає помітний відбиток на подальший перебіг краєзнавчих досліджень, а також зміст, методи і форми підготовки до організації відповідної роботи в закладах освіти.

Наведемо статистичні дані динаміки трудшкіл, учнів і вчителів у 20-х рр. збіглого століття для визначення потреби закладів освіти в педагогічних кадрах, підготовлених до краєзнавчої роботи (табл. 1.2):

Таблиця 1.2.

Динаміка трудшкіл, учнів і вчителів у 20-х рр. ХХ ст. (за М. Авдієнко) [1, с. 15]

Учбові роки	Число шкіл	Число учнів	Число вчителів
1922	18760	1.431.550	62.740
1923	18026	1.541.541	51.617
1924	16004	1.576.538	46.617
1925	16018	1.844.863	47.153
1926	17951	2.136.757	55.064
1927	18786	2.210.632	60.576
1928	19416	2.383.608	67.104

Як бачимо з таблиці 1.2, упродовж 20-х рр. ХХ ст. чисельність учнів невинно зростає, хоча чисельність шкіл і вчителів за 1923-1925 рр. порівняно з 1920 р. зменшується. Учні трудшкіл, як відомо, на той час поділяються на два концентри. Перший – від I-ої до IV-ої групи – і другий – від V-ої до VII-ої групи. Як зростає чисельність учнів першого концентру яскраво відображає таблиця 1.3:

Таблиця 1.3.

Розподіл учнів і зростання їхньої чисельності за конценрами в 20-х рр.**XX ст. (за М. Авдієнко) [1, с. 16]**

Учбові роки	Усі учні трудшкіл	У тому числі	
		На першому концентрі (I-IV групи)	На другому концентрі (V-VII групи)
1922	1.431.550	1.278.374	153.176
1923	1.541.541	1.413.593	127.948
1924	1.576.538	1.445.685	130.853
1925	1.844.863	1.691.739	153.124
1926	2.136.757	1.914.449	192.308
1927	2.210.632	1.978.516	232.116
1928	2.383.608	2.093.354	290.254

Якщо 1922 р. узяти за 100 %, то маємо темп зростання чисельності учнів I-го концентру для 1925 р. – 132, 1926 р. – 152, 1927 р. – 155, 1928 р. – 164. Різниця між чисельністю учнів I-го і II-го концентрів є очевидною пояснення цього скорочення можемо знайти у статистичних даних О. Скрипника [191, с. 29]: «Якісні показники роботи школи на Україні далеко незадовільні, про що свідчать такі дані: з 1-ої до 2-ої групи в 1929-1930 навч. році дійшло лише 91,7 %, відсіялося 8,3 %. До 3-ої групи – 68,1 %, відсіялося – 31,9 %. Протягом двох перших років навчання відсіялося 31,9 %. До 4-ої групи дійшло 40,2 %, тобто протягом перших 3-х років відсіялося або залишилося на другий рік більше половини. До 5-ої групи дійшло лише 22,2 %, а 71,8 % становить відсівання. До 6-ої групи дійшло 15,3 % і дійшло до 7-ої групи, а закінчило лише 9,9 %» [там само].

За даними Центрального статистичного управління [1, с. 19], станом на 1 січня 1927 р. налічується 29 % дітей-переростків. «Таке охоплення для всієї України буде в межах 66-70 %; отже бачимо, що велика чисельність дітей 8-11 років ще не охоплена школою, тобто на 15 грудня 1927 р. 700-800 тисяч дітей 8-11 років залишилися поза школою, а за вселюдним шкільним

переписом неписьменними дітей 8-11 років зареєстровано 983000 або 45,6 % дітей цього віку» [там само].

Згідно з іншими даними 1931-1932 навч. року «з 357 районів України до перших груп прийнято 906.405 (98 %) дітей, проте поза школою залишилося дітей віком 8-10 років 19.981 (2 %)» [191, с. 34].

Що стосується мови навчання у трудовій школі, то А. Ганджій [34, с. 38] наводить такі дані: «від царського уряду залишилося на Україні 17.287 шкіл і всі вони були з російською мовою викладання. Уже року 1921-1922 з 18.760 шкіл українських було 9.455, російських 5.271, єврейських 188, німецьких 164, польських 150. Крім того, залишилося ще 3.532 школи з іншими мовами викладання, а переважно це були школи з двома мовами викладання: російською та українською» [там само].

На жаль, на фоні позитивної динаміки контингенту учнів трудових шкіл 20-х рр. ХХ ст. (на кінець цього періоду навчанням було охоплено 80 % дітей шкільного віку) рівень підготовки педагогічних кадрів залишався вкрай низьким. На 15 грудня 1927 р. у школах України працювало 10,1 % учителів, які закінчили університеті та інститути, 12,8 % – педагогічні технікуми й училища, 56 % - загальноосвітні школи, 21,1 % учителів узагалі не здобули середньої освіти. Ураховуючи той факт, що 89,9 % учителів мали лише середню й незакінчену середню освіту, це не могло не позначитися на якості навчання й виховання учнів [8, с. 58]. При цьому питома вага краєзнавства в першому концентрі трудової школи залишалася високою, свідченням чого є навчальний план 1920/1921 навч. року (табл. 1.4.):

Таблиця 1.4.

Навчальний план трудової школи 1920/1921 навч. року [8, с. 59]

Назва предметів	Кількість навчальних годин на тиждень по групах						
	I	II	III	IV	V	VI	VII
1. Краєзнавство (у зв'язку з рідною мовою, математикою і природознавством)	12	12	13	–	–	–	–
2. Рідна мова (українська чи російська)	–	–	–	4	4	4	4
3. Друга місцева мова (російська чи українська)	–	–	–	3	3	3	3
4. Математика	-	-	-	4	4	4	4
5. Природознавство	-	-	-	3	3	3	3
6. Історія з громадянознавством	-	-	-	2	2	2	2
7. Географія	-	-	-	2	2	2	2
8. Малювання і ліплення	2	2	2	2	2	2	2
9. Ручна праця	2	3	3	3	3	3	3
10. Ігри і фізичні вправи	2	2	2	2	2	2	2
11. Співи	2	2	2	2	2	2	2
Разом:	20	21	22	27	27	27	27

Як бачимо з таблиці 1.4, перший концентр семирічної трудової школи 20-х рр. ХХ ст. має багато спільних рис із Новою українською школою ХХІ ст. Навіть краєзнавство своєю структурою відтворює інтегрований курс «Я пізнаю світ», а вивчення такого предмета, як історія з громадянознавством, має за мету громадянську освіту молодого покоління, чому в базовій і профільній школі нового тисячоліття також відведено пріоритетну роль. Ураховуючи ці дані, зрозумілим стає посилена увага теоретиків і практиків 20-30-х рр. збіглого століття до вивчення краєзнавства і краєзнавчої роботи у школі й підготовка до неї студентів педагогічних технікумів.

Як зазначає А. Бондар, у 1922 р. уперше розроблені комплексні програми, які з деякими змінами починають упроваджуватися в початкових школах України. Згідно з цими програмами, у початковій школі рекомендовано вивчати не окремі предмети, а явища життя, які розміщено за розділами «Природа», «Праця», «Суспільство». Зрозуміло, що основний принцип

комплексних програм передбачає вивчення не навчальних предметів, а живої дійсності, що привело до нівелювання предметної системи: «основні теми за роками навчання пов'язуються з сезонними роботами і характером місцевого виробництва. Обсяг знань із природознавства, географії визначався характером комплексної теми. Знань і вмінь із рідної мови і математики учні набувають мимохідь, одночасно з вивченням комплексу і на матеріалі комплексу. Комплексні програми розглядаються як орієнтовні схеми. Школи, ураховуючи місцеві умови, мають наповнювати їх конкретним змістом або ... локалізувати їх» [8, с. 61]. Сказане слугує ще одним аргументом на підтримку пріоритету краєзнавчої роботи та підготовки до її організації майбутніх учителів.

2 листопада 1922 р. Президією ВУЦВІКу затверджено «Кодекс законів про народну освіту в УРСР», що на тридцять років визначають політику в галузі початкового навчання [41, с. 65]. Наступні 30-ті рр. ХХ ст. вирізняються тим, що початковій освіті приділено значну увагу, свідченням чого є ухвалення ряду нормативних документів: Постанови ЦК ВКП(б) «Про початкову та середню школу», «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі», «Про підручники для початкової і середньої школи», а також постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про структуру початкової і середньої школи в СРСР», «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» [8, с. 73]. Однак із 1936/1937 рр. початковою школою взято курс на «академізм», що передбачає відмову від посиленої для учнів участі у продуктивній праці, а згодом і від трудового навчання. Наказом від 23 лютого 1937 р. Наркомосом УРСР вилучено викладання праці у школах України, а з навчального плану – заняття в майстернях і на пришкольних земельних ділянках. Як наслідок, послаблено зв'язок теоретичного навчання з життям, підготовку молодого покоління до участі у промисловому виробництві й сільському господарстві, що не може не позначитися на стані краєзнавчої роботи в цілому.

Отже, опрацювання широкої джерельної бази за класифікацією А. Ламашева, а також наукових розвідок сучасних розробників методології історії педагогічної науки дозволяє нам установити критерії дослідження проблеми підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в 20-30-ті роки ХХ століття, зокрема: методологічні засади краєзнавчої роботи в закладах освіти; вироблення процедури краєзнавчого пошуку; характер краєзнавчої продукції; зв'язок краєзнавчої діяльності з педагогічною теорією й практикою; розширення спектру методів і форм краєзнавчих досліджень. Згідно з означеними критеріями визначено чотири етапи генезису проблеми дослідження і з'ясовано провідні тенденції на кожному з них.

ВИСНОВОК ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

У ході проведеного нами історико-педагогічного дослідження вивчено широку джерельну базу (за класифікацією А. Ламашева), що охоплює: 1) праці прогресивних педагогів минулого; 2) монографії й праці відомих педагогів; 3) шкільні підручники і навчальні посібники різних років і періодів; 4) підручники і навчальні посібники з педагогіки, психології, окремих методик; 5) соціологічні матеріали; 6) мемуарну й епістолярну літературу; 7) періодику; 8) художню літературу; 9) законодавчі й інші правові матеріали з питань народної освіти; 10) поточну шкільну документацію; 11) архівні документи і матеріали; 12) досвід передових колективів шкіл і окремих учителів; 13) дитячу творчість; 14) народну педагогічну творчість; 15) матеріальні джерела; 16) технічні засоби. Опрацювання цієї джерельної бази дозволяє здійснити порівняння дефініцій поняття «краєзнавство» із «загальним краєзнавством», «історичним краєзнавством» і «галузевим краєзнавством». Визначення ключового поняття «підготовка студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі» здійснено з урахуванням наукового доробку вітчизняного дослідника М. Костриці як формування здатності навчити учнів відшукати, обґрунтувати і розкрити в узаємозв'язках і взаємозалежностях усю сукупність особливостей, зосереджених на певній території, і дати в такий спосіб комплексну генетичну картину життя цієї території у природно-історичному і соціо-економічному аспектах.

Розкрито генезис становлення і розвитку краєзнавчої роботи в історії педагогічної науки. Установлено, що в краєзнавчому вивченні рідного краю виокремлюються такі напрями, як географічне, біологічне, етнографічне, літературно-мистецтвознавче, господарче, екологічне, історичне, педагогічне, шкільне краєзнавство, музеєзнавство і краєзнавчо-туристичну діяльність.

Оскільки у структурі педагогічного краєзнавства, за Н. Побірченко, прийнято розглядати історико-педагогічний, регіональний, етнографічний,

школознавчий, дидактичний і професійний компоненти, то у професійній підготовці студентів педтехнікумів до організації краєзнавчої роботи виокремлено адміністративно-політичні, економічні, історичні, культурно-мистецькі та природні краєзнавчі об'єкти. Відповідно до цих об'єктів, а також залежно від спрямованості, змісту і характеру пізнавальних дій диференційовано пізнавальний, дослідницький і практичний (прикладний) види краєзнавчої роботи.

Окрему увагу приділено державним, шкільним і громадським формам організації краєзнавчої роботи. Серед зазначених форм краєзнавчої роботи додатково виокремлюють стаціонарні та пересувні, екскурсійні та експедиційні, інтенсивні та екстенсивні. Наголошено, що найбільш поширеними і стабільними формами краєзнавчої роботи вважаються гурток, клуб, прогулянка, подорож, похід, збір, екскурсія, естафета, експедиція. Установлено, що зазначені форми краєзнавчої роботи можуть додатково диференціюватися в залежності від трьох етапів її проведення – організації краєзнавчої роботи, проведення дослідів, а також пропаганди краєзнавства і здобутків краєзнавчих досліджень.

Методологічним підґрунтям дослідження проблеми організації краєзнавчої роботи у школі обрано історико-педагогічний і краєзнавчий підходи, що має яскраво виражений міждисциплінарний характер, виступає основою вивчення природничо-соціальних і суспільних об'єктів та явищ, і, відповідно, принцип краєзнавства. Акцентовано на тому, що організація краєзнавчої роботи в Новій українській школі вимагає врахування взаємозв'язку краєзнавчого принципу з іншими відомими дидактичними принципами, серед яких слід зазначити загальні (принципи науковості, системності і послідовності, доступності, урахування індивідуальних особливостей молодших школярів) і специфічні (принципи комплексності, плановості й наступності, зв'язку краєзнавчої роботи з навчально-виховною, оптимального поєднання краєзнавчої роботи з суспільно корисною діяльністю, поєднання дитячого самоуправління з педагогічним керівництвом, популяризації краєзнавчої роботи, регіональності, районування).

У ході дослідження виявлено основні тенденції генезису проблеми підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в Україні 20-30-х років ХХ століття. Виокремлення й характеристика етапів генезису обраної проблеми здійснено відповідно до визначених критеріїв (методологічні засади краєзнавчої роботи в закладах освіти; вироблення процедури краєзнавчого пошуку; характер краєзнавчої продукції; зв'язок краєзнавчої діяльності з педагогічною теорією й практикою; розширення спектру методів і форм краєзнавчих досліджень): перший етап – розроблення парадигми краєзнавчої роботи в закладах освіти відповідно до суспільних запитів (1920-1924 рр.); другий етап – внесення змін до навчальних планів і програм завдяки введенню краєзнавчого компонента на фоні реструктуризації вищої педагогічної освіти (1925-1929 рр.); третій етап – зміни краєзнавчих пріоритетів у змісті діяльності педагогічних технікумів у напрямі активної українізації, що припадає на 1930-1933-й рр.; четвертий етап – поступового припинення краєзнавчої роботи у школі першого концентру і підготовки до неї педагогічних кадрів (1934-1939 рр.).

Основні результати дослідження представлено в таких публікаціях автора: [100], [103], [108], [109], [110].

РОЗДІЛ 2.

ОСНОВНІ ЕТАПИ І ТЕНДЕНЦІЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕХНІКУМІВ ДО КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ У ШКОЛАХ У 20-30-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

2.1. Участь студентів педагогічних технікумів у краєзнавчому русі у шкільній освіті в досліджуваний період

Українське краєзнавство нині постає в авангарді національно-культурного відродження в суверенній Україні та є опорою її державності. У Законі України «Про освіту» визначено засади державної політики у сфері освіти та принципи освітньої діяльності. Серед них: нерозривний зв'язок із світовою та національною історією, культурою, національними традиціями; гуманізм; демократизм; виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій (Закон України «Про освіту» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, с. 380).

Нова українська школа вимагає вирішення сучасною школою невідкладних завдань. Важливу роль у реалізації цих завдань покликане здійснити краєзнавство, яке забезпечує зв'язок процесу навчання і виховання вихованців з особливостями народної культури і навколишнього середовища, сприяє консолідації української молоді, формуванню в неї патріотичних почуттів та переконання про єдність українських земель.

Зростає роль краєзнавства і в процесі підготовки майбутніх учителів. У «Концепції краєзнавчої освіти та виховання» указується, що в педагогічних закладах України підготовка фахівців-краєзнавців здійснюється завдяки створення кафедр українознавства і краєзнавства, запровадження краєзнавчих циклів дисциплін, уведення в освітній процес спеціальних курсів або окремих краєзнавчих тем.

Для оптимізації краєзнавчої роботи молоді на сучасному етапі доцільним є аналіз досвіду і специфіки підготовки студентів педтехнікумів України в 20-30-ті роки ХХ ст. Вибір хронологічного періоду пояснюється тим, що в історії України ці роки були насичені докорінними змінами, ламкою як старих структур, так і самого традиційного світогляду населення.

Теоретичною основою практичного аспекту підготовки студентів педтехнікумів до краєзнавчої роботи у школі, зокрема, її специфіки, у своїх працях велику увагу приділяють учені 20–30-х років ХХ ст.: О. Булдовський [19], П. Волобуєв [27; 28], Т. Гарбуз [36], М. Горохов, І. Зеленський [59], М. Зотін [62], Л. Миловидов [137–138], П. Мостовий, О. Музиченко [141], Д. Орехов, Я. Ряпо [179], Я. Столяров [197], В. Таран, М. Шатунов. Засоби, форми і методи організації педагогічної діяльності в означений період розкривають науковці, діяльність яких припадає на другу половину збіглого сміття – початок нового тисячоліття, зокрема, С. Гончаренко, М. Євтух, І. Зязюн, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко. Особливості краєзнавчої освіти і виховання вивчають провідні вітчизняні краєзнавці М. Костриця [86; 87], М. Крачило [111], В. Обозний [149], Т. Самоплавська [184], П. Тронько [209–212]. Теоретичні засади дослідження ґрунтуються на «Концепції краєзнавчої освіти та виховання (шкільної, позашкільної, вищої)» (2000 р.).

Окреслений період підготовки студентів педтехнікумів до краєзнавчої роботи у школі відзначається також розмаїттям науково-педагогічних поглядів, запровадженням нових педагогічних ідей, в основу яких покладені творчі методи навчання, відбувається інтенсивна розбудова української національної школи і педагогічної науки [16, с. 100–102]. Актуалізацію цієї проблеми влучно характеризує Ж. Городова [40], яка відзначає гостру нестачу до цієї роботи відповідно підготовлених учителів, серед яких навіть у грудні 1927 р. лише 22,9 % мають вищу або середню спеціальну освіту, а решта – середню чи навіть початкову освіту. Серед інших перешкод дослідниця називає те, що закладам освіти доводиться працювати за методом спроб і помилок у пошуках методики краєзнавчої роботи на фоні відсутності

на місцях будь-яких матеріалів і чітко регламентованої управлінської вертикальної ієрархії в її організації.

Упродовж 20-30-х років ХХ ст. виникає й активно розвивається дидаскологія як наука про підготовку вчителя, що охоплює такі напрями, як професійна підготовка і формування особистості майбутнього вчителя [123, с. 16]. На думку С. Крисюк, цьому сприяють «науково обґрунтований відбір, система навчання, що включає оволодіння технологіями і педагогічною майстерністю, цілеспрямоване виховання і уклад життя вчителя» [там само, с. 16]. У період із середини 20-х до початку 30-х років проводиться також активне професіографічне дослідження праці вчителя, критеріальну характеристику особистості якого визначає соціальна придатність, що має явно заідеологізоване забарвлення. У цей самий час обґрунтовуються вимоги до так званого «ідеального вчителя», рейтинг якого визначають «знання предмета, уміння викладати і встановлювати гарні взаємини з учнями» [123, с. 17].

Зміни, що відбуваються у становленні педагогічної науки на початку збіглого століття, приводять спочатку до спроб німецького вченого Шмидкунца замінити термін «педагог» на інший – «андрагог», а згодом Залкіндом запропоновано інший його синонім – соціолог у значенні фахівця з суспільного виховання [141, с. 126]. Така установка на соціальну сутність педагогіки навіть спричинює ідею заміни цього терміна на «соціологіку».

Поступово дослідники доходять до висновку, що компетентний учитель відповідно до професійного призначення повинен відповідати таким вимогам, як «бажання працювати з дітьми, відповідна педагогічна підготовка (зокрема, знання), нормальний розумовий розвиток, здатність до педагогічної праці, здатність розуміти дітей, уміння цікаво і зрозуміло для дітей подавати матеріал» [124, с. 136]. На майбутніх учителів покладається відповідальність за виховання особистості «адаптованої до життя, здатної привнести в життя щось корисне, із гарним світоглядом і здоров'ям, проникнутої ідеєю відповідальності перед суспільством, солідарністю, громадянською

самосвідомостю, відчуттям зв'язку з колективом» [24, с. 14]. Поступово портрет випускника педагогічного технікуму доповнюють такі якості, як «інтелігентність, здорове світовідчуття, глибокий інтерес до педагогічної справи, солідна підготовка, творча уява, гарне самопочуття, життєрадісність, тверда воля, зовнішня і внутрішня чистота, любов до природи» [24, с. 117–118].

У теоретичних пошуках та емпіричних дослідженнях шляхів, методів і засобів професійної підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі вчені поступово доходять до висновків, що суголосні з сучасними реформаційними процесами, які покликали до життя Нову українську школу XXI століття: у новій школі має працювати новий учитель, здатний не лише передавати знання, але й готувати молодших школярів до самостійного життя в суспільстві. Виконати таке важливе соціальне замовлення стає можливим через включення студентів у такі самі види краєзнавчої роботи, які вони повинні навчитися організовувати в ході професійної діяльності. Перевагу в них слід надавати самостійним дослідженням, творчим видам краєзнавчої роботи, експериментам, проєктній діяльності, що в обраний хронологічний період упевнено розвиваються і популяризуються.

Ще однією тенденцією в досліджуваній нами проблемі можна вважати поступову відмову від предметної системи організації освітнього процесу, у тому числі й краєзнавчій роботі, і запровадження комплексного підходу. З огляду на те, що у визначених нами хронологічних межах термін «інтеграція» ще не був поширеним, його аналогом не безпідставно можна вважати комплексний підхід. Тому, готуючи студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі, методисти [232] рекомендували враховувати комплекси весняно-літніх триместрів першого концентру трудової школи: 1) підготовка до весняних робіт; 2) весняні роботи на городі, у саду, у полі 3) свято насадження дерев і весни; 4) ставок (озеро, річка); 5) літні роботи; 6) боротьба зі шкідниками саду, городу і поля; 7) боротьба

з бур'янами; 8) боротьба за існування; 9) триместрові і річні плани робіт, підсумки робіт та їх співставлення за чотири роки.

Тривалість вивчення комплексів є різною, наприклад, весняні й літні роботи молодші школярі вивчали впродовж чотирьох років навчання з урахуванням різного ступеня поглиблення змісту краєзнавчого матеріалу залежно від віку і розвитку учнів. Окремі тематичні комплекси, як, наприклад, боротьба зі шкідниками, бур'янами, боротьба за існування, рекомендовано вивчати трохи згодом, коли учні підростуть й у них виникне певний досвід. Натомість такі комплекси, як свято весни і саджання дерев, розраховані на вивчення впродовж перших двох-трьох триместрів.

Зупинимося на характеристиці кількох комплексів більш докладно. Зокрема, змістом тематичного комплексу «Підготовка до весняних робіт» є такі: перші ознаки приходу весни; спостереження за збільшенням тривалості дня, підвищенням добового максимуму температури на сонці, скорочення тіні в полудень, ущільнення і зменшення снігового покриву; танення снігу і зміна його властивостей; улаштування парників; вигонка цибулин і коренів, розсади; пророщування насіння й визначення його схожості; спостереження за розпусканням перших квітів і появою перших комах; збирання матеріалу для колекцій «Наші перші квіти», «Наші перші комахи»; запис метеорологічних спостережень; укладання календаря весняної природи.

При вивченні комплексної теми «Весняні роботи» студенти педагогічних технікумів повинні підготуватися до опрацювання такого змісту: обробка ґрунту і застосування добрив; підготовка грядок; висаджування насіння; побудова насіння різних городних рослин; спостереження за пророщуванням і розвитком городних рослин; визначення періоду пророщування при різних температурах; визначення періоду появи сходів при різних температурах і різній глибині висаджування; висаджування розсади і догляд за нею; догляд за окремими рослинами (розпушування ґрунту, поливання, видалення бур'янів, піддобрювання); вплив проріджування городніх рослин на їх ріст; вирощування двохрічних рослин у другому періоді (капуста, буряк, морква); робота в саду;

диференціація порід фруктових дерев за формою крони, кольором стовбуру; очищення саду, проріджування крони, перекопування; штучна затримка цвітіння саду (окутування снігом); квітіння фруктових дерев; будова квітів, їх запилення комахами; спостереження за життям птахів, рослин, комах (бджоли, мурашки) та інших істот у саду; екскурсія до озера, ставка або річки; водні рослини; робота в полі; поява сходів, кушіння злакових; збирання й приготування матеріалів для колекцій: насіння городніх і польових рослин; пророщування насіння; будова квітів різних рослин; комахи, які запилюють квіти; розвиток жука, метелика, бабки; мешканці водойми. Продовження метеорологічних спостережень і ведення записів, ведення щоденника і календаря природи.

Готуючись до вивчення з молодшими школярами комплексної теми «Свято висаджування дерев і весни», студенти педагогічних технікумів ознайомлюються з таким змістом краєзнавчої роботи: екскурсія до лісу; визначення порід лісових дерев за формою крони і кольором стовбуру; цвітіння лісових дерев, суцвіття, запилення квіток комахами і вітром; спостереження за життям птахів, комах, рослин та інших мешканців лісу; посадковий матеріал для насадження дерев; облаштування питомнику; пересаджування дерев, догляд за пересадженими деревами; значення обрізання крони; спостереження за розпусканням бруньок і розвитком листя; краса і користь дерев; значення насаджування дерев у боротьбі з ривчаками і пісками; будова стовбуру дерева; властивості деревини різних порід дерев, її використання; збирання і приготування матеріалу для колекції «Весняні дари природи».

Ознайомлення з першими трьома комплексами створює вичерпне уявлення про основні принципи їх розроблення, а їх екстраполяція в сучасні умови розбудови Нової української школи наближає методи краєзнавчої роботи 20-30-х років збіглого століття до нинішніх. Зокрема, опрацювання комплексів «ставок» (річка, озеро) і «ліс» не прив'язується до трудової діяльності людей у конкретні пори року, тому їх вивчення стає можливим

у будь-який час завдяки екскурсіям. Разом із комплексом «робота влітку» вони дають учням цінний біологічний матеріал, а також можливість засвоєння морфології рослин. Комплекс «шкідники городу, саду і поля» має достатній матеріал із біології не лише окремих видів комах, птахів чи ссавців, які є шкідниками, але й багатьох інших представників різних видів і класів. Комплекс «бур'яни» з біологічного погляду повинен не лише підтвердити ідею пристосування рослин до різних умов навколишнього середовища, але й виживання у змінюваних умовах. Так само комплекс «боротьба за існування» охоплює проблему розмноження тварин і рослин, явища спадковості та їх роль в еволюції.

Зазначимо, що реформування освітньої системи в 20-30-ті рр. ХХ ст. як і нині бере відлік із початкової ланки, а ідея впровадження комплексного навчання вдало корелює з сучасною ідеєю інтеграції змісту, методів і форм найбільш дотичних навчальних предметів. В обраний нами хронологічний період можливим стає поєднання суспільствознавства з літературою, природознавства з хімією та фізикою, а краєзнавства з трудовим навчанням. Залишається відкритим для дискусій питання їх поєднання з такими навчальними предметами, як математика, графічна грамота і малювання, техніка мови (рідної й іноземної), ручна праця в майстерні, фізкультура і співи [153, с. 120]. При цьому методисти рекомендують не ігнорувати внутрішньо-предметні й зовнішні міжпредметні зв'язки.

Характеризуючи переваги реформування освіти в 20-30-х рр. збіглого століття, один із провідників прогресивних ідей, який стояв у витоків оновлення трудової школи – О. Музиченко – виокремлює такі тенденції:

– традиційна школа є статичною, оскільки цінністю виступає готове знання, а його результат виступає чимось застиглим, однозначність якого необхідно було постійно доводити на екзаменах. Досягти такого результату кожен школяр повинен самотійно, а групова робота, що в сучасних умовах позначається терміном «інтерактивна», не схвалюється. Трудова школа в період

реформування ґрунтована на динаміці, а її відмітною ознакою стає вміння самостійно здобувати знання шляхом колективних зусиль;

– предметна система руйнує цілісність освітнього процесу, оскільки не відповідає цілісній природі дитини. При комплексному навчанні вихідним пунктом виступають не предмети навчання, а життєво важливі завдання, в основі яких лежить послідовна дія учня від вивчення ним дійсності, до оволодіння нею і нарешті посильну зміну її;

– при комплексній системі навчання школярам відповідно надається більше самостійності, більше можливості самостійно здогадуватися, розмірковувати, відкривати нові знання [141].

Готуючи студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі, методисти регулярно наголошують на перевагах комплексного навчання, завдяки чого школярі мають змогу отримувати знання про предмети, явища і процеси навколишньої дійсності безпосередньо з життя, а не через споглядання малюнків чи сприйняття вербальної інформації. Постійно наголошується на тому, що особливістю краєзнавчої роботи є не стільки охорона пам'яток старовини і збирання експонатів для музеїв, скільки вивчення місцевого краю, його природних і продуктивних сил. Для цього слід організувати вивчення природи місцевого краю, характер виробництва, його форми і зміст через вивчення техніки, розподіл продуктів виробництва, умов праці, розвиток кустарного виробництва, а також пов'язані з ними культуру, мистецтво, побут і звичаї місцевого населення. У силу цього краєзнавча робота з археологічно-етнографічної та географічної перетворюється на природничо-виробничу [36, с. 48].

Слід брати до уваги, що брак методичних розробок із питань підготовки студентів педагогічних технікумів до організації краєзнавчої роботи у школі, у тому числі й краєзнавчої літератури, стимулює популяризацію такого методу, як безпосереднє спостереження за природним середовищем. Тут виникає ще одна проблема: отримавши унікальний краєзнавчий матеріал, студенти не вміють ані зберігати його, ані фіксувати.

Специфіка методів і організаційних форм навчання і виховання майбутніх педагогів досліджуваного періоду – вивільняти зміст вищої школи від чистого академізму і поєднувати міцними зв'язками з господарським життям країни, сприяти реалізації відповідального завдання: дати в найкоротші терміни з найбільшою економією висококваліфікованих педагогічних працівників, науково підготовлених професіоналів, організаторів дитячого життя в колективі, педагогів-колективістів, які здатні працювати в дусі тих нових перспектив, що постають перед країною в усіх галузях її культурно-господарського будівництва.

Підготовка майбутніх учителів у педтехнікумах в обраний хронологічний період будується на залученні місцевого матеріалу до вивчення різних курсів, а не на викладанні краєзнавства як окремої дисципліни. Аргументами на користь їхньої підготовки до організації краєзнавчої роботи у школі слугують такі: процес навчання стає більш легким, якщо теоретичний матеріал підтверджується відомими і зрозумілими прикладами, до того ж місцева історія більш конкретно торкається життєво світу школярів; вивчення історії краю полегшує школярам перехід до вивчення історії країни, адже в такий спосіб вони зможуть засвоїти частину своєї власної історії; вивчення історії на регіональних зразках має більші можливості з погляду педагогічної психології завдяки опори на емоційний досвід школяра, що сприяє застосуванню проєктної діяльності та інтеграції навчальних предметів; через залучення до краєзнавчої роботи школярі в майбутньому зможуть долучитися до життя свого краю, оскільки цей вид діяльності вважається ефективним засобом формування громадянської свідомості; завдяки місцевого регіонального фактологічного матеріалу легше ілюструвати трансрегіональні процеси; значно полегшує вивчення історії країни застосування регіонального матеріалу.

Як бачимо, краєзнавство виступає складником програм підготовки майбутніх учителів, що здійснюються за певним планом і розрахований на більшість учителів. Вагому роль у той час, як і нині, відіграє опорна школа, на базі якої створювався шкільний краєзнавчий музей. Організаційно-

методичні аспекти підготовки вчительства дають можливість об'єднати зусилля педагогічних колективів і узгодити їх діяльність у дослідженні рідного краю. Важливою тенденцією стає те, що вивчення населеного пункту здійснюється здебільшого не окремим учителем, а всім колективом школи.

У визначених нами хронологічних межах функціонують два типи педагогічних закладів освіти: 1) педагогічні технікуми (середні педагогічні школи), що здійснюють підготовку вчителів для початкової школи; 2) інститути народної освіти (вищі педагогічні школи), що готують учителів для другого концентру семирічки, профшкіл, робітфаків і технікумів. Окремо слід зазначити однорічні і двохрічні курси підвищення кваліфікації вчителів [26, с. 35].

У 1922 р. колегією Укрголовпрофосу ухвалюється «Тимчасове положення про трирічні педагогічні курси», які не надають вищої педагогічної освіти, але певним чином компенсують дефіцит учительських кадрів, а тривалість навчання коливається від одного місяця до одного року [123, с. 92]. Згодом Постановою РНК від 9 липня 1925 р. вищі трирічні педагогічні курси офіційно реорганізовано в педагогічні технікуми [235, с. 194]. У такому статусі педагогічні технікуми функціонують до 1930 р., коли внаслідок проведеної реорганізації закладів вищої освіти вони отримують статус середньо-спеціальних [44, с. 223], а їх чисельність наприкінці 30-х років збіглого століття сягає 59 [155, с. 120].

Краєзнавча підготовка майбутніх учителів регламентується виданою в 1925 р. Наркомосом «Методичною запискою про організацію краєзнавчої роботи в ІНО та Педкурсах», згідно з якою виробничий, суспільствознавчий і педагогічний цикли дисциплін навчального плану включають елементи краєзнавства [155].

Організація освітнього процесу педтехнікумів потребує детального розгляду. Педтехнікуми (як і трирічні педкурси) отримують статус закладів вищої освіти в галузі професійної педагогічної освіти, які готують вчительські кадри з вищою освітою. Навчальний план педтехнікумів розроблений і ухвалений у лютому 1925 р. Методкомом Головпрофосвіти

УСРР, що свідчить про запровадження централізованого підходу до підготовки національних педкадрів в Україні, контролю за змістом цієї підготовки зі сторони вищих державних органів управління освітою. У «Пояснювальній записці до навчального плану педтехнікуму» повідомляється, що організаційна структура педтехнікуму УСРР залишається такою самою, як і для трирічних педкурсів» [166, с. 29–33.].

Позитивним надбанням тодішньої підготовки до краєзнавчої роботи можна вважати запровадження активних методів навчання: практичних занять, написання рефератів за результатами краєзнавчого пошуку, проведення лабораторних робіт. Студенти починають виступати проти лекційної системи і критикувати реферативну систему, наполягаючи на нових методах, якими на їхню думку, є бесіди, лабораторні роботи, дослідницько-пошукова діяльність. Після довгих обговорень прийнято рішення відмовитися від рефератів, оскільки вони не можуть бути основним методом відпрацювання навчального матеріалу [237].

Як бачимо, упродовж 1923/1924 навчального року в педагогічних технікумах відбувається активний перехід від лекційного методу до лабораторного під час вивчення майже всіх дисциплін [238]. Обстеження, наприклад, Харківського педтехнікуму дає можливість Інспектурі педагогічної освіти констатувати зміни в навчально-виховному процесі, зокрема: лабораторно-дослідницький і дискусійно-семінарський методи викладання поступово охоплюють близько 60 % всієї кількості навчальних годин, інші 40 % – викладаються лекційним способом [28, с. 228–231].

Активні методи навчання і виховання дають змогу студентам набувати практичних навичок – самостійно спостерігати, досліджувати, вивчати. Широкого застосування в закладах вищої освіти досліджуваного періоду набуває екскурсійний метод як найбільш доцільний у краєзнавчій роботі. Оскільки краєзнавчі об'єкти завжди знаходяться за межами закладів освіти, тому досліджувати їх, ознайомлюватися з ними можна лише за допомогою екскурсій [138, с. 45–51]. Так, О. Булдовським запропоновано надавати

перевагу дослідницькому методу, аргументуючи це тим, що «досвід школи ясно показує, що викладати з успіхом новими методами може лише той, хто сам проводив роботу, сам вчився на подібних методах. Таким чином, визнаючи необхідність дослідницьких методів в масовій школі, ми тим самим мусимо провести їх в ті школи, що готують для неї робітника» [19, с. 86]. Автором статті справедливо наголошено на тому, що природничі дисципліни створюють простір для реалізації нових для періоду 20-30-х років збіглого століття методів, а поряд із дослідницьким рекомендовано застосовувати метод спостереження, що є дієвим особливо в ході проведення екскурсій: «Через такі спостереження під час екскурсій і дальшого експериментального розроблення матеріалу в шкільних кутках живої природи вивчається природа нашого краю і закладається інтерес до питань краєзнавства» [там само, с. 89]. У той самий час такому поширеному у вищій школі дидактичному методу, як лекційний, надається другорядне значення, що зводиться до того, щоб «увести в курс певної дисципліни, пояснити те або те явище, узагальнити пророблений на семінарах матеріал» [там само, с. 91].

Як бачимо, поступово комплексна система навчання, яка починає діяти з середини 1920-х рр., створює нову освітню парадигму, що передбачає відмову від традиційної системи і пропагує ідеї інтегрованого сприйняття навколишнього світу через активно-творчі методи навчання [180].

Зауважимо, що крім згаданих вище основними методами краєзнавчої роботи в педтехнікумах вважаються такі:

– *літературний* (пов'язаний із вивченням і застосуванням різного роду друкованих джерел про краєзнавчий об'єкт; допомагає отримати попередні знання, дізнатися про історію регіону, зробити теоретично обґрунтовані висновки);

– *метод польових досліджень* (найбільш популярний при вивченні природних умов на маршруті спостереження краєзнавчих об'єктів, тому передбачає різні дослідження у стаціонарних умовах, наприклад,

на географічному майданчику, і польових умовах за допомогою технічних засобів – спеціальної апаратури, інструментів);

– *картографічний* (передбачає роботу з картою з метою розкриття просторових зв'язків у природі й господарстві краю, що допомагає орієнтуватися на місцевості, здійснювати топографічне знімання окремих ділянок траси маршруту);

– *статистичний* (полягає в опрацюванні кількісних показників, особливо при вивченні населення, господарства, економічних зв'язків);

– *візуальний* (безпосереднє спостереження явищ і предметів під час екскурсій, походів, краєзнавчих досліджень);

– *анкетування* (допомагає встановити історичні й побутові факти, уточнити вже відомі завдяки особистим бесідам із краєзнавцями, місцевими мешканцями);

– *фотографування і кінозйомки* (виступають невід'ємним складником краєзнавчих досліджень, оскільки дають цінний матеріал для музейних експозицій) [199, с. 37–38].

Зазначені методи М. Крачило доповнює *історичним* (полягає у вивченні різноманітного історичного матеріалу щодо району краєзнавчої роботи), *порівняльним* (застосовується для визначення подібних до вже відомих і відмітних рис об'єктів краєзнавчого вивчення) і *математичним* (допомагає проведенню кількісних вимірювань і обчислень) [111, с. 31–33].

Починаючи з 1923 р. у науковій літературі активно обговорюється і пропонується до впровадження у краєзнавчій роботі зі студентами педагогічних технікумів та учнів трудових шкіл метод проєктів, який визначається як «колективне накреслення плану і здійснення його зв'язку з програмою школи на підставі теоретичних знань, що здобули учні в процесі навчання» [139, с. 82]. При цьому рекомендовано дотримуватися трьох послідовних етапів у реалізації цього методу: планування, виконання й оцінювання. Відповідно до чисельності залучених у проєктну діяльність учнів їх розглядають як загальні, для невеликих груп та індивідуальні. Однак

уже на той час набуває поширення класифікація проєктів професора Колінгса, згідно з якою всі проєкти поділено на екскурсійні, трудові, проєкти ігор і проєкти оповідання. Вітчизняні вчені оцінюють лише трудові проєкти як такі, що найбільш значущі для трудової школи.

Оцінюючи значущість методу проєктів у підготовці студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі, наголосимо на тому, що серед його основних переваг вітчизняні вчені того часу зазначають такі: можливість зв'язку теорії з практикою, застосування набутих знань у практичній діяльності; урахування дитячих інтересів для підвищення цілеспрямованості краєзнавчої роботи; розвиток ініціативи, самодіяльності, здатності до планування краєзнавчих розвідок. Набуває поширення думка, що метод проєктів потрібний, найперше, там, де «вивчення свого краю виявило потребу в певній роботі на користь свого села, міста, району. Тоді за допомогою методу проєктів школа накреслює певний план і виконує потрібну громадсько корисну працю, а проєкт цілком природно виникає у процесі шкільного навчання від явища життя й веде до поліпшення цього життя. Краєзнавство стає тоді справді динамічним, виробничим. Учні тоді не тільки вивчають довкілля, але й впливають на нього з метою його поліпшення, оздоровлення» [139, с. 82].

Для студентів педагогічних технікумів при підготовці до краєзнавчої роботи пропонується на вибір декілька варіантів проєктів, після чого студентів, які обирають однакові проєкти, об'єднують у групи. Після цього на підставі ознайомлення з літературою та іншими джерелами виробляються відповідні інструкції. Наступним кроком стає вироблення плану згідно з такими пунктами: а) мета проєкту; б) алгоритм опрацювання; в) що необхідно для реалізації; г) які слід вести спостереження; д) як будуть ураховані результати. Після виконання проєктів улаштовуються конференції, де студенти звітують про результати.

Зупинимось більш докладно на методі фотографування, який прийнято поділяти на дві групи: планове (систематичне) і випадкове (епізодичне).

Планове фотографування передбачає роботу з укладання картотеки і планової дослідницької роботи кожного студента педагогічного технікуму, який долучається до краєзнавчої роботи. Своєю чергою, об'єкти фотографування умовно поділяють на природничі, виробничі, побутові, історичні [39].

Як зазначено в архівних документах [263, арк. 9–11], навчальним планом шкільних відділень педагогічних технікумів передбачено впровадження краєзнавчих елементів у всі напрями освітньої роботи протягом усіх років, що переслідує два завдання: 1) краєзнавство в педагогічних технікумах має за мету підготувати майбутніх учителів до краєзнавчої практики, надати їм достатні необхідні навички у цій сфері, щоб після закінчення технікуму вони могли не тільки брати активну участь у проведенні відповідної роботи на місцях, але й за потреби могли стати організаторами краєзнавчої роботи там, де вона або відсутня взагалі, або її стан є незадовільним; 2) майбутній учитель школи першого ступеня має бути достатньо орієнтованим у краєзнавстві як основі, особливо володіти методами шкільного краєзнавства.

Указані завдання досягаються шляхом введення краєзнавчого матеріалу до змісту навчальних предметів. Так, на першому курсі провідне значення відіграє курс системи народної освіти. У пояснювальній записці до цього курсу зазначено, що «практика повинна бути пов'язана з загальним планом роботи педтехнікуму з вивчення району, а також із його культурно-просвітницькою роботою серед населення. У основу цього курсу покладено економічну характеристику району та окремих його частин. Далі програмою передбачено ознайомлення студентів зі статистикою дітей шкільного віку, після чого вони переходять до вивчення закладів району й органів народної освіти, завершуючи цю роботу на другому курсі» [263, арк. 9–11].

У курсі сільськогосподарського виробництва, зокрема, у сільськогосподарському практикумі краєзнавчій роботі відведено особливу роль, оскільки практика повинна носити дослідницький характер і узгоджуватися з іншими місцевими агрономічними заходами.

У курсі історії класової боротьби передбачено екскурсії на фабрику і завод із метою ознайомлення з технологією індустріального виробництва. У зв'язку з цим рекомендовано краєзнавче вивчення історичних подій епохи пролетарських революцій. З цією метою М. Зарецький [56, с. 16–17] пропонує організовувати екскурсії на виробництво кількох видів: техніко-економічного (має комплексний характер, тому дозволяє організувати профорієнтаційну роботу з учнями підліткового віку); горизонтального (охоплює декілька заводів однієї потужності, що вирізняються характером виробів); вертикального (охоплює виробництва в їх технічній послідовності, але можуть передбачати екскурсії зовсім не технічного характеру); комплексного (поєднує елементи всіх попередніх видів, охоплює приблизно 6-8 підприємств для різноаспектного висвітлення якоїсь однієї теми).

Нарешті, певні технічні навички, що необхідні для організації краєзнавчої роботи, студенти набувають при вивченні курсів фізико-математичного циклу. До того ж, у курсі математики закладено проходження геодезичної практик, а в курсі фізики – теологічної. Як зазначає Т. Самоплавська [187, с. 46], «усі розкидані по різних курсах краєзнавчі моменти треба узгодити і об'єднати навколо основного курсу краєзнавства, передбаченого навчальним планом на третьому курсі педтехнікуму. На загальний курс краєзнавства відводиться одна річна година, що відповідає 32 робочим.

У курсі методики суспільствознавства краєзнавчі теми займають 22 робочі години. Курс методики природознавства передбачає вивчення теми «Краєзнавчий принцип і природознавство в школі I ступеня». Методика праці на четвертому курсі відводить цілий розділ методиці вивчення виробництва району.

Головними напрямками краєзнавчої роботи, що передбачаються програмою, є такі: вивчення природно-географічних умов району, їх значення для його господарського і культурного життя; вивчення природно-

економічного життя району; вивчення культурно-побутового життя району» [187, с. 46].

Також Т. Самоплавська вважає, що складні завдання підготовки студентів педтехнікумів до краєзнавчої роботи у школі доцільно розв'язувати лише за умови єдиного керівництва всією краєзнавчою роботою. Для цього визнається за доцільне створити спеціальну краєзнавчу комісію, до якої мають входити викладачі всіх навчальних предметів, а також представники громадських студентських організацій. Також рекомендується призначити керівником цієї комісії викладача краєзнавства і суспільствознавства. З цієї програми стає зрозумілим, що «краєзнавча робота в педагогічних технікумах з орієнтацією, в основному, на виробниче краєзнавство повністю підпорядкована розв'язанню тогочасних проблем розвитку країни, залежала від тих завдань, які з цим ставилися перед школою та освітою. Організація ... краєзнавчої роботи робила педагогічні технікуми не тільки центрами підготовки краєзнавців і викладачів, спроможними будувати свою майбутню роботу в школах на краєзнавчій основі, а й закладами, які відігравали важливу роль у вивченні та пізнанні окремих регіонів України» [187, с. 46].

Практичну спрямованість має також екскурсійно-дослідницька робота в галузі біологічних наук, завдяки чого студенти ознайомлюються з прийомами збирання, консервування живого матеріалу, його вивчення.

Безперечно, певний досвід із краєзнавчих досліджень студенти педтехнікумів приносять із собою з тих шкіл, із яких вони вступають до закладів вищої освіти.

З наукових джерел [66, с. 10] стає відомо, що з 1924 р. у педтехнікумах вводяться курси «Краєзнавство», «Основи краєзнавства» і «Методика краєзнавства». Окремо курс краєзнавства вводиться на третьому році навчання там, де його викладання забезпечується компетентними педагогічними працівниками. Згідно з чинними на той час програмами, на вивчення загального курсу краєзнавства відведено один річний час або 32 робочих години. У курсі методики суспільствознавства краєзнавчим

темам відведено 22 робочих годин. Досить значна частина цього курсу відведена для вивчення загальних питань комплексного викладання і становить 10 робочих годин. Такий самий обсяг відводиться для вивчення питань краєзнавства.

Установлено, що в курсі методики природознавства вивчається розділ, що присвячений краєзнавчому принципу і природознавству у школі першого ступеня. Завершується навчальний план вивченням на четвертому році методики праці, де окремий розділ присвячено методиці вивчення виробництва конкретного регіону.

Внутрішнє узгодження всіх цих краєзнавчих аспектів має відбуватися шляхом диференціації питань методів роботи у школі від питань загального краєзнавства.

У архівних документах [263, арк. 10] наголошено, що питання методики шкільного краєзнавства мають забезпечувати методичні курси, що включають також курс загальних питань методики викладання. Виключення становить лише курс методики суспільствознавства, у якому з 22 годин, що відведено на краєзнавчі теми, значна частина присвячена питанням загального краєзнавства (50 % навчального часу). У той самий час питання шкільної методики (10-12 годин) представлені побіжно.

Краєзнавчі курси в педагогічних технікумах викладають методисти-суспільствознавці, іноді – методисти-комплексисти, оскільки у програмі загальних курсів питання комплексного викладання представлені досить широко. При цьому рекомендовано методисту-комплексисту керувати методичною теорією й практикою, у тому числі й методикою шкільного краєзнавства, а суспільствознавцю – теорією й практикою загального краєзнавства. Ці обидва цикли взаємопов'язані між собою, але не підпорядковані один одному, оскільки кожен розв'язував свої самостійні завдання.

Загальним питанням краєзнавства на третьому році навчання відведено 42-44 години, а завдання курсу найбільш конкретно відображені в першій і другій темах програми краєзнавства для політпросвіт відділень, а власне

термін «краєзнавство» у ній визначають як вивчення загального і господарського життя місцевого краю і його потреб із метою встановлення шляхів господарського і культурного будівництва (тобто шляхом соціалістичного будівництва і культурної революції).

Основними напрямками краєзнавчої роботи, що передбачені третьою темою програми, є такі: 1) вивчення природно-географічних умов району та їх значення для господарського і культурного життя; 2) вивчення природно-економічного життя району; 3) вивчення його культурно-побутового життя.

Така побудова курсу зобов'язує керівника краєзнавчої роботи в педтехнікумах ніколи не випускати з виду двох основних на той час завдань – висвітлення шляхів соціалістичного будівництва і культурної революції. Уважається, що викладач краєзнавства постійно повинен орієнтуватися на потреби сьогодення. У той самий час, об'єднання краєзнавчої роботи навколо завдань сучасності приводило до синтезу географічних, соціально-економічних і культурно-побутових умов району, унаслідок чого не лише встановлювалися логічні зв'язки між ними, але й акумулювався весь краєзнавчий досвід студентів, що накопичений за попередні роки, для розв'язання поставлених на поточний момент практичних завдань у районі.

Для досягнення такого синтезу необхідно дотримуватися декількох умов. Зокрема, основною базою краєзнавчої роботи на тривалий період має бути вибраний якийсь один район, що доступний для безпосередньої дослідницької роботи студентам педтехнікуму. У більшості випадків це район самого педтехнікуму. Задля зручності, більшого поглиблення краєзнавчої роботи та її узгодження з громадською роботою педтехнікуму він може бути розбитий на підрайони. Однак, це не повинно виключати можливість окремих краєзнавчих дослідницьких завдань студентам, які направляються на педпрактику, на роботу в підшефний район упродовж літніх канікул. У подальшому в краєзнавчій роботі педтехнікуму має бути

встановлена наступність між змінами студентів. Повторення з року в рік одних і тих самих курсів, виконаних попередніми студентами робіт, приводять до деградації повноцінної дослідницької краєзнавчої роботи, доводять їх до рівня краєзнавчих шкільних вправ. Це зумовлено обмеженістю об'єктів дослідження і необхідністю вироблення у студентів елементарних технічних прийомів краєзнавчого пошуку.

Ще одна умова пояснюється тим, що студентам третього курсу, які завантажені педпрактикою, на виконання краєзнавства відводиться максимум 45 годин, що ускладнює самостійне проведення дослідницької роботи. Для посилення якості краєзнавчої роботи на її виконання слід відводити від 5 до 10 годин, що надасть додатковий матеріал до аудиторної роботи. У зв'язку з цим постає нагальна потреба не обмежувати техніку краєзнавчого дослідження третім роком навчання, а розпочати таку підготовку на двох попередніх курсах. Так, практичні заняття з геодезії забезпечують вироблення техніки топографічної зйомки, сільськогосподарський практикум ознайомлює з предметами ґрунтових і геологічних досліджень, техніку метеорологічних спостережень надають практичні заняття з фізики, а прийомами збирання біологічного матеріалу студенти оволодівають на заняттях із природознавства. На вдосконалення прийомів соціально-економічного дослідження спрямовані сільськогосподарська практика системи народної освіти, історія класової боротьби і громадська діяльність. Нарешті, техніку збирання культурно-побутового матеріалу забезпечує вивчення системи народної освіти і громадська діяльність.

Складні завдання, що постають на той час перед викладачем-краєзнавцем у педтехнікумі, можливо розв'язати лише за умови єдиного керівництва всією краєзнавчою роботою циклових комісій, на які покладається координація поточною освітньою роботою педтехнікуму, оскільки передати весь процес викладання краєзнавства на одну циклову комісію не представляється можливим. Більше того, немає жодної потреби у штучному розтягуванні вивчення краєзнавства протягом третього року

навчання, виходячи з розрахунку одна аудиторна година на тиждень. Звідси постає нагальна потреба у створенні окремої краєзнавчої циклової комісії, здатної об'єднати всіх викладачів, які забезпечують дотичні до проблем краєзнавства навчальні дисципліни. Керувати такою комісією має викладач краєзнавства, який здебільшого викладає також суспільствознавство, особливу увагу приділяючи гуртковій роботі студентів із цього напрямку.

З метою уніфікації системи педосвіти в 1930 р. оприлюднено «Проект Упрофосвіти в справі реорганізації мережі й системи педосвіти», де наголошено на тому, що «педтехнікум має обслуговувати дошкільні дитячі установи та молодший концентр трудшколи й поділяється на два відділи: а) дошкільний; б) шкільний – комплексний. У залежності від місцевих умов і можливостей може існувати як окрема установа педтехнікум з одним відділом – шкільним або дошкільним» [237, с. 75]. Базовою для вступників до педагогічних технікумів обрано семирічну трудову школу.

Щодо подальшої реорганізації педтехнікумів у Проекті запропоновано «усю наявну мережу педагогічних технікумів перетворити в 3-річні середні педагогічні школи, залишивши назву педтехнікум. У тих округах, де немає педтехнікумів, а саме: у Кам'янецькій, Луганській, Миколаївській, Ніженській, Одеській, Херсонській, Чернігівській, Вінницькій, Зінов'ївській, Запорізькій, Кременчуцькій, Сумській і Артемівській заснувати педтехнікуми нового типу. Перепускна здатність педтехнікумів кожної округи повинна бути розрахована на забезпечення потреб округи з такою умовою, щоб через 3 роки обійтися цілком без однорічних і двохрічних педкурсів.

Дошкільні відділи педтехнікумів поширити до 13 одиниць, з умовою, що кожен із них буде обслуговувати пересічно три округи; надалі передбачити розгортання мережі дошкільних відділів так, щоби в 1932/33 році в кожній округі при педтехнікумі був дошкільний відділ. З початку 1930/31 року Дніпропетровський дошкільний відділ при ІНО перенести до Ново-Московського педтехнікуму. Дошкільний відділ Миколаївського ІНО – до Миколаївського педтехнікуму. Дошкільний відділ Полтавського

ІНО – до Червоноградського педтехнікуму. В розвиток існуючої мережі дошкільних відділів відкрити дошкільні відділи при Луганському, Чернігівському, Глухівському і Запорізькому педтехнікумах.

Для підготовки інструкторів виробничого навчання пропонується відкрити індустріальні педтехнікуми в Харкові, Києві, Дніпропетровську, Сталіні, для підготовки викладачів фізкультури – стаціонарні педтехнікуми фізкультури в Одесі, Києві й Харкові, а також організувати педтехнікуми політосвіти в містах Дніпропетровському, Києві, Лубнах, Артемівському, Вінниці, Зінов'ївському, Запоріжжі» [236, с. 78].

На початку 30-х рр. ХХ ст. виникають певні зміни в підготовці студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі. Так, уже чітко виокремлюються напрями цієї роботи – природничий, соціально-економічний і побутовий, – а також виробляються методичні рекомендації з їх реалізації. Зокрема, *природничий напрям* охоплює такий зміст: геологічний опис краю (грунт, підґрунтя, корисні копалини); води краю (річки, озера, ґрунтова вода); підсоння краю (розподіл упродовж року теплих і холодних днів, кількість опадів, домінуючі напрями вітрів, роль вітрів для господарства – суховій, вогкі вітри); рослини; тварини (шкідники для господарства); населення.

Соціально-економічний напрям узгоджується з характером і вимогами природи, а його зміст включає: сільське господарство в цілому (його організація, зайнятість, характеристика робочої сили, знаряддя праці); форми землеволодіння й землекористування; сільськогосподарська промисловість (хліборобство, городництво, садівництво, луки і пасовиська, лісові промисли, скотарство, бджільництво, рибальство, полювання); колективне господарство; добувна промисловість (вугільна, рудна, соляна, торф'яна); обробна промисловість (металева, хімічна, машинобудівельна, цукрова, борошномельна, олійна, шкіряна); кустарно-ремісничя промисловість; торгівля; кооперація; шляхи.

Необхідність реалізації третього напрямку – *побутового* – пояснюється тим, що на певному стані розвитку виробничих сил виникають відповідні

виробничі відносини, погляди, вірування й побут населення, тому зміст його дослідження передбачає вивчення: попередньої історії класових відносин; сучасних класових суперечностей; селища і житло; одяг населення; їжу населення; народну медицину; сімейний побут; народні вірування; правничі погляди населення; громадські й урядові установи; твори народної словесності [134, с. 16–20].

Тут слід акцентувати увагу на двох основних формах підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі – екскурсійній і стаціонарній. Екскурсійна форма включає підготовку до її проведення, власне екскурсію та опрацювання отриманого матеріалу з подальшим розміщенням у музеї або через передачу до конкретного закладу. Натомість специфікою стаціонарної форми вважається те, що студентська група чи гурток обирають собі певний населений пункт як дослідну станцію й постійно проводять його всебічне вивчення у вигляді монографічного опису. Завдяки спільній роботі студенти збирають необхідні документи, фотографії, зразки ґрунтів, каміння, рослини, записують зразки усної народної творчості, підпорядковуючи накопичений емпіричний матеріал конкретно поставленому завданню.

Тематику екскурсій можемо вважати доволі різноманітною: 1) локальні (життя прісних водойм, життя у степу); 2) сезонні (весняні, осінні, зимові, літні); 3) біологічні (способи харчування, способи захисту, хижаки і паразити); 4) систематичні (наші птахи, комахи); 5) виробничі (шкідники саду, городу) [174, с. 66–67].

Варто відзначити, що в 20-30-ті рр. ХХ ст. уже було напрацьовано певну методику проведення краєзнавчої роботи шляхом організованого спостереження, яке становить передумову до власне краєзнавчого пошуку. Його другим етапом вважається власне проведення краєзнавчої роботи, третім – ґрунтовне наукове опрацювання здобутого краєзнавчого матеріалу, четвертим – застосування досвіду, популяризація досягнень проведених дослідів, що повинні стати відправним моментом у проведенні практичних

заходів у різних галузях життя. Отриманий завдяки краєзнавчої роботи емпіричний матеріал включає опис, малюнок чи фотографію, конкретний предмет. Щоб запобігти розпорошеності у збиранні дослідного матеріалу складаються програми, які допомагають уникнути штучного анкетизму. Однак більшість методичних розробок щодо підготовки вчительських кадрів до краєзнавчої роботи у школі, нажаль, опубліковані в російських видавництвах.

П. Луцький [129, с. 119] наголошує на тому, що студенти педагогічних технікумів при підготовці до краєзнавчої роботи у школі повинні оволодіти системою знань, серед яких провідне значення мають такі: сучасний стан краєзнавчого руху на Україні, СРСР і за кордоном, його цільові завдання, організаційні форми і краєзнавчі центри, періодичні видання; історія вивчення даного краю, наслідки цього вивчення й чергові завдання в різних галузях краєзнавчої роботи для даного краю, література щодо описів місцевого краю, місцеві краєзнавчі об'єднання й музеї; аналіз сучасних продуктивних сил, виробничого ефекту і суспільних взаємовідносин місцевого краю, побут, ідеологія; методика, техніка і форми роботи в різних галузях краєзнавства, організація місцевого музею; основи шкільного краєзнавства.

Підготовка студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі передбачає вироблення відповідних умінь, зокрема: спостерігати; оцінювати спостережуване явище; з'ясувати причину і значення певного явища; брати участь у роботі місцевих, громадських і урядових установ. Зрозуміло, що такі знання необхідні майбутнім учителям початкової ланки, найперше, для того, щоб організувати краєзнавчий рух, знати свій край, щоб навчати дітей на базі краєзнавчого матеріалу, а також виховувати дітей як майбутніх краєзнавців, обізнаних із технікою і методикою роботи [129, с. 119].

Оскільки в нашому дослідженні особливу увагу слід приділяти шкільній краєзнавчій роботі, то завданнями підготовки до її проведення М. Катинський [73, с. 58] вважає такі: організувати нові краєзнавчі гуртки з учителів на основі реорганізованих краєзнавчих гуртків і об'єднань,

діяльність яких утрачає актуальність; розробити за їхньою допомогою програми шкільної краєзнавчої роботи; скомплектувати і скоригувати шкільні предмети навколо краєзнавства; вивчати у школах досвід викладання краєзнавства, з'ясувати його здобутки і прорахунки; організувати шкільні краєзнавчі гуртки для роботи в місті й поза ним; періодично організувати віддалені учнівські екскурсії; утворити краєзнавчий шкільний музей на підставі учнівських робіт.

І. Галюн [34, с. 54] при цьому наголошує на необхідності диференційовано підходити до підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі. Їм слід брати до уваги, що місто відрізняється від села значною концентрацією виробництва, різних підприємств, установ, інституцій, професійних, наукових і художніх органів, нарешті – самим темпом життя, більш прискореним і різноманітним.

Як зразок наведемо дані про досвід підготовки до краєзнавчої роботи у школі студентів Корсунського педагогічного технікуму [218]. Системна робота з дослідження природи рідного краю покладена в основу вивчення біологічних дисциплін, геології, метеорології, фізики, хімії та методики краєзнавства. Студентами педагогічного технікуму для дослідження обрано м. Корсунь і прилеглу територію діаметром 8-10 км, а для спорадичної краєзнавчої роботи – західну частину Шевченківщини, східну частину Уманщини і Білоцерківщини. Для цього популяризуються тижневі краєзнавчі екскурсії студентів, під час яких досліджується не лише природа, а також господарські й суспільні форми. Найбільш поширені вони під час весняних і осінніх триместрів, а весняні екскурсії в Канівський район є традиційними.

Викладацьким колективом Корсунського педагогічного технікуму в основу дослідження природи краю покладено екологічний і фенологічний принципи. У той самий час, допустиме вивчення окремих груп рослин і тварин, біології об'єктів, їх сільськогосподарського і промислового значення.

Відомо, що при педагогічному технікумі функціонує підключена до Укрмета метеостанція, що проводить систематичні спостереження

протягом двох років для накопичення даних про кліматичні умови Корсунщини. У 1923-1924 навч. році засновано природничо-краєзнавчий гурток, який у наступному навчальному році реорганізовано у краєзнавчий гурток із трьома секціями – природничою, економічною та соціально-побутовою. Для вироблення міцних дослідницьких знань і вмінь при проходженні стажування студенти отримують спеціальні завдання з вивчення рідного краю, а з 1927/1928 навч. року запроваджені курсові роботи з біології й геології для студентів другого року навчання, наприклад, «Бур'янова флора околиць Корсуня», «Лікарська флора околиць Корсуня», «Жуки околиць Корсуня», «Флора степових цілин околиць Корсуня», «Коротка геологічна історія Корсуня та його околиць».

Результатом проведеної академічної й гурткової роботи в галузі природничого краєзнавства при Корсунському педагогічному технікумі утворено природничо-краєзнавчий музей із зоологічним, ботанічним, палеонтологічним і геологічним відділами; крім того заплановано організацію економічного і агрономічного відділів. Зібраний силами музею налічує 353 експонати, що включають у себе 5520 окремих об'єктів, із яких з околиць Корсуня силами студентів зібрано і впорядковано 56 експонатів із 1872 об'єктів. Студентами складено короткі списки ссавців, птахів, земле водників, плазунів і риб Корсунщини, алфавітного списку рослин.

На базі створеного музею підтримується зв'язок із місцевими трудовими школами, краєзнавчими гуртками, окремими селянами-аматорами, які приносять зібраний матеріал і отримують необхідні пояснення. З їхньої ініціативи підготовлено підгрунття для організації районного краєзнавчого товариства, зустрічей із відомими київськими дослідниками, геологічними групами.

Узагальнюючи роль студентів педагогічних технікумів в організації краєзнавчої роботи, зазначимо, що результати краєзнавчих досліджень акумулюються у краєзнавчих музеях, які функціонують на базі закладів освіти. Долучаючись до створення таких музеїв, студенти керуються

загальними рекомендаціями щодо формування експозицій: виявлення продуктивних сил; фіксація й вивчення динаміки розбудови населеного пункту; вивчення соціально-економічних процесів і культурно-побутового життя населення; залучення чисельності організованих відвідувань; робота над укладанням довідника; проведення культурно-освітньої роботи [60, с. 65–66].

З аналізу періодичних видань [55] стає відомо, що наприкінці 20-х рр. ХХ ст. проблема підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі, попри посилену українізацію освіти, залишається ще нерозв'язаною. Її розв'язання утруднено тим, що в навчальних програмах Державної вченої ради на чолі з Н. Крупською основний акцент зроблено на вивчення трудової діяльності місцевого населення у відповідному місцевому природному і соціальному середовищі. Наголошено на тому, що на початку професійної діяльності майбутні вчителі змушені будуть «з'ясувати межі того поняття, що пов'язане з темами або комплекси: «наша кооперація», «охорона нашого здоров'я», «осінні роботи на селі», «свійські тварини» та ін.» [там само, с. 10]. Проте для того, щоб зробити це правильно, слід навчити студентів орієнтуватися не тільки на вік і розвиток школярів, але й на місце конкретної теми в системі уроків у загальній чотирьохрічній програмі. Весь навчальний матеріал розподілено за трьома розділами («природа – праця – суспільство»), побудовано за принципом концентризму і за принципом «від дитини – до світу». У школах України ці програми з деякими уточненнями набувають чинності з 1924 р. [152, с. 109].

Як бачимо, активні перетворення у змісті навчальних програм початкової школи припадають на 1924 р., коли на науково-педагогічну секцію Державної вченої ради покладене завдання з підготовки нових програм. Як справедливо зазначає Д. Зайцев [54], кожен учитель на пасивні методи навчання витрачає майже 90 % академічного часу. Саме тому краєзнавчий матеріал дає унікальну можливість перейти від пасивних до активних методів освітньої діяльності. При цьому «слідом за плануванням виникає потреба у відшуканні того матеріалу, який за загальною схемою

треба вмістити в розгорнутий план комплексу, а потім і проробити з дітьми. Цей матеріал можна розподілити на дві групи: частину його вчитель мусить розшукати і підготувати сам, а другу частину будуть здобувати у процесі роботи самі діти, під керуванням учителя» [там само, с. 11–12]. Автор доходить до правомірного висновку: щоб підготувати таку результативну роботу, учителям потрібно добре знати життя свого села або району не тільки в педагогічному аспекті, але й з огляду на культуротворчу роль трудової школи в селі.

Провідним методистом обраного нами хронологічного періоду Д. Зайцевим наголошено, що «для успішного виконання своєї роботи краєзнавець повинен: а) жити більш-менш тривалий час у даній місцевості й приблизно знати її; б) мати інтерес до вивчення свого краю; в) бути обізнаним із так званою методикою краєзнавчої роботи» [54, с. 1]. Зрозуміло, що така краєзнавча робота потребує певних методичних рекомендацій, щоб уникнути спонтанності й розпорошеності дослідження. На допомогу краєзнавцям різними науковими установами й організаціями видано методичні з програмами спостережень. Так, Українська Метеорологічна Служба (Укрмет) публікує програми фенологічних спостережень, спостережень за грозами, джерелами, замкненими водоймами і шахтовими колодязями. Сільськогосподарський Науковий Комітет України видає програми для спостережень за шкідниками сільськогосподарських рослин, станом озимини. Етнографічною Комісією УАН надруковано низку програм із етнографії та фольклору. Загальним у цих рекомендаціях можна вважати інструкції, яких обов'язково слід було дотримуватися: а) «усі спостереження треба записувати відразу, у той самий день; б) записувати треба тільки про ті об'єкти чи явища, у яких дослідник упевнений» [54, с. 3].

Методистами запропоновано фіксувати результати спостережень на окремих аркушах. Після спостереження і фіксації його результатів переходять до другого етапу краєзнавчої роботи – дослідження, для якого також передбачено конкретні методичні розробки (наприклад, анкета

з дослідження флори України Науково-дослідної кафедри сільсько-господарської ботаніки) щодо дослідження вологості ґрунту, обстеження посухостійких культур, бур'янів, забутків української природи, сільсько-господарських культур. Для цього етапу краєзнавчої роботи характерним є те, що в процесі спостереження може виникати інтерес до конкретної галузі життя або середовища, а отже має місце потреба не тільки пасивно спостерігати те, що знаходиться в полі зору, але й з'ясувати незрозумілі аспекти. Утім, така робота порівняно зі спостереженням потребує більшої свідомості, уваги, систематичності, навичок самостійної праці, тому дослідницька робота ставить краєзнавця перед необхідністю ознайомлення з літературою в місцевих бібліотеках, краєзнавчими часописами.

Третій етап краєзнавчої роботи полягає в науковому опрацюванні отриманих результатів дослідження, що краще проводити в наукових центрах, укомплектованих відповідними фахівцями. Залежно від підготовки, рівня загального розвитку, забезпечення необхідною літературою або лабораторним приладдям краєзнавці можуть узгоджувати факти і явища, відшукувати причини, порівнювати отримані емпіричні дані з результатами інших дослідників, робити висновки.

Четвертим етапом краєзнавчої роботи, на думку, методистів, має стати популяризація накопиченого краєзнавчого матеріалу серед громадськості. Здебільшого це робиться в сільбуддах через розміщення мап, картограм культурних рослин, ґрунтів, плакатів, збірок, закликів. Нагальною є потреба оприлюднення проведеної роботи в місцевій стінній газеті, регіональних або центральних часописах.

У цьому контексті слід зауважити на двосторонній характер краєзнавчої роботи у школі, до якої слід було готувати студентів педагогічних технікумів. Йдеться про урочну і позаурочну краєзнавчу роботу, у якій вагоме значення надається природничим, географічним, історичним екскурсіям, а також з ознайомлення молодших школярів з місцевим промисловим виробництвом і сільським господарством.

Популяризація екскурсійних форм позаурочної краєзнавчої роботи здійснюється завдяки впровадженню державних комплексних програм 1923, 1925, 1927 і 1931 рр. [196, с. 10], де наголошується на доцільності дотримання принципу локалізації, згідно з яким структурування змісту навчальних програм має відповідати конкретному матеріалу довкілля і життя.

Результатом такого підходу стає проникнення шкільної краєзнавчої роботи в усі навчальні предмети, нівелювання системного вивчення тем навчальних програм і його заміщення комплексним підходом, у якому явно порушена логіка і послідовність вивчення програмового матеріалу. Обурення методистів того часу викликає відхід учнів і вчителів від провідної ролі засвоєння в освітньому процесі конгломерату знань, що замінюється самостійною дослідницькою діяльністю з вивчення окремих комплексних тем краєзнавчого характеру. Реакцією стає Постанова ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р. «Про початкову і середню школу», де пропонується розробити нові навчальні програми і в такий спосіб забезпечити чітко окреслене коло систематизованих знань. Наступним кроком стає ухвалення 25 серпня 1932 р. Постанови ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми в режимі початкової і середньої школи», де надаються конкретні рекомендації з реструктуризації навчальних програм і визнається за необхідне включення в них «елементів краєзнавства СРСР (природні особливості, промисловість, сільське господарство, соціо економічний розвиток)» [196, с. 11]. Ця Постанова стає документом, який накладає вагомий відбиток на підготовку студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі, оскільки створює міцне підґрунтя для послідовного розвитку шкільного краєзнавства, посилення його ролі в якості знань учнів з основ природничих наук.

Готуючи студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі слід брати до уваги, що згідно з рекомендаціями, краєзнавча робота в першому концентрі трудової школи, ймовірно, виступає не окремою навчальною дисципліною, а лише методом навчання, що, на наш погляд, є дещо суперечливим з огляду на навчальні програми трудових шкіл і педагогічних

технікумів. Однак можна взяти до відома те, що «роль шкільного краєзнавства у справі освіти головним чином полягає в організації відкриття учнями простих елюентів наукових знань. Через краєзнавчу роботу учні не тільки пізнають оточення, а й проймаються його інтересами. ...Краєзнавча робота школи не повинна цілком прагнути наукової мети; проходити робота ця може в формах таких: екскурсія, праця на полі, на городі, обстеження і спостереження природних і культурних явищ свого краю» [221, с. 14].

Нарешті, у 1928 р. уперше піднімається питання про ті утруднення, які доводиться долати при організації краєзнавчої роботи у школі. Зокрема, на сторінках періодичних видань [221, с. 15] обговорюється відсутність на місцях методичних рекомендацій та інструктивних документів для планової краєзнавчої роботи, нівелювання значення екскурсій у сільській місцевості, де цю форму ототожнюють із прогулянками на природу, різниця у знаннях учнів сільських і міських шкіл, а також відсутність у школах необхідної матеріальної бази для зберігання експонатів та інших краєзнавчих матеріалів.

Отже, ознайомлення з участю студентів педагогічних технікумів у краєзнавчій роботі в окреслених хронологічних межах дозволяє виявити цінний досвід, упровадження якого може прислужитися в Новій українській школі з урахуванням цінних історичних надбань. Науковий пошук у цьому напрямі підсилює вивчення системи краєзнавчих установ із координації підготовки студентів педтехнікумів до краєзнавчої роботи у школі, що плануємо детально розглянути в наступному підрозділі дослідження.

2.2. Система краєзнавчих установ із координації підготовки студентів педтехнікумів до краєзнавчої роботи у школі

Перехідний етап розвитку українського суспільства і перспективи XXI ст. висувають перед освітою складні завдання щодо підготовки студентів педагогічних коледжів до краєзнавчої роботи у школі. Тому нині

важливим завданням стає пошук шляхів удосконалення підготовки педагогічних кадрів і реформування вищої педагогічної освіти, структура якої не зовсім відповідає новим завданням і потребам суспільного розвитку. Підготовка вчителя завжди має першочергове значення в системі освіти, проте на сучасному етапі проблема підготовки педагогів до краєзнавчої роботи в 20-30-х рр. ХХ ст. залишається малодослідженою. Нині важливо проаналізувати досвід підготовки фахівців-краєзнавців у закладах вищої освіти України окресленого хронологічного періоду, який донедавна ще не виступав предметом дослідження. Його вивчення та об'єктивне осмислення стане позитивним досвідом демократизації та націоналізації освітньої діяльності на сучасному етапі.

Розпочнемо наш науковий аналіз окресленої проблеми з того, що в перше десятиріччя становлення радянської влади в Україні відбувається інтенсивна реструктуризація освіти. Істотні зміни стосуються переважно її організаційних основ і структури, характеризуються пошуками нових форм і методів підготовки педагогічних кадрів до краєзнавчої роботи у школі. Однією з таких форм стають трирічні педагогічні курси (пізніше – педагогічні технікуми), що функціонують в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст., основним завданням яких стає термінова підготовка працівників соціального виховання.

Уже на початку 20-х рр. ХХ ст. у більшості педагогічних технікумів значна увага звернена на актуальність краєзнавства і краєзнавчого руху, що набуває популярності серед різних закладів освіти, деякі з яких створюють краєзнавчі музеї, організують гуртки, товариства, улаштовують екскурсії. Проте, усе нове потребує детального вивчення та обговорення. Так, питання вивчення краєзнавства порушуються на наукових і педагогічних конференціях, з'їздах, семінарах, що незмінно викликає інтерес викладачів і студентів, оскільки наповнює щоденну, подекуди рутинну роботу новою інформацією, знаннями з методики, а також дають можливість обмінюватися досвідом. На цих зібраннях окрема увага приділяється краєзнавчій роботі у школі, особливо комплексній системі викладання й запровадження її у трудових

школах країни, краєзнавчим організаційним формам і методам навчання, навчально-методичній літературі з краєзнавства. «Науковим організаціям необхідно подбати про розроблення краєзнавчого матеріалу, утворивши певні зв'язки зі школами і вчителями, давши останнім низку порад та інструкцій, пояснивши, що і як фіксувати і зберігати. Необхідно лише, щоб ці інструкції та плани не були розраховані на аматорство окремих учителів чи шкіл, а були цілковито пов'язані з роботою школи» [36, с. 50].

Для організації краєзнавчої роботи пропонується розгорнути по всій території України мережу краєзнавчих наукових товариств для всебічного дослідження свого району: «До зазначених місцевих краєзнавчих наукових товариств увійде весь місцевий актив, усі місцеві культурно-виробничі людські сили – представники незаможного селянства, робітництва, учительство, молодь, робітники політосвіти, агрономії» [50, с. 234]. Керівництво науково-дослідною краєзнавчою роботою пропонується зосередити у Всеукраїнській Академії Педагогічних Наук, а для підготовки вузькопрофесійних фахівців – започаткувати Українській краєзнавчий інститут. Однак, краєзнавчі наукові товариства і науково-дослідні інститути обмежуються у своїх повноваженнях і позбавляються можливостей безпосередньо втручатися в наукову працю й господарчо-планову діяльність спеціальних наукових інституцій (дослідних сільськогосподарських, метеорологічних, біологічних станцій), а також державно-громадських, планово-господарських установ і організацій. Краєзнавчі організації асоціюють працю різних науково-господарських закладів із краєзнавчим напрямом їх спеціальних робіт, застосовуючи їх досягнення для свого синтетично-географічного опрацювання, координують і спрямовують різну науково-господарську працю в напрямі провадження наукової праці й досліджень на матеріалі рідного краю, входять у міцний зв'язок із науковими, шкільними, державними та іншими закладами, надаючи їм певні завдання, своєю чергою, виконують допоміжну роботу при наукових дослідженнях: збирання матеріалів, проведення різних вимірів, переписів, статистичних обліків.

Праця краєзнавчих наукових товариств у межах обраного нами хронологічного періоду полягає в тому, щоб збирати всі відомості про край і координувати його наукове дослідження в окремих наукових царинах для того, щоб здійснити синтетично-монографічну характеристику теорії. Першим етапом роботи краєзнавчих наукових товариств і організацій стає координування наукового вивчення краю окремими спеціальними установами і збирання матеріалів про свій край. У ході цієї діяльності краєзнавчі наукові товариства складають бібліографічні каталоги про свій край і відповідну літературу, що завершується відкриттям спеціальної місцевої краєзнавчої бібліотеки. Розпочата дослідницька робота продовжується пошуком біографічних відомостей про видатних діячів свого краю, активним включенням в охорону місцевих пам'яток природи, старовини, мистецтва, культури, природних заповідників, архівів, музеїв.

Ще одним напрямом діяльності краєзнавчих товариств та організацій слід уважати розроблення екскурсійних маршрутів для своєї місцевості, виготовлення географічних карт різного масштабу, змісту і призначення, статистичних довідників і покажчиків про свій край. Збираючи краєзнавчі матеріали, координуючи наукові дослідження та опрацьовуючи монографічні дослідження свого краю, краєзнавчі наукові організації й товариства закладають краєзнавчі музеї, що функціонують як лабораторії. Краєзнавчі музеї не лише накопичують продукти праці відповідних організацій і товариств, але й наочно ілюструють своїми експонатами в комплексному їх розташуванні стан продуктивних сил регіону від минулого до сьогодення у статиці й динаміці [50, с. 236].

З аналізу архівних документів [264] стає відомо, що пріоритетну роль у краєзнавчому русі 20-х рр. ХХ ст. відіграють також краєзнавчі з'їзди, структура яких має бути представлена такими секціями: 1) секція мертвої природи з відділом ґрунтознавства, геології з мінералогією та гідрологією; 2) секція геофізики з метеорологією й астрономією; 3) секція живої природи з відділами ботанічним, зоологічним і біогеографічним; 4) секція

антропології й географії; 5) секція етнографії; 6) секція мови і літератури; 7) секція соціально-економічна; 8) секція історична з включенням археології та пластичного мистецтва; 9) секція архівознавства; 10) секція музеєзнавства [266, арк. 3 зв.]. Для проведення загальних зборів рекомендовано розглядати три головних питання: що таке краєзнавство, які його завдання і значення в сучасному будівництві життя; загальний сучасний стан краєзнавчої роботи в Україні; заходи, що необхідні для успішного розвитку краєзнавства в Україні [там само]. Рекомендовано влаштування спеціальних виставок краєзнавчої літератури за участю місцевих краєзнавчих організацій, їх звітної та іншої друкованої документації.

Ці рекомендації розглянуто на загальних зборах пролетарського студентства харківських вузів від 11.06.1924 р. за участю 350 делегатів. У своїй доповіді проф. Синявський зазначає, що «краєзнавство – наука давня, але в минулому вона мала характер аматорства і не охоплювала всіх питань краєзнавства, оскільки кожен аматор проводив дослідження тільки в одній якій-небудь галузі...» [264, арк. 6]. Доповідач, апелюючи до вимог сучасного життя, наголошує на необхідності знати свій край і правильно проводити краєзнавчі дослідження, до яких повинно долучатися все населення, а «здобутки праці повинні науково опрацьовуватися і залишатися в матеріальній формі на місцях, для чого слід перетворити клуби і сільські будинки в осередки краєзнавства» [там само, арк. 6].

У наступній доповіді представника Центрального бюро краєзнавства м. Ленінград тов. Лазаріса наголошено на ролі студентства у краєзнавчому русі. Доповідачем висунуто пропозицію щодо включення Харківського пролетарського студентства у спільне дослідження краєзнавства та обрання в м. Харків Тимчасового студентського бюро краєзнавства [264, арк. 6].

Наведемо зміст «Положення про Всеукраїнське студентське бюро краєзнавства при Центральному бюро пролетарського студентства» [264, арк. 12–13], у параграфі 1 якого зазначено, що «з огляду на безперечну користь для радянських республік краєзнавства, його суспільного значення,

пролетарське студентство повинно зайнятися цією галуззю науки тим більше, що тут студентство може відігравати велику роль у розповсюдженні ідей краєзнавства серед широких верств населення, організації осередків краєзнавства на периферії. Всеукраїнське студентське бюро краєзнавства повинно бути як раз такою організацією для гуртування студентів громадян-краєзнавців, що могло б дати напрям роботі і використати енергію студентства в напрямі, потрібному зараз для краєзнавства...» [там само, арк. 12].

У параграфі 2 Положення акцентовано на тому, що «в цілях організації й координування роботи з краєзнавства, як студентської, так і взагалі краєзнавчих громадських організацій України при Центральному Бюро Пролестуда при УкрБюро ВЦРПС організовується студентське Всеукраїнське Бюро краєзнавства, на яке покладаються такі завдання: 1) організація і притягнення студентів всіх вишів, робітфаків, технікумів до праці з краєзнавства; 2) популяризація ідей краєзнавства серед широких мас населення шляхом читання лекцій, бесід, виставок; 3) організація осередків краєзнавства при вишах, на периферії й керування їх працею; 4) розроблення наукових матеріалів, які одержуватиме Бюро з периферії, улаштування експедицій у різні райони» [264, арк. 12].

У параграфі 3 Положення знаходимо, що «для приведення вищезгаданого в життя Бюро керує обласними студбюро краєзнавства, які організуються при всіх ГубБюро пролетстуду. Зазначені обласні студбюро висувають персонально членів Всеукраїнського Студентського Бюро, яких затверджує ЦБ Пролетстуду. Кількість членів Всеукраїнського Студентського Бюро краєзнавства 5-7 осіб, які розподіляють між собою всю працю Бюро» [264, арк. 12], яке бере участь у всіх наукових і суспільних з'їздах і нарадах, що мають будь-яке відношення до краєзнавства.

У параграфах 6-14 Положення йдеться про те, що Бюро: «виділяє зі свого складу одного члена, який відає науково-відомчими справами», «відає друкований бюлетень, який по можливості має виходити регулярно, а також бере участь у наукових журналах», «для роботи в різних галузях

краєзнавства ділиться на секції (геологічну, гідрологічну, метеорологічну, етнографічну, антропологічну, сільського господарства, кустарної промисловості)», «для ознайомлення з роботою, яка ведеться на місцях, розв'язання різних питань і подальшого напрямку роботи скликаються пленуми Бюро, з'їзди його кореспондентів із периферії і представників краєзнавчих осередків», «для встановлення і підтримки більш живого зв'язку з місцями бюро вибирає своїх членів-кореспондентів», «вибирається на рік», «кошти складаються з асигнувань Державних та інших установ. Інших прибутків», «при Бюро організовується бібліотека з краєзнавства і склад краєзнавчих видань», «має свій штамп і печатку» [264, арк. 13].

Наведемо основні положення доповідної записки Харківського студентського бюро краєзнавства [264, арк. 19], де зазначено, що порівняно з РРФСР у нашій республіці ще не створено такої мережі осередків і організацій, а Комісія Краєзнавства при Українській Академії Наук приділяє недостатньо уваги суспільній стороні краєзнавства, обходячи питання включення самого населення в дослідження і пізнання свого краю й побуту. Оскільки в Україні така робота лише розпочинається, потрібна широка громадська ініціатива, зокрема, залучення студентства, яке в силу академічного навантаження і матеріальних обмежень виявляє низьку продуктивність у науковій краєзнавчій роботі. Серед основних завдань, що постають перед студентством, наголошується на тому, щоб на місцях (у селі, у невеликому місті) зацікавити ідеями краєзнавства саме населення через широку пропаганду ідей, виявити активістів для проведення краєзнавчої роботи, створити краєзнавчі осередки, забезпечити їх відповідною літературою і скоординувати роботу в необхідному напрямі. Для такої роботи слід залучати на місцях сільських учителів, агрономів, дільничних лікарів, комсомольські осередки, передову сільську молодь.

Таку краєзнавчу роботу студентству рекомендовано проводити поетапно. На початку навчального року необхідна масова організація пролетарського студентства у краєзнавчі осередки при вишах. Для подальшої ґрунтовної

інструкторської роботи на місцях потрібне влаштування курсів, лекцій, семінарів під керівництвом професорів-фахівців, розподіл інструктивної літератури. Водночас потрібна підготовка методичного матеріалу для направлення зі студентами на місця, розроблення анкет. Для цього в Бюро виокремлюють секції, на які покладається відповідальність за кожний напрям краєзнавчої роботи під час зимових канікул студентів, підтримання зв'язків із ними, координації краєзнавчої роботи. Наукова робота студентів на місцях у канікулярний час і опрацьовані матеріали направлятимуться в Бюро [264, арк. 19].

При комплексній системі навчання краєзнавство, з'єднуючи школу з навколишнім життям, виступає основою, на якій будується майже вся навчально-виховна робота, весь матеріал для накопичення знань у дітей. Перед педагогічними технікумами, що готують працівників соціального виховання, постає завдання – свою роботу здійснювати на базі краєзнавства для безпосереднього вивчення того краю, що обслуговується певним закладом освіти. Науково організовані екскурсії, безпосередні спостереження студентів за явищами природи, промисловості, торгівлі й іншої діяльності людей, збирання характерних речей і документів – основні моменти роботи, яка, до того ж, обов'язково вимагала індивідуальної й колективної фіксації здобутків.

З аналізу періодичних видань [53, с. 26–28] окресленого хронологічного періоду стає відомо, що значну роль у професійній підготовці студентів педтехнікумів до краєзнавчої роботи у школі відіграють різного роду краєзнавчі організації (товариства). До того ж кожна округа на той час має власну мережу таких організацій, що вирізняються власним досвідом діяльності в цьому напрямі. Динаміка цих організацій в узагальненому вигляді подана С. Толстовим (табл. 2.1.):

Таблиця 2.1.

Динаміка розвитку краєзнавчих організацій (за С. Толстовим) [202, с. 11]

	До 1900 р.	1900-1916 рр.	1917 р.	1918 р.	1919 р.	1920 р.	1921 р.	1922 р.	1923 р.	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.	Всього
Бюро та асоціації	–	–	–	–	–	–	2	2	5	14	15	14	9	61
Товариства і гуртки	39	32	2	12	17	31	21	39	69	193	230	191	132	1008
Музеї	87	59	8	66	64	84	49	21	27	29	25	30	19	568
Дослідницькі установи	18	11	4	9	5	9	8	11	12	8	11	12	6	124
Загальна чисельність організацій	144	102	14	87	86	124	80	73	113	244	281	217	166	1761

Якщо співставити дані таблиці 2.1, що виражають абсолютну чисельність і приріст краєзнавчих організацій до 1917 р. і після, то можна побачити, що від 1916 р. до 1927 р. їх чисельність збільшується з 246 до 1761, тобто за 10 років – більше, ніж у 8 раз. При цьому більшість студентських краєзнавчих організацій (80 %) створюється впродовж 1923-1928 рр., до того ж максимум їх припадає на 1926 р., тобто на період між другою і третьою конференціями з краєзнавства. Цей період до 1927 р. виключно може

розглядатися як етап стихійного виникнення і розпаду студентських краєзнавчих осередків [206, с. 15]. У цей період усі краєзнавчі гуртки в межах адміністративного району утворюють районні краєзнавчі об'єднання.

Роботою краєзнавчої мережі в районах, міських центрах округу і на підприємствах керує Округне краєзнавче товариство, що структурується на відділи (промисловий, сільського господарства, міський, шкільний) за типами краєзнавчої роботи. Також воно організовує науково-дослідницькі заклади й округні краєзнавчі музеї в округних центрах; це дозволяє опрацьовувати весь матеріал в округному масштабі за розділами (природа, праця, людина) і за спеціальними темами (грунт, корисні копалини), що фіксується і зберігається в музеях, популяризується у друкованих виданнях товариства [193].

Краєзнавче товариство вважається самодіяльною організацією з 40-60 осіб, структура якої складається з кількох споріднених секцій. Щоб стати його учасником, необхідно попрацювати впродовж 2-3 місяців в одній із секцій. Виконавчим органом товариства є правління, що обирається загальними зборами. Посади голів секцій, відповідального секретаря, головного редактора стінної газети (часопису) також є виборними. Вищим органом самоуправління товариства – загальними зборами, що проводяться двічі-тричі на рік, – керує президія на чолі з головою й заступником. На загальних зборах обирають дійсних і почесних членів товариства. Почесними членами товариства обирають відомих учених, провідних фахівців у конкретних сферах виробництва, ветеранів праці, яким вручаються членські квитки. Вони беруть участь у загальних зборах товариства, листуються з його учасниками, дають рекомендації, консультують [86, с. 11].

Зокрема, у Кременчуцькій окрузі краєзнавча діяльність розгортається досить повільно. Лише восени 1928 р. спостерігаються певні зміни у зв'язку з тим, що студенти другого курсу Кременчуцького педтехнікуму під керівництвом викладача П. Молокова-Журського починають досліджувати господарське життя в окремих селах регіону згідно з накресленим планом:

1) коротка історія села; 2) природне середовище (грунти, флора, фауна); 3) галузі господарювання (рільництво, скотарство, садівництво, городництво, бджільництво, лісова справа, тютюнництво, шовківництво); 4) землеустрій; 5) кооперація; 6) колективізація; 7) кустарні промисли [53, с. 27]. Студенти активно долучаються до збирання фактологічного та ілюстративного матеріалу, що згодом узагальнюється, редагується як допоміжний засіб для студентства і педагогічних кадрів під назвою «Сільське господарство Кременчуччини».

У Маріупільській окрузі розгортає діяльність Бердянське краєзнавче товариство, що створене з ініціативи педагогічних працівників Бердянського педтехнікуму, дослідників і вчителів. Поштовхом до цілеспрямованої краєзнавчої діяльності слугує комплекс чинників, серед яких слід зазначити багатий на природні (залежи слюди, цілющі джерела) і виробничі (рибальство) сили регіон, поширення в селах старокозацьких звичаїв. Із прийняттям статуту Товариства розпочато роботу двох секцій (природних і виробничих сил та культурно-побутову), які взялися за поглиблене вивчення курорту, виноградарства, двох типових селищ за програмою Українського Комітету Краєзнавства, вивчення побуту «Лісок», заснування місцевого музею й видання провідника для курортників [53, с. 28].

Загалом усі установи і товариства, що мають безпосереднє відношення до підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в 20-ті рр. ХХ ст., поділяються на центральні, місцеві, а також музеї, ботанічні сади і біологічні станції.

Координатором діяльності центральних організацій і установ виступає Українська академія наук у Києві з трьома відділами – історико-філологічним, фізико-математичним і соціально-економічним, кожен з яких має низку комісій, кабінетів, музеїв, що координують краєзнавчу роботу. При історико-філологічному відділі функціонують Комісія для складання словника живої української мови, Комісія етнографічно-фольклорна, Історична кафедра, археографічна Комісія, археологічний Комітет, Комісія для складання історико-географічного словника української мови, Комісія

для дослідів над громадськими течіями на Україні, Комісія для складання біографічного словника діячів України, гербаїстична історично-археологічна Комісія, Кабінет мистецтв, Кафедра українського мистецтва, Музей діячів України. Також при історико-філологічному відділі існує ще низка автономних установ, як-от: секції колишнього Українського Наукового Товариства, а також Історичне товариство Нестора Літописця, Історично-літературне товариство, Софійська комісія.

У складі другого відділу Академії працюють такі установи, як геологічний, ботанічний і зоологічний Кабінети, Дніпрянська Біологічна Станція. Третій відділ має в підпорядкуванні такі установи краєзнавчого характеру: демографічний Інститут, Комісія для виучування західно-руського та «українського» права, Комісія для виучування звичаєвого права України, Кафедра економічної географії України. При цьому відділі також працюють автономні товариства економістів і правників.

При спільному зібранні Академії функціонують Всенародна Бібліотека України з окремим відділом українка, Музей мистецтв, Центральний Архів давніх актів, Кабінет-музей антропології та етнології імені Ф. К. Вовка, Комісія Краєзнавства УАН зі студентською секцією. Окремі Комісії краєзнавства УАН існують в Одесі й Харкові.

Для популяризації зібраного краєзнавчого матеріалу видаються «Записки Історично-Філологічного Відділу», «Українські Геологічні Вісті», «Український Зоологічний журнал», «Український Ботанічний журнал», а також спеціалізовані часописи Комісії краєзнавства «Бюлетень» і одеський «Вісник».

У тісній співпраці з Українською Академією функціонують науково-дослідницькі кафедри Головнопрофосвіти й Інститути в Києві, Харкові, Катеринославі, Кам'янці Подільському та Одесі. Центрами краєзнавчої роботи в Україні також є Сільсько-господарський Науковий Комітет Наркомзему з філіями в Києві, Одесі, Полтаві, Кам'янці Подільському, Вінниці, Житомирі й Умані, Український Геологічний Комітет, Центральне Статистичне Управління. Сільсько-господарський Науковий Комітет

Наркомзему координує діяльність Метеорологічної секції, 123 метеорологічних станції другого порядку і 240 третього порядку, 18 пілотних аерологічних пунктів і 40 водомірних пунктів. Секція Досвідної Справи об'єднує працю 4 крайових Сільсько-господарських досвідних станцій у Катеринославі, Києві, Одесі, Харкові, а також кількох десятків районних Сільсько-господарських досвідних станцій і станцій спеціального призначення (бджільництва, виноробства). На місцях краєзнавчу роботу проводять губерньські філії Центрального Статистичного Управління.

Сільсько-господарська досвідна станція видає «Вісник сільсько-господарської науки», «Молодий Дослідник», «Матеріали до районізації України», а Укрмет – «Інформаційні декадні бюлетні», «Провідник спостерігача-дослідника». У виданнях київського бюро надруковано кілька праць із геології, гідрології, районування.

Частково краєзнавчу роботу проводять Всеукраїнське Агрономічне товариство (м. Харків) і його філії, Всеукраїнська спілка мисливців та рибалок, діяльність яких висвітлюється у виданнях «Природа и охота на Украине», «Украинский Охотничий Вестник».

Мережа місцевих установ і товариств представлена громадськими краєзнавчими об'єднаннями, діяльність яких координується Українською академією наук: товариство дослідників природи в Києві, Харкові, Одесі, Кам'янці Подільському, Харківське наукове товариство, Полтавське наукове товариство для дослідження і охорони пам'яток старовини та мистецтва, Лубенське наукове товариство з секцією краєзнавства, Миргородський гурток аматорів світознавства, гуртки краєзнавства в Запоріжжі, Олександрії, Богодухові, Старобільську, Ізюмі (на Харківщині), Луганську, Науковий гурток для вивчення водозбору середнього Донця, Комісія краєзнавства при філії Всенародної бібліотеки УАН у Вінниці, Інститут краєзнавства при Губархіві в Чернігові, Бібліографічне товариство при Одеському інституті народної освіти, Гурток наукового краєзнавства при ІНО в Ніжині. У 1923 р. чисельність таких товариств налічує 40 установ [126, с. 7].

Упродовж 1920-1930-го рр. розширюється мережа музеїв історичного і мистецького змісту, найбільшими з яких є Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка в Києві, Всеукраїнський соціальний музей ім. Артема в Харкові, Харківський археологічний музей, Харківський етнографічний музей, Харківський музей Староукраїнського мистецтва, Київський музей культів, Краєвий історично-археологічний музей Одеси, Одеський музей мистецтва, Херсонський музей старовини, Херсонський природничий музей, Волинський центральний науково-дослідний музей, Народний музей м. Катеринослав, Кам'янець Подільський історично-археологічний музей, Центральний пролетарський музей Полтавщини, Центральний музей Лубенщини, Музей української старовини ім. В. В. Тарновського (м. Чернігів), Етнографічний музей м. Чернігів, Чернігівський музей культів, Історичний музей Уманщини, Миргородський науковий і художньо-промисловий музей, Черкаський науковий історико-педагогічний музей ім. Т. Г. Шевченка, Педагогічний музей м. Остер, Ізюмський археологічний і природничий музей на Харківщині, Маріупільський музей краєзнавства. Деякі з музеїв перебувають у стані організації, зокрема, Музей місцевого краю в Запоріжжі й Луганську, а також численні музеї при УАН, ІНО, сільськогосподарських та інших інститутах.

Музеї – краєзнавчі за змістом і комплексні за формою – залишаються найбільш популярною формою зберігання зібраного матеріалу. Готуючи студентів педагогічних технікумів до їх створення у трудових школах, рекомендовано застосовувати три основні засоби: 1) самостійна краєзнавча діяльність учнів; 2) краєзнавча діяльність батьків учнів і селян; 3) обмін краєзнавчими матеріалами між школами [59, с. 54]. Щодо структури шкільних краєзнавчих музеїв, то їх відділи можна вважати досить типовими. Однак описана П. Сапухіним номенклатура експонатів заслуговує на детальне ознайомлення. Ученим запропоновано всі експонати поділити на чотири групи. Перша група – монументальні археологічні пам'ятники – включає непересувні (малюнки відомих стародавніх споруджень – первісні печери,

египетські піраміди, розкопки Херсонесу; фотографії й малюнки місцевих непересувних монументальних пам'ятників – городища, могили, старі будівлі) та пересувні (малюнки могильних знахідок, стародавні монети, стародавні металеві прикраси, рештки стародавнього битого посуду) експонати. Друга група експонатів представлена усними народними пам'ятками і діалектологічним матеріалом (фотографії й малюнки лірників, кобзарі, бандуристів, повістярів, досвідчених у місцевій минувшині старих людей; зразки зібраного фольклорного матеріалу – народні перекази, оповідання, легенди, пісні, обрядова лірика; зразки діалектологічних записів; інструкції до збирання усних народних пам'яток). Третя група експонатів включає архівні матеріали, зокрема, зразки архівних документів, реєстр архівних джерел до вивчення місцевої історії. До четвертої групи експонатів рекомендовано включити друковані матеріали: маніфести старого часу, стародруковані книжки, зразки історичних творів, бібліографічний покажчик літератури з історії місцевого краю [186, с. 77].

Також до місцевих установ з організації краєзнавчої роботи слід віднести ботанічні сади, більшість із яких – університетські, що зосереджені в Києві, Одесі й Харкові. Над вивченням водозборів, їх флори і фауни працюють три біологічні станції: Центральна в Кончі-Заспі, Державна Черноморсько-Азовська і Наукова степова в державному степовому заповіднику Асканія Нова. На цей час уже проєктувалася наукова станція в заповіднику на могилі Т. Г. Шевченка в Каневі.

Проте найбільшу популярність у підготовці студентів до краєзнавчої роботи у школі мають краєзнавчі гуртки, структура яких традиційно включає три відділи:

- 1) природничо-історичний (вивчення природи регіону і фізико-географічного середовища – ґрунту, метеорологічних явищ, рослинності, тваринного світу, оскільки ті чи ті особливості природи рідного краю впливають на працю місцевого населення);

2) економічний (ознайомлення з місцевим виробництвом у всіх його виявах і розгалуженнях – сільське господарство, гірничність, дрібна і велика промисловість регіону);

3) суспільствознавчий (працює над археологією та історією краю, усіма проявами духовної й матеріальної культури, світоглядом і політичною свідомістю місцевого населення) [18, с. 44].

Н. Дмитрук [46], характеризуючи діяльність студентських краєзнавчих гуртків, наголошує, що після їх створення має відбутися розподіл обов'язків, що відбувається з урахуванням специфіки роботи конкретної секції: природничо-географічної, соціально-економічної чи етнографічно-історичної. Так, специфіка краєзнавчої роботи природничо-географічної секції полягає у вивченні природи конкретної місцевості: підсоння, фізичного складу земної поверхні (височини, рівнини), ґрунту, підґрунтя, ставків, річок, озер, поклад корисних копалин (глина, торф, руди), гірських порід (граніти, лупаки, пісковики, базальти), флори (ліс, кущі, бур'яни, культурні рослини), фауни (шкідники сільського господарства і засоби боротьби з ними), узагалі вивчити дану територію в деталях.

Характеризуючи краєзнавчу роботу соціально-економічної секції, Н. Дмитрук [46] рекомендує вивчати історичний розвиток техніки, знарядь, місцевого господарювання й форми суспільно-громадського життя, що розвивається на ґрунті природничо-географічних умов даної території. Цей напрям охоплює: ловецтво, рибальство, бджільництво, скотарство, землеробство, (хліборобство, городництво, садівництво, буряківництво, хмелярство), народну техніку (здобування вогню, обробка копалин, видобування та обробка каменю, виробництво цегли, гончарство), скляне виробництво, видобування та обробка металу (ковальство, слюсарство), обробка волоконних речовин (льону, конопель, вовни), обробка шкіри (чинбарство, кушнірство, шорництво, шевство), форми транспорту (способи носити дітей, воду, припаси, пересування на воді, землі, влітку, взимку), дослідити фабрики, заводи, державно-адміністративні, громадські та інші

заклади (пошта, телеграф, суд, сільрада, культосвітні заклади), соціальні рухи, суспільно-економічні взаємини на селі, класова боротьба, боротьба нового і старого світоглядів.

У компетенцію етнографічно-історичної секції входить дослідження житла (будівництво), харчування, природи в народному уявленні, космічних уявлень народу, народної медицини, поглядів народу, родинного побуту (родина, хрестини, зорини, шлюб, похорони), народного календарю, народного фольклору (пісні, казки, легенди, прислів'я), народної музики, пластичного мистецтва (різьбярство, вишивання), звичаєвого права. Окремий пласт краєзнавчого матеріалу становлять місцеві історичні пам'ятки – городища, вали, підземні ходи, кургани, записи усних переказів з історії місцевості, рукописні матеріали (літописи, плани вивчення історичного і соціально-політичного життя населених пунктів: життя села за панщину (кріпацтво), польське повстання, місцеві аграрні рухи за царату, наслідки столипінської реформи (хуторні господарства), революція 1905 р., остання імперіалістична війна та її наслідки (чисельність із населеного пункту вбитих, поранених, полонених, господарський занепад), відомості про Лютневу і Жовтневу революції та її відгомін на селі, німецька окупація та гетьманщина, петлюрівщина, бандитизм, класова боротьба та участь у ній ЛКСМУ, земельне питання на селі – розкуркулення, землевпорядження, сучасне життя села, відомості про видатних місцевих революційних діячів та їхню діяльність, економічно-культурне відродження за радянської влади, кооперація, культурно і політосвітні заклади, добровільні організації та їх діяльність, компанії [46, с. 57].

На думку Ф. Матвієнко-Гарнаги [134, с. 46], усі краєзнавчі організації мають виконувати ряд функцій, серед яких виокремлює такі: залучення до роботи місцевої інтелігенції; вивчення стану сільського господарства в районі сільради; спостереження за записами селянських бюджетів; вивчення господарського, сімейного і громадського життя; організація стінної газети, доповідей, зібрань; пропаганда добутків районного й окружного товариств.

Хочемо зупинитися на програмі вивчення села, яку розроблено краєзнавчими організаціями з урахуванням того, що більшість студентів педагогічних технікумів проживає самі в сільській місцевості. Згідно з виробленими рекомендаціями програма містить три частини: природне середовище, економіка і побут.

Так, розділ «Природне середовище» включає такі обов'язкові для краєзнавчої роботи складники: «1) положення села (як далеко село міститься від районного чи округові центру; які села є поблизу і на якій відстані; як далеко від залізниці і від найближчої залізничної станції, від великого шляху); 2) поверхня околиць села (де лежить село: на схилі, на пагорбі, у долині; чиє поблизу балки, яри, скелі, кучугури); 3) гідрографія (яка річка поблизу, напрям її течії; які озера, ставки, болота, джерела є поблизу; як глибоко ґрунтова вода; чи є колодязі, криниці, яка на смак вода в них; звідки населення бере питну воду, для інших потреб; чи є на річці поблизу водяний млин; як ще місцеве населення використовує річку); 4) підсоння (коли річка замерзає і коли скресає; як довго лежить сніг; чи розливається річка весною, як часто і яка від того шкода буває населенню; у якому місяці буває найбільше дощів; які вітри, коли і звідки віють, що вони ведуть за собою); 5) корисні копалини (які корисні копалини є в околицях села: граніт, вапняки, крейда, пісковики, глина, гіпс; де вони лежать: на поверхні чи в глибині; чи розробляються вони заводським способом; як використовує їх місцеве населення); 6) ґрунти (які ґрунти в околицях села; чи багато є пісків та інших непридатних земель, яких саме); 7) рослинний світ (чи багате село на рослинність: чи є в самому селі садки, ряди дерев по вулицях; чим саме обсаджено вулиці; які околиці села: лани, садки, городи, левади, луки, ліси, гайки, ділянки цілинного степу або незайманого лісу; чи є дуже старі дерева, що про них оповідає населення; як населення використовує ліси; які лікарські рослини збирає населення; які рослини вживає для фарб або інших цілей; які бур'яни особливо школять культурним рослинам і як з ними ведеться боротьба; яка рослинність була в околицях у старовину, коли і які

зміни трапилися в ній); 8) тваринний світ (які тварини зустрічаються в околицях села: звірі, птахи, змії; на яких звірів і птахів полюють; які з них зустрічаються дуже рідко; які звірі і птахи були раніше і вже перевелися; яка риба водиться в річці та озерах, яку ловлять; чи є раки, коли вони зникли, як давно; які звірі, птахи і комахи найбільше шкодять господарству і яку саме шкоду вони роблять, як з ними ведеться боротьба)» [21, с. 14].

Для підготовки студентів педтехнікумів до збирання матеріалу з розділу «Економіка села» пропоновані такі рекомендації:

1) «загальна характеристика села (скільки населення в селі, розподіл його за родом занять – скільки хліборобів, ковалів, теслярів; розподіл за статтю й віком; загальна кількість господарств, скільки з них хліборобських, кустарних, мішаних; який загальний економічний тип села: хліборобське, садове, рибальське);

2) сільське господарство (які галузі сільського господарства розвинені в селі; яку площу землі має село, скільки її пересічно припадає на одне господарство; які форми землекористування – індивідуальне чи колективне; яка форма рільництва – переліг, трьохпілля, багатопілля, чи є черезполосиця, чи відбулося землевпорядкування; які зернові культури є основними; яка їх середня врожайність; які рослини ще розводяться на полі, на городах; які сільськогосподарські приладдя та машини використовуються; чи є трактори та як їх експлуатують; чи є машинні товариства або прокатні пункти; скільки є на селі коней, рогатої худоби, овець, свиней; який характер має скотарство: робочий, товарний, молочний чи мішаний; чи займається населення птахівництвом, бджільництвом, шовківництвом; чи є поблизу сільськогосподарська школа і яку користь має від неї населення);

3) промисловість (які кустарні промисли є на селі: гончарський, шевський, ковальський; скільки господарств працює в кожному промислі; де кустарі беруть сировину і куди збувають її вироби; які форми колективізму існують серед кустарів; які заводи і фабрики є поблизу; чи постачає їм село робітників, кого саме; які є дрібні підприємства: вітряки, парові млини, олійниці);

4) торгівля та кооперація (у чийх руках зосереджена торгівля на селі; скільки є кооперативних крамниць і приватних, яка частина населення кооперована у споживчому кооперативі; який крам продається у крамницях; чи можна дістати всякий крам у селі, чи доводиться їхати за ним до містечка або міста і куди саме; крім споживчої, які ще форми кооперації є на селі; чи є зсипні пункти на селі)» [21, с. 9].

Для підготовки студентів педагогічних технікумів до організації краєзнавчої роботи з вивчення «Побуту села» їм запропоновано дотримуватися такого плану:

1) «історія заселення (хто були перші поселенці, звідки вони прийшли; становище населення під час кріпацтва: вільні, панські, козаки; чи зберігаються якісь документи про історію села і де саме);

2) пам'ятки старовини (чи є навколо села могили, городища та інші старовинні земляні спорудження; чи є лишки старовинних будівель; що збережено до цього часу; які речі старовинного побуту зберігаються в селі й у кого саме);

3) житло (який зовнішній вигляд мають житлові будівлі; з якого матеріалу будують житло, чим вкривають; чи є спеціально вогнетривкі будинки і скільки їх у селі; які особливості будинків властиві для даного села; як розташовані садиби і будівлі і них; який вигляд мають вулиці; хто споруджує будівлі: чи місцеві майстри, чи сторонні);

4) одяг (у що одягаються чоловіки, жінки, старі діди й баби влітку, узимку, у будні дні та у свята; чи багато ходять в одязі з матеріалів свого або місцевого виробництва; які елементи старовинного одягу збереглися в сучасному вбранні; які прикраси носять дівчата, жінки);

5) мова (які загальні особливості мови, якою говорять у селі; чи є особливі слівця, властиві лише для мови даного села; у чому виявляється вплив інших мов: російської, болгарської, польської);

б) освіта (скільки в селі є шкіл і яких; скільки дітей у них учиться; чи є книгозбірня, лікнеп, сільбуд; які гуртки працюють при сільбуді;

чи влаштовуються на літо ясла; чи є в селі кіно, радіо; як впливають освітні установи на побут; чи зникають досвітки, вечорниці, «вулиця» і що вникає натомість);

7) інші культурні установи (чи є лікарня, ветеринарний пункт, аптека, де знаходяться, за їх відсутності, найближчі; як впливають ці установи на поліпшення санітарного стану села й оздоровлення житла; чи є пошта, телеграф)» [21, с. 16].

Наведена нами програма підтверджує зацікавлене ставлення краєзнавчих організацій і товариств щодо залучення учнівства до краєзнавчої роботи, яка в окреслений хронологічний період розглядається як масовий рух із вивчення свого краю задля піднесення його культури і добробуту. У той самий час, робиться акцент на тому, що за відсутності єдиних методичних рекомендацій кожен заклад освіти долучається до краєзнавчої роботи по своєму. Щоб уникнути такого стихійного захоплення краєзнавчою роботою створено спеціальні наукові осередки – Управління Науковими Установами (Укрнаука), Українська Академія Наук, Бюро вивчення продуктивних сил при Держплані, Український Комітет Краєзнавства [232, с. 3]. На ці установи покладено відповідальне завдання органічно поєднати в загальну систему краєзнавчі дослідження в контексті планового всебічного вивчення країни з опорою на методику.

Початок нового тисячоліття знаменує поживлення діяльності історико-краєзнавчих товариств. Зокрема, на Черкащині організовано регіональні історико-краєзнавчі конференції в містах Звенигородці, Каневі, Христинівці, Чигирині з нагоди вшанування пам'яті першого голови правління облорганізації спілки, лауреата премії імені Д. Яворницького Г. Сиси і століття відомого уманського краєзнавця Г. Храбана. 16 квітня 2003 р. обласною організацією спілки краєзнавців проведена перша науково-практична конференція «Черкащина в контексті історії України», до якої долучилися міські й районні краєзнавчі осередки. З 1999 р. у м. Лисянка починає діяти краєзнавча спілка «Витоки», якою започатковано видання часопису «Добридень», а з інформацією про її діяльність можна

ознайомитися на Інтернет-сайті. Спільно з районними органами державного управління спілкою ініційовано краєзнавчу премію імені уродженця Лисянського району історика Іллі Шульги, розпочато роботу з укладання «Енциклопедичного довідника Лисянщини» [207, с. 86].

Особливо слід відзначити діяльність Монастирщинської краєзнавчої організації, що об'єднує понад 70 краєзнавців у 8 первинних осередках району. Очільником цієї організації І. Волошенком підготовлено до друку ґрунтовне комплексне дослідження про історію регіону. З ініціативи голови правління Маньківської районної краєзнавчої спілки, до якої долучено понад 50 краєзнавців-дослідників, розпочато випуск газети «Маньківський літопис», укладено словник походження півтори тисячі прізвищ мешканців району і підготовлено до друку нарис про історію всіх сіл краю [207, с. 86]. У самому обласному центрі налагоджено випуск альманаху «Краєзнавець Черкащини».

Отже, проведений історичний пошук підтверджує активну участь студентів педагогічних технікумів обраного хронологічного періоду у краєзнавчій роботі шляхом створення краєзнавчих музеїв, організації гуртків, товариств, улаштування екскурсій. Заслугове схвалення долучення майбутніх учителів до поширення історико-культурного спадку через друковані видання.

ВИСНОВОК ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

Проведене дослідження дає можливість установити участь студентів педагогічних технікумів у краєзнавчому русі у шкільній освіті в обраний хронологічний період. Це продиктовано необхідністю вирішення Новою українською школою ряду невідкладних завдань, у реалізації яких важливу роль покликане здійснити краєзнавство, що забезпечує зв'язок процесу навчання і виховання молодших школярів з особливостями народної культури і навколишнього середовища, сприяє консолідації української молоді, формуванню в неї патріотичних почуттів та переконання про єдність українських земель. Наголошено на посиленні ролі краєзнавства і у процесі підготовки майбутніх учителів.

Установлено, що в теоретичних пошуках та емпіричних дослідженнях шляхів, методів і засобів професійної підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі вчені поступово доходять до висновків, суголосних із сучасними реформаційними процесами, які покликали до життя Нову українську школу XXI століття: у новій школі має працювати новий учитель, здатний не лише передавати знання, але й готувати молодших школярів до самостійного життя в суспільстві. Аргументовано, що виконати таке важливе соціальне замовлення стає можливим через включення студентів у такі самі види краєзнавчої роботи, які вони повинні навчитися організовувати у професійній діяльності. Перевагу в них слід надавати самостійним дослідженням, творчим видам краєзнавчої роботи, експериментам, проєктній діяльності, що в обраний хронологічний період упевнено розвиваються і популяризуються.

З'ясовано, що тенденційною в досліджуваній нами проблемі можна вважати поступову відмову від предметної системи організації освітнього процесу, у тому числі й краєзнавчій роботі, і запровадження комплексного підходу. З огляду на те, що у визначених нами хронологічних межах термін «інтеграція» ще не був відомим, його аналогом не безпідставно можна

вважати комплексний підхід. На наш погляд, ідея впровадження комплексного навчання вдало корелює з сучасною ідеєю інтеграції змісту, методів і форм найбільш дотичних навчальних предметів з урахуванням внутрішньо-предметних і зовнішніх міжпредметних зв'язків.

Виокремлено переваги реформування освіти в 20-30-х рр. збіглого століття, що суголосні з сучасними реформаційними процесами в початковій освіті: поступова відмова від статичності традиційної школи, для якої пріоритетом виступає готове знання; перехід від предметної системи навчання молодших школярів до інтегрування навчальних предметів; надання молодшим школярам максимальної самостійності; отримання знань про предмети, явища і процеси навколишньої дійсності безпосередньо з життя, а не через споглядання малюнків чи сприйняття вербальної інформації; популяризація безпосереднього спостереження за природним середовищем; застосування місцевого матеріалу до вивчення різних курсів, а не лише у викладанні краєзнавства як окремої дисципліни; піднесення ролі опорних шкіл, на базі яких створюється шкільний краєзнавчий музей.

У дисертації подано докладну характеристику функціонування типів педагогічних закладів освіти, що здійснювали підготовку студентів до краєзнавчої роботи у школі, найперше педагогічних технікумів, інститутів народної освіти, вищих трирічних педагогічних курсів.

Позитивним надбанням тодішньої підготовки до краєзнавчої роботи можна вважати запровадження активних методів навчання: практичних занять, написання рефератів за результатами краєзнавчого пошуку, проведення лабораторних робіт, бесід, дослідницько-пошукової діяльності, підготовки проєктів, екскурсійного методу. Зауважимо, що крім згаданих вище основними методами підготовки до краєзнавчої роботи в педтехнікумах застосовуються літературний, метод польових досліджень, картографічний, статистичний, візуальний, анкетування, фотографування і кінозйомки, історичний. Проаналізовано зміст навчальних програм і методичних рекомендацій із «Краєзнавства», «Основ краєзнавства», «Методики

суспільствознавства» і «Методики краєзнавства» згідно з природничим, соціально-економічним і побутовим напрямками краєзнавчої роботи, що передбачалися цими програмами.

Акцентовано увагу на двох основних формах підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі – екскурсійній (включає підготовку до її проведення, власне екскурсію та опрацювання отриманого матеріалу з подальшим розміщенням у музеї або через передачу до конкретного закладу) і стаціонарній (студентська група чи гурток обирали собі певний населений пункт як дослідну станцію й постійно проводили його всебічне вивчення у вигляді монографічного опису). Тематика екскурсій є доволі різноманітною: 1) локальні (життя прісних водойм, життя у степу); 2) сезонні (весняні, осінні, зимові, літні); 3) біологічні (способи харчування, способи захисту, хижаки і паразити); 4) систематичні (наші птахи, комахи); 5) виробничі (шкідники саду, городу).

Узагальнено роль студентів педагогічних технікумів в організації краєзнавчої роботи, результати якої акумулювалися в краєзнавчих музеях, що функціонували на базі закладів освіти. Долучаючись до створення таких музеїв, студенти керувалися загальними рекомендаціями щодо формування експозицій: виявлення продуктивних сил; фіксація й вивчення динаміки розбудови населеного пункту; вивчення соціально-економічних процесів і культурно-побутового життя населення; збільшення чисельності організованих відвідувань; робота з укладання довідника; проведення культурно-освітньої роботи.

Окрему увагу приділено системі краєзнавчих установ із координації підготовки студентів педтехнікумів до краєзнавчої роботи у школі, серед яких вирізняються краєзнавчі музеї, гуртки, краєзнавчі наукові товариства, науково-дослідні інститути, дослідні сільсько-господарські, метеорологічні й біологічні станції, а також державно-громадські, планово-господарські установи й організації, студентські бюро краєзнавства. З аналізу архівних документів стає відомо, що пріоритетну роль у краєзнавчому русі 20-х рр.

XX ст. відіграють краєзнавчі з'їзди, структура яких представлена такими секціями: 1) секція мертвої природи з відділом ґрунтознавства, геології з мінералогією та гідрологією; 2) секція геофізики з метеорологією й астрономією; 3) секція живої природи з ботанічним, зоологічним і біогеографічним відділами; 4) секція антропології й географії; 5) секція етнографії; 6) секція мови і літератури; 7) секція соціально-економічна; 8) секція історична з включенням археології та пластичного мистецтва; 9) секція архівознавства; 10) секція музеєзнавства. Регулярно влаштовуються спеціальні виставки краєзнавчої літератури за участю місцевих краєзнавчих організацій, їх звітної та іншої друкованої документації. Координатором діяльності центральних організацій і установ на ті часи виступає Українська академія наук у Києві з історико-філологічним, фізико-математичним і соціально-економічним відділами, кожен з яких має низку комісій, кабінетів, музеїв, що ведуть краєзнавчу роботу.

Для популяризації зібраного краєзнавчого матеріалу видаються «Записки Історично-Філологічного Відділу», «Українські Геологічні Вісті», «Український Зоологічний журнал», «Український Ботанічний журнал», а також спеціалізовані часописи Комісії краєзнавства «Бюлетень» і одеський «Вісник».

Основні результати дослідження представлено в таких публікаціях автора: [98], [99], [101], [110], [257].

РОЗДІЛ 3.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСВІДУ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕХНІКУМІВ ДО КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ У ШКОЛІ

3.1. Підготовка студентів педагогічних коледжів до краєзнавчої роботи в умовах реформаційних змін на початку ХХІ століття

Характеризуючи підготовку студентів педагогічних коледжів до краєзнавчої роботи в умовах реформаційних змін на початку ХХІ ст., зазначимо, що її зміст поступово розширюється й охоплює такі напрями досліджень: геологічні, гідрогеологічні, геоморфологічні, метеорологічні, гідрологічні, геоботанічні, зоогеографічні, фенологічні, економіко-географічні, топонімічні, дослідження ґрунтів, природно-територіальних комплексів.

Так, геологічні дослідження передбачають вивчення геологічної будови (розташування території відносно великих геоструктурних елементів; геологічна історія розвитку території; дочетвертинні відклади – вік, склад, потужність, походження, окам'янілості, умови залягання, народногосподарське значення; корисні копалини та їх використання) і корисних копалин регіону, збирання зразків порід [111, с. 35]. Такі дослідження доцільно проводити від час польової практики і супроводжуються спостереженнями, збиранням зразків корисних копалин із нанесенням отриманих даних на маршрутну карту.

Метеорологічні дослідження погоди, зазвичай, проводяться на шкільному майданчику, а вивчення мікроклімату регіону – під час подорожі. За наявності в населеному пункті метеостанції доцільним є відвідування її. Отримані спостереження, що включають температуру повітря, напрям, швидкість і силу вітру, хмарність, наявність і кількість опадів, заносяться до «Щоденника погоди». Особливу увагу слід звертати на особливі метеорологічні явища, зокрема, різновиди атмосферних опадів, грозові й оптичні явища, що мають сезонний характер.

Із метеорологічними дослідженнями тісно пов'язані фенологічні, що передбачають спостереження сезонних явищ природи, зміни кліматичних умов протягом певного періоду. При цьому спостереження за рослинами називають фітофенологічними, а за тваринами – зоофенологічними. Це найбільш прості й доступні дослідження, що не потребують спеціального технічного обладнання, а результати заносяться до спеціального журналу, щоденника або календаря природи, у якому фіксують дату зміни сезонних явищ у рослинному чи тваринному світі, місце спостереження, метеорологічні й гідрологічні дані, характер і температуру ґрунту, сезонні фенологічні явища. Окрему увагу в записах слід приділити стислій характеристиці регіону із зазначенням географічного положення (широта, довгота, висота над рівнем моря та інші дані про місцезнаходження), рельєфу місцевості, її загальних особливостей, характеру ґрунту і підґрунтя, захищеності від вітру, особливості рослинності, а також вплив на них діяльності людини. Такі дослідження не повинні бути епізодичними.

Популярними в закладах освіти є також гідрологічні дослідження водойм, що супроводжують візуальним спостереженням за фауною, на основі яких складаються характеристики видового і кількісного складу тваринного світу не лише водойм, але й лісових територій, лук, лісосмуг, парків, сільськогосподарських угідь. Практичне значення цих спостережень полягає у вивченні господарського використання тваринного світу і шляхів підвищення продуктивності різних угруповань тварин, впливу людей на їх популяції, охорону рідкісних видів і боротьбу зі шкідниками рослин.

Особливе значення в підготовці студентів педагогічних коледжів до краєзнавчої роботи у школі має відводитися дослідженню природно-територіальних комплексів, що включають ознайомлення зі спеціальною літературою, краєзнавчими матеріалами, що містять характеристику регіону.

При підготовці студентів педагогічних коледжів до краєзнавчої роботи у школі слід урахувувати зміст природничої освітньої галузі, що практично реалізується у процесі вивчення предмета «Я досліджую світ».

При підготовці студентів педагогічних коледжів до краєзнавчої роботи в Новій українській школі слід урахувати зміст природничої освітньої галузі, що практично реалізується у процесі вивчення інтегрованого предмета «Я досліджую світ». Тематичну основу курсу складають змістові лінії, які визначені Державним стандартом початкової освіти і охоплюють складники названих вище галузей в їх інтегрованій сутності, а саме:

«**Людина**» (пізнання себе, своїх можливостей; здорова і безпечна поведінка);

«**Людина серед людей**» (стандарти поведінки в сім'ї, в суспільстві; моральні норми; навички співжиття і співпраці);

«**Людина в суспільстві**» (громадянські права та обов'язки як члена суспільства. Пізнання свого краю, історії, символів держави. Внесок українців у світові досягнення);

«**Людина і світ**» (толерантне ставлення до різноманітності світу людей, культур, звичаїв);

«**Людина і природа**» (пізнання природи; взаємозв'язок об'єктів і явищ природи; рукотворний світ людини; відповідальна діяльність людини у природі; роль природничих знань і технологій у житті людини; залежність між діяльністю людини і станом довкілля).

У програмі, що укладена О. Савченко, це безпосередньо здійснюється під час опанування змістової лінії «Людина і природа», сутність якої передбачає «пізнання природи; взаємозв'язок об'єктів і явищ природи; рукотворний світ людини; відповідальну діяльність людини у природі; роль природничих знань і технологій у житті людини; залежність між діяльністю людини і станом довкілля» [165]. При цьому можливими засобами інтеграції у процесі реалізації програми «Я досліджую світ» передбачено включення учнів у практику виконання різноманітних завдань дослідницького характеру, зокрема таких: «дослідження-розпізнавання (Що це? Яке воно? Обстеження за допомогою органів чуття, опис, порівняння з іншими предметами, явищами; спільне – відмінне, до якого цілого воно належить);

дослідження-спостереження (Як воно діє? Що з ним відбувається? Для чого призначене?); дослідження-пошук (запитування, передбачення, встановлення часової і логічної послідовності явищ, подій; встановлення причинно-наслідкових зв'язків (Чому? Яким чином? Від чого залежить? З чим пов'язано?), догадка, висновок-узагальнення)» [165].

Студенти педагогічних коледжів повинні навчитися спрямовувати діяльність молодших школярів упродовж першого року навчання на досягнення таких результатів: розпізнання тіл неживої і живої природи, рукотворних об'єктів; розуміння значення сонячного світла і тепла на Землі; формування уявлення про повітря, воду, ґрунт, їх властивості, про різноманітність живих організмів, про добові та сезонні зміни у природі, причини їх повторюваності; групування об'єктів природи за однією ознакою; встановлення найпростіших узаємозв'язків у живій і неживій природі, між живими організмами і навколишнім середовищем, між природними умовами та господарською діяльністю людей; розуміння цінності природи для життя людей, залежності якості життя людей від стану навколишнього середовища; вибір у найближчому середовищі природних об'єктів дослідження з застосуванням доступного обладнання (лупа, термометр, компас, лінійка), різних джерел для пошуку інформації про довкілля; розпізнання рукотворних тіл у найближчому середовищі, матеріалів (деревина, гума, папір, метал), з яких вони виготовлені; дотримання правил поведінки у природі та пояснення їх іншим; посильна участь у природоохоронній діяльності [165].

У другому класі результати краєзнавчої роботи учнів розширюються: уявленням про форму Землі, вплив Сонця на сезонні явища у природі, причини змін пір року, їх назви з відповідними місяцями, явищами в живій і неживій природі в різні пори року, умови вирощування рослин; наведенням прикладів зв'язку людини і природи; розпізнанням змін у живій і неживій природі, органів рослин, тварин різних груп; розрізненням форми земної поверхні; класифікацією за певними ознаками рослини і тварин своєї місцевості, тіл неживої природи; визначенням мети дослідження, вибором

послідовності дій і обладнання для його виконання; виконанням дослідницьких завдань (дослідження властивостей повітря, води, ґрунту, гірських порід, рослин своєї місцевості; вимірювання температури повітря, води; спостереження за тваринами, добовими і сезонними змінами у природі); визначенням суттєвих ознак об'єктів неживої та живої природи на основі проведених досліджень; фіксацією результати досліджень доступними способами і відповідними висновками; отриманням знань про природу через застосування різних джерел інформації, у навчальних і життєвих ситуаціях; наведенням прикладів виробів, які допомагають людині у побуті; поясненням використання матеріалів на основі їх властивостей; отриманням інформації про найважливіші винаходи людства з застосуванням різноманітних джерел; усвідомленням того, що природа потребує охорони; посиленою участю в природоохоронній діяльності [165].

У типовій освітній програмі Р. Шияна [148] представлено лише три змістові лінії – **«Я пізнаю природу»**, **«Я у природі»** та **«Я в рукотворному світі»**.

Організація краєзнавчої роботи при вивченні змістової лінії **«Я пізнаю природу»** передбачає підготовку студентів педагогічних коледжів до застосування різних приладів, які допомагають досліджувати природу. Найбільш цікавими для молодших школярів стають фенологічні дослідження, напрямами яких і такі: сонце – джерело світла і тепла; спостереження за сезонними змінами у природі; спостереження за утворенням тіні від предметів; спостереження за рослинами і тваринами в різні пори року; повітря та його властивості, вимірювання температури повітря; вода та її властивості, вимірювання температури води; ґрунт; дослідження складу ґрунту, значення ґрунту та його охорона. Фітофенологічними дослідженнями передбачено вивчення різноманітності рослин, їх будови, спостереження за етапами розвитку, умовами вирощування та охорони. Зоофенологічні дослідження доповнює вивчення тварин диких і свійських, спостереження за ними (комахами, павуками, рибами, жабами, птахами, звірами). Важливу роль має

відігравати підготовка учнів до охорони природи, ознайомлення з Червоною книгою України, заповідниками.

Краєзнавчу роботу з вивчення змістової лінії «Я у природі» розширює опрацювання тем: рідний край, природа рідного краю, моє місто (село), моя адреса. Фенологічний напрям краєзнавчої роботи розширюють такі теми: сонце та його значення для життя на Землі, вплив Сонця на сезонні явища в природі; повітря та його значення для живої природи; вода та її значення у природі та житті людини, водойми рідного краю; ґрунт та його значення для живої природи; погода та її елементи. Фітофенологічний і зоофенологічний напрями передбачають ознайомлення учнів Нової української школи через вивчення рослин і тварин рідного краю, особливості життя рослин і тварин у різні пори року.

Краєзнавча робота при вивченні змістової лінії «Я в рукотворному світі» наближає учнів Новій українській школі до встановлення зв'язку людини і довкілля.

Отже, ознайомлення з напрямами краєзнавчих досліджень, що активно впроваджувалися в освітній процес педагогічних технікумів 20-30-х років збіглого століття (геологічними, гідрогеологічними, геоморфологічними, метеорологічними, гідрологічними, геоботанічними, зоогеографічними, фенологічними, економіко-географічними, топонімічними, дослідженнями ґрунтів, природно-територіальних комплексів) дозволяє екстраполювати цінний педагогічний досвід у діяльність Нової української школи. Прогнозування подальших напрямів розбудови краєзнавчої роботи в сучасних педагогічних коледжах планується розглянути в наступному підрозділі дисертації.

3.2. Прогнозування напрямів розбудови краєзнавчої роботи в сучасних педагогічних коледжах

З ухваленням Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України (29.07.2019 р.) особливої актуальності набуває організація краєзнавчої роботи в Новій українській школі й підготовка до неї студентів педагогічних коледжів. Як свідчить проведений нами аналіз стану краєзнавчої роботи в 38 педагогічних коледжах України, підготовка до неї здійснюється переважно на спеціальності 013 «Початкова освіта» за трьома напрямами: під час педагогічної практики, у ході виховної роботи зі студентською молоддю, а також шляхом організації діяльності наукових студентських товариств і гуртків.

Перший напрям – організація педагогічної практики – передбачає залучення студентів перших-других курсів до педагогічної практики з основ природознавства і краєзнавства. Цей напрям представлений у діяльності Бродівського фахового педагогічного коледжу імені Маркіяна Шашкевича Львівської області, Дніпровського фахового педагогічного коледжу Комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради», Коломийського педагогічного фахового коледжу Івано-Франківської обласної ради, Комунального вищого навчального закладу «Уманський гуманітарно-педагогічний коледж ім. Т. Г. Шевченка», Комунального навчального закладу фахової передвищої освіти «Корсунь-Шевченківський педагогічний фаховий коледж ім. Т. Г. Шевченка Черкаської обласної ради», Комунального закладу «Покровський педагогічний коледж», Луцького педагогічного коледжу Волинської області, Чортківського обласного педагогічного училища ім. О. Барвінського Тернопільської області.

Так, у Бродівському фаховому педагогічному коледжі імені Маркіяна Шашкевича Львівської області [241] перший напрям реалізовується в ході природознавчої і краєзнавчої практики груп другого курсу спеціальності

013 Початкова освіта. Після пар студенти разом зі своїми керівниками (Русланом Петровичем Данилюком, Оксаною Петрівною Демчук, Іриною Євгенівною Дутчак, Лілією Василівною Квак, Сергієм Васильовичем Косовським і Богданом Михайловичем Кривошиною) вирушили виконувати завдання практики на вул. Набережну до озера Бугаї.

Метою педагогічної практики з основ природознавства і краєзнавства Дніпровського фахового педагогічного коледжу Комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради» [242] є формування в майбутніх учителів початкових класів професійних умінь щодо ознайомлення молодших школярів із природою, їхнього екологічного виховання, опанування знаннями про природу рідного краю, її основні екосистеми, а також практичними вміннями організації екскурсій та іншими видами професійної діяльності відповідно до кваліфікації «молодший бакалавр». Програмою педагогічної практики з основ природознавства і краєзнавства передбачено такі завдання:

- «узагальнити і закріпити на практиці набуті теоретичні знання з землезнавства, ботаніки, зоології, екології, краєзнавства;
- ознайомити здобувачів освіти з сезонними змінами в житті рослин, способами розмноження і розповсюдження насіння, показати взаємозв'язки в біогеоценозах;
- прищеплювати студентам любов до природи і дбайливе ставлення до неї;
- навчити здобувачів освіти проводити систематичні спостереження за погодою використовуючи метеорологічні прилади й оформлювати результати спостережень;
- засвоїти основи геоботанічного опису ділянки рослинності;
- навчити здобувачів освіти орієнтуванню на місцевості, як за допомогою приладів, так і за місцевими ознаками;
- сформувати навички складання топографічних диктантів і легенди до них, ознайомити з топографічними знаками;

- навчити користуватися планом, картою в обсягах, що необхідні вчителю початкових класів;
- застосовуючи краєзнавчий принцип, навчити розрізняти рослини і тварини найближчого довкілля, дати уявлення про флору і фауну степового Подніпров'я;
- дати поняття про види рослин і тварин, які охороняються Червоною книгою України;
- дати поняття «біоценозу» і «агроценозу», ознайомити з основними видами культурних рослин, що вирощуються в межах області;
- озброїти майбутніх учителів знаннями і навичками, що необхідні для роботи з учнями початкової школи і вихованцями закладів дошкільної освіти» [242].

У програмі педагогічної практики з основ природознавства і краєзнавства Дніпровського фахового педагогічного коледжу Комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради» наголошено на тому, що здобувач освітнього ступеня «молодший бакалавр» за результатами проходження практики повинен знати: «метеорологічні прилади та їх призначення; умовні позначення опадів, оптичних та інших природних явищ; умовні позначення топографічного плану і карти; орієнтири на місцевості; рослинний і тваринний світ лісу, степу, водойми, парку; строки висаджування насіння та розсади у ґрунт; принципи формування квітників і клумб; ознаки одно-, дво- і багаторічних квітів; водойми області; основні музеї міста, парки, пам'ятники; корисні копалини області, шляхи їх добування та матеріали, що з них виготовляють; основні заповідні території та зони рекреації Дніпропетровщини» [242].

Крім того, здобувач освітнього ступеня «молодший бакалавр» повинен уміти: «порівнювати різні метеорологічні явища і робити висновки про стан погоди даної місцевості в даний час; вести й аналізувати календар погоди; характеризувати рослинність різних екосистем; користуватися визначниками

рослин і тварин; збирати матеріали для гербарію, колекцій; вести фенологічні спостереження у природі; орієнтуватися на місцевості та складати топографічний план; висаджувати і вести догляд за квітами, кущами, деревами; користуватися планом і картою, читати масштаб, розрізняти топографічні знаки; розрізняти типи ґрунтів; користуватися визначником для визначення невідомих рослин і тварин своєї місцевості; застосовувати набуті знання в практичній діяльності» [242].

На наш погляд, зміст педагогічної практики з основ природознавства і краєзнавства Дніпровського фахового педагогічного коледжу Комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради» порівняно зі змістом аналогічної практики обраного нами хронологічного періоду мало змінився й охоплює такі розділи загальної характеристики району практики, як «Географічне положення», «Природні умови і ресурси», «Історія району та м. Дніпропетровськ», «Економіко-географічна характеристика району», «Найважливіші екскурсійні об'єкти району та їх коротка характеристика».

Вивчення розділу «Географічне положення» охоплює такий зміст:

– «Географічна адреса району: частина світу – країна та її регіон (північна, південна, західна, східна, центральна) – адміністративна область та її частина (аналогічно). Географічні координати крайніх точок.

– Контур району і його конфігурація: форма (прямокутна, квадратна, неправильна, витягнута з пн. на пд./зі сх. на зх.), ступінь порізаності кордонів.

– З якими адміністративними районами і де межує? Місця районів-сусідів за протяжністю кордону.

– Оцінювання вигідності географічного положення: наявність великих судноплавних річок, важливих транспортних магістралей, вихід до морів, положення відносно державного кордону» [242].

Ознайомлення студентів із «Природними умовами і ресурсами» включає програмовий матеріал, у якому подано тектонічну будову і корисні

копалини, рельєф, клімат, внутрішні води, ґрунти, рослинний і тваринний світ.

Опрацювання «Історії району та м. Дніпропетровськ» передбачає краєзнавчу роботу, що охоплює період найдавніших часів, Козацької доби, долі українських земель у складі Російської імперії, радянські часи і сучасність. Залучення студентів до вивчення «Економіко-географічної характеристики району» включає ознайомлення з промисловістю, сільським господарством, транспортом і сферою послуг.

Завершується педагогічна практика з основ природознавства і краєзнавства роботою над розділом «Найважливіші екскурсійні об'єкти району та їх коротка характеристика», яким передбачено екскурсію в Історичний музей ім. Д.І. Яворницького, під час якої студенти можуть узнати історію м. Дніпропетровськ, області, району, села, інформацію про видатних людей міста та області, їхній внесок в історію краю з подальшим оформленням результатів екскурсії в польовому щоденнику. Екскурсія до Ботанічного саду ДНУ ім. О. Гончара дозволяє вивчити різноманітність рослинного світу, історію створення Ботанічного саду, значення ботанічних садів у розповсюдженні та акліматизації рослин, а також ознайомитися з рослинами, що використовуються для озеленення міст. Свої вміння оцінювати різноманітність рослинного світу Землі студенти вдосконалюють під час оформлення результатів екскурсії в польовому щоденнику.

Цінними, на наш погляд, є фенологічні спостереження, залучення до яких дозволяє включити студентів до практичних робіт на клумбах, проводити аналіз фенологічних спостережень за змінами в живій і неживій природі, вести календар природи, упорядковувати території коледжу, проводити сезонні роботи на квітниках.

Екскурсія студентів у Дніпропетровський планетарій дозволяє створити уявлення про науково-практичне значення планетарію з подальшим оформленням результатів екскурсії в польовому щоденнику. Завершує педагогічну практику з основ природознавства і краєзнавства Дніпровського

фахового педагогічного коледжу Комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради» екскурсія «Орієнтування в просторі» у ході якої студенти складають план місцевості, удосконалюють знання про азимут і топографічну зйомку місцевості, учаться складати топографічний план місцевості, застосовувати способи орієнтування на місцевості.

Провідну роль у формуванні природознавчих компетентностей у студентів 2 курсу Коломийського педагогічного фахового коледжу Івано-Франківської обласної ради [243] відіграє навчально-польова практика з навчальної дисципліни «Основи природознавства». Згідно з програмою практики впродовж 4 днів студенти ознайомлюються з історією рідного краю, що представлена в експозиціях місцевого музею. Багатий краєзнавчий матеріал отримано в ході екскурсії на метеостанцію, де метеоролог демонструє студентам застосування методів прогнозування погоди. Не менш пізнавальними є подорожі озером і парком імені Трильовського. Усі інші форми позанавчальної роботи також підпорядковані завданню «формування професійних вмінь, вихованню високого рівня інтелекту, компетентності, національної свідомості», зокрема, педагогічні читання, зустрічі з випускниками, традиційні свята і конкурси, читацькі конференції, диспути, вечори, брейн-ринги, КВК. Так, підготовка й участь у фольклорному святі «Календарний рік українця у традиціях, звичаях і обрядах» активізує пошуково-дослідницьку роботу студентів, що спрямована на поглиблене вивчення історії рідного краю, народнопоетичної спадщини, звичаїв та обрядовості [243].

Копітка дослідницько-експериментальна робота з підготовки студентів до краєзнавчої роботи в початковій школі проводиться в Комунальному вищому навчальному закладі «Уманський гуманітарно-педагогічний коледж ім. Т. Г. Шевченка». Для цього нами розроблено інструктивно-методичні матеріали з навчальної практики з основ природознавства і краєзнавства для студентів другого курсу, що включені до наскрізної програми практики.

Програмою практики передбачено ознайомлення студентів із живою та неживою природою не лише України, але й своєї місцевості, оволодіння методами природоохоронної роботи, прийомами фіксування й аналізу природних явищ з їх подальшим узагальненням. Попередньо нами проводиться підготовка студентів до організації спостережень та екскурсій на природу з учнями молодшого шкільного віку. Як нами зазначено у програмі, «комплексний характер практики дозволяє показати студентам діалектику взаємозв'язків явищ природи, розвиває інтерес до навчання, навчає розуміти і пояснювати явища природи, виявляти закономірності, виховує в них дбайливе, бережливе ставлення до природних багатств» [142, с. 8].

Як підтверджують результати організованої нами дослідницько-експериментальної роботи, практика розширює кругозір студентів, розвиває мислення, сприяє всебічному становленню творчої соціально-активної особистості майбутнього вчителя, який здатний не лише екологічно мислити, але й розуміти красу природи рідного краю, бережливо ставитися до неї. Основними формами нами обрано екскурсії, спостереження та практичні роботи на місцевості. Метою програми практики з основ природознавства і краєзнавства передбачено підготовку студентів до «комплексного вирішення завдань вивчення природи, поліпшення якості професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи з природничих дисциплін, до організації та проведення екскурсій у природу, а також формування в них навичок проведення позакласної роботи з краєзнавства, керівництва гуртками» [142, с. 9]. Досягненню означеної мети сприяє вирішення ряду завдань, серед яких першочергове значення мають підготовка до орієнтування на місцевості за допомогою приладів і місцевих ознак, оволодіння основами топографії для складання плану місцевості з подальшим користуванням цим планом, а також картою місцевості. Як і в програмах інших педагогічних коледжів, нами приділено значну увагу практичній реалізації краєзнавчого принципу, завдяки чому студенти вчать диференціювати флору і фауну свого регіону, орієнтуються в поняттях «біоценоз» і «агроценоз», діапазоні культурних

рослин Уманщини, правилах збирання і зберігання гербаріїв. Специфікою практичної підготовки студентів до краєзнавчої роботи в початковій школі вважаємо основні напрями, серед яких ми виокремлюємо навчальний, виховний, методичний і дослідницький.

Органічним доповненням до навчальної практики з основ природознавства і краєзнавства вважаємо розроблені нами «Методичні матеріали до літньої педагогічної практики з планування роботи в оздоровчих таборах» [99], де студенти отримують можливість додатково закріпити вміння й навички проведення краєзнавчих екскурсій з дітьми молодшого шкільного віку, дотримуватися правил техніки безпеки.

Флагманом краєзнавчої роботи на Черкащині по праву вважається Комунальний навчальний заклад фахової передвищої освіти «Корсунь-Шевченківський педагогічний фаховий коледж ім. Т. Г. Шевченка Черкаської обласної ради» [242], у якому до освітньої програми професійної підготовки майбутніх бакалаврів початкової освіти включено навчальну (польову) практику з основ природознавства та краєзнавства. Метою цієї практики є:

- «підготовка студентів до комплексного вирішення завдань вивчення природничих явищ і закономірностей природи;
- удосконалення вміння проводити фенологічні спостереження й описувати їх;
- формування навичок роботи в польових умовах, облаштування рабаток, клумб і догляду за квітами, проведення пересадки і перевалки квітів, розвиток навички проведення екскурсій;
- вироблення вміння оформляти звіти про проведену краєзнавчу роботу, працювати з інструкціями-пам'ятками, збирати насіння квітів, лікарських рослин, вести щоденники-спостережень і звітів» [245].

Під час проходження практики студенти Комунального навчального закладу фахової передвищої освіти «Корсунь-Шевченківський педагогічний фаховий коледж ім. Т. Г. Шевченка Черкаської обласної ради» [245] оволодівають методами природоохоронної діяльності, удосконалюють

уміння й навички організації спостережень та екскурсій з молодшими школярами у природі, що забезпечує якісну професійну підготовку майбутніх учителів початкових класів.

Цінним є те, що в ході навчальної (польової) практики з основ природознавства та краєзнавства студенти безпосередньо отримують практичні уявлення про більшість природних процесів та їх взаємозв'язок, учаться збирати фактологічний матеріал, спираючись на самостійні спостереження у природі аналізувати природні явища, узагальнювати побачене і формулювати висновки.

Напрямами навчальної (польової) практики з основ природознавства та краєзнавства передбачено:

- «проведення екскурсій у природу за планом практики;
- теоретична підготовка студентів до екскурсій;
- формування вмінь і навичок оформлення звітів про екскурсію;
- виконання творчих завдань за планом викладача (підбір віршів, загадок, оформлення презентацій);
- набуття практичних вмінь і навичок оформлення квітників і рабатов, навичок пересадки та перевалки квітів;
- формування навичок збору лікарських рослин та зберігання їх;
- удосконалення вміння розрізняти одно-, дво- і багаторічні рослини;
- розвиток навичок догляду за деревами, кущами і квітниками;
- вироблення навичок організації суспільно корисної праці з учнями в природі;
- підготовка до організації індивідуальної та групової роботи з учнями молодшого шкільного віку під час екскурсії та роботи на пришкільній навчально-дослідній ділянці» [245].

Широкий діапазон завдань навчальної (польової) практики з основ природознавства та краєзнавства охоплює: розвиток навичок планування екскурсій у природу і складання конспекту уроку-екскурсії; вироблення й удосконалення життєвих і природничих компетентностей студентів;

формування вміння проводити і оформляти фенологічні спостереження, вести щоденники спостережень, проводити хвилинки спостережень; реалізовувати навички прикладного застосування краєзнавчих знань; удосконалення вмінь і навичок опрацювання науково-природничої літератури, Інтернет-ресурсів, виконання творчих завдань за природничою тематикою, оформляти презентації; розвиток уміння доглядати за кімнатними квітами як необхідним інтер'єром класної кімнати; розширення знань про Червону книгу України і рідного краю; виховання інтересу до природи та бажання її охороняти [245].

Подібну краєзнавчу роботу через організацію навчальної (польової) практики з основ природознавства і краєзнавства реалізовує Комунальний заклад «Покровський педагогічний коледж» [247].

Зразково поставлена підготовка студентів до краєзнавчої роботи у Кременчуцькому педагогічному коледжі імені А. С. Макаренка [248], у якому навчальна практика з основ природознавства та краєзнавства здобувачів освітнього ступеня «молодший спеціаліст» включає п'ять розділів: 1) зміст, мета та завдання; 2) організація практики; 3) ведення документації; 4) розподіл баз практики; 5) методична допомога.

Перший розділ програми навчальної практики з основ природознавства та краєзнавства – *Зміст, мета та завдання* – співпадає зі змістом, метою й завданнями аналогічної практики в Комунальному навчальному закладі фахової передвищої освіти «Корсунь-Шевченківський педагогічний фаховий коледж ім. Т. Г. Шевченка Черкаської обласної ради».

Розділ «Методична допомога» включає інструктивно-методичні матеріали з організації екскурсій до екологічного центру, ознайомлення з водними об'єктами місцевості й культурною рослинністю міста, до музею, до гори Пивихи, до ГЕС, до КНПЗ і ПГЗК, до Устимівського дендропарку.

На відміну від інших педагогічних коледжів у Луцькому педагогічному коледжі Волинської області [246] краєзнавча складова практики має на меті «розширення знань студентів про конкретну адміністративно-територіальну

одиницю, формування уявлень про Волинь як цілісний об'єкт пізнання, виховання поваги до малої батьківщини, а також удосконалення практичних і дослідницьких умінь. Зміст цього виду практики поєднує вивчення історико-культурної спадщини Волині, рідного міста, власного роду, його традицій і реліквій із набуттям навичок застосовувати отримані знання в майбутній педагогічній діяльності» [250].

Через карантинні умови навчальна практика з основ природознавства та краєзнавства для студентів 2-го курсу спеціальності 013 Початкова освіта в Луцькому педагогічному коледжі Волинської області проводиться в дистанційному режимі. Для успішної комунікації викладачів зі здобувачами передвищої освіти використано платформи Zoom і Google Classroom, а також можливості хмарних технологій, зокрема, Google диск (Google Drive). Студентам створено всі необхідні умови для опису природних явищ і процесів, визначення типових представників флори і фауни рідного краю, ознайомлення з принципами орієнтування на місцевості. «Успішне виконання тематичних завдань продемонстрували вміння студентів планувати освітню роботу щодо ознайомлення молодших школярів із природним довкіллям із метою формування екологічної культури на основі гармонійного пізнання світу природи» [250]. Оприлюднені фотозвіти, презентації та підсумкові Zoom-зустрічі підтверджують достатній рівень опанування студентами компетентностей, що передбачені навчальною практикою з основ природознавства та краєзнавства.

Практика з основ природознавства і краєзнавства в Чортківському обласному педагогічному училищі ім. О. Барвінського Тернопільської області [246] має на меті «підготувати студентів до комплексного вирішення завдань вивчення природи, виховати в них уміння правильно поводитися у природі, сформувані знання і вміння, що необхідні для проведення уроків і позакласних занять» [251]. Програмою практики передбачений широкий діапазон організаційних форм і дидактичних методів, серед яких провідну роль відіграють екскурсії, практичні роботи, спостереження за сезонними

змінами в живій і неживій природі. Прикладний характер навчальних занять дає можливість майбутнім учителям початкової школи інтегрувати краєзнавчий матеріал із його практичним застосуванням на уроках природознавства.

Програму для практики з основ природознавства і краєзнавства складено відповідно до робочої навчальної програми з «Основ природознавства» і «Методики навчання природознавства», що забезпечує підготовку майбутніх учителів до краєзнавчої роботи в початковій школі на базі конкретних природничих тем, зокрема:

1. «Географічне положення. Рельєф області. Клімат. Погода. Характер сезонів.
2. Ландшафтні райони області. Природно – територіальні комплекси (ПТК). Біоценози водойм.
3. Біоценози лісу, луків.
4. Агроценози. Рослини і тварини сільськогосподарських угідь.
5. Геологічні пам'ятки. Архітектурні та історичні пам'ятки рідного краю» [251].

На відміну від представленого нами досвіду педагогічних коледжів у Білгород-Дністровському педагогічному коледжі Одеської області [240] і Комунальному закладі «Лебединський педагогічний фаховий коледж імені А.С. Макаренка» [246] підготовка студентів до краєзнавчої роботи здійснюється в ході літньої фольклорної практики на музичному відділенні. Мета практики передбачає вироблення у студентів навичок збирання і запису народної творчості. Спектр завдань практики охоплює поглиблення і розширення знань із народної творчості, відображення народних традицій та обрядів, прищеплення навичок збирання фольклору, пробудження більш глибокого інтересу до історії народу, його культури, побуту, вплив на естетичний смак молодого покоління, нагромадження музичного репертуару для подальшої роботи з дітьми.

Зміст практики реалізовується за трьома напрямками: усна народна творчість; матеріальна культура народу; традиції регіону. Так, усна народна творчість включає календарно-обрядову поезію, загадки, прислів'я, приказки, народну драму, народні пісні за жанрами, казки, легенди, перекази й анекдоти. Ознайомлення студентів із матеріальною культурою нашого народу передбачає вивчення народного декоративного мистецтва, зокрема, декоративних розписів, вишивки, кераміки, ткацтва, різьбярства, килимарства. Долучення до традиції певного регіону передбачає вивчення історії села чи міста, народної медицини, етнопедагогіки, народної етики.

Другий напрям підготовки студентів педагогічних коледжів до краєзнавчої роботи – *виховна робота зі студентською молоддю* – широко представлений у досвіді Білоцерківського гуманітарно-педагогічного фахового коледжу Київської області, Бродівського фахового педагогічного коледжу імені Маркіяна Шашкевича Львівської області, Кременчуцького педагогічного коледжу імені А. С. Макаренка, Лисичанського педагогічного коледжу ЛНУ.

Так, у Білоцерківському гуманітарно-педагогічному фаховому коледжі Київської області [240] передбачено проведення оглядових і тематичних екскурсій у музей історії освіти Київщини і КЗ КОР «Білоцерківський краєзнавчий музей».

У Бродівському фаховому педагогічному коледжі імені Маркіяна Шашкевича Львівської області [241] ґрунтовне пізнання культурних традицій рідного краю й України закладене в Концепцію виховної роботи закладу. Починаючи з другого року навчання студенти працюють над виконання проєкту «Духовні скарби рідного краю», яким передбачено розроблення і захист проєктів «Історія рідного міста», «Історія Бродівського педколеджу», «Видатні постаті Бродівщини». Релігійні, державні, національні та сімейні свята в коледжі завжди відзначаються створенням у студентів особливо піднесеного стану, що дозволяє відходити від буденності через ритуал підготовки до свят, доручення до святкових урочистих церковних відправ,

посвят, мітингів, урочистої ходи, гостин. Важливими визначальними чинниками краєзнавчої роботи в системі виховання студентства стають зустрічі зі священиками, спільні молитви, читання Біблії. Забезпеченню доступу майбутніх учителів початкової школи до всіх сфер духовного життя сприяє мистецький проєкт під умовною назвою «Два кроки до...», яким передбачено відвідування театрів, художніх виставок, екскурсії до величних храмів, музеїв. Ознайомленню з культурним надбанням нашого народу сприяє діяльність студентських клубів «Архів», «Джерело», «Пошук», «Мандрівник».

Періодично проводиться виїзне засідання методичного об'єднання керівників академічних груп, у ході якого здобувачі освіти мають змогу ознайомитися з методикою проведення інтерактивних форм виховної роботи краєзнавчого спрямування, зокрема, квест (гра станціями). Керівники академічних груп разом зі студентами підготували патріотичний квест «Скарби нації», до якого долучилися не лише студенти, але й команда викладачів. Місцем проведення виховного заходу обрано територію Підгорецького замку. За результатами проведених виховних заходів визначено переваги інтерактивних форм краєзнавчої роботи, що відрізняються від традиційних тим, що «мають високу результативність у засвоєнні знань і формуванні практичних умінь і навичок, дозволяють за той самий проміжок навчального часу збільшити обсяг виконаної роботи, сприяють формуванню вміння співпрацювати в команді, розвивають гуманні, толерантні стосунки між учасниками навчально-виховного процесу, активізують власний досвід, знання та вміння учасників, розвивають пам'ять і здатність до самоконтролю» [241].

Одним із напрямів громадянсько-патріотичного виховання студентської молоді у Кременчуцькому педагогічному коледжі імені А. С. Макаренка [246] також є краєзнавство. Для популяризації культурного розмаїття та історичної спадщини Полтавщини та Кременчука, збереження історичної пам'яті в молодого покоління й забезпечення духовної тяглості поколінь

запроваджено краєзнавчий проєкт «Моя Полтавщина» за восьми напрямками. Так, за напрямками «Мальовнича Україна», «Краєзнавчий музей», «Музей педагогічного коледжу» організовуються прогулянки Придніпровським парком і парком Миру, проводяться екскурсії до Софієвського й Устимівського дендропарків, музеїв-садиб Котляревського і Гончара, а також до краєзнавчих музеїв м. Кременчук і м. Полтава. Традиційним стає відвідування музею педагогічного коледжу студентами нового набору протягом першого семестру кожного навчального року.

Реалізація напрямку «Рідна мова – пісня солов'їна» дозволяє спрямовувати студентську молодь на вивчення життєвого і творчого шляху митців рідного краю. Цьому сприяють зустрічі з поетами Кременчука під рубрикою «На крилах духовності», а також літературні читання, що присвячені О. Гончару, Б. Грінченку, Б. Олійнику, В. Симоненку, братам Тютюнникам. Крім того, учасники літературного гуртка «Пролісок» періодично зустрічаються з членами спілки літераторів м. Кременчук «Славутич», відвідують літературні читання, які організовуються в міському Палаці культури, регулярно долучаються до міського конкурсу юних літераторів «Поетична весна».

Для реалізації напрямку «Відомі діячі Полтавщини, Кременчука» краєзнавчим гуртком «До витоків духовності» проведено відкрите заняття «Макаренко і Полтавщина», до 75-річчя Полтавської області «Заочна подорож рідним краєм». Викладачами української філології організовано літературно-музичний вечір «Таланти твої, Полтавщино!», викладачами психолого-педагогічних дисциплін – усний журнал «Долі вихованців» за участю С. Ільченка – нащадка вихованця А. Макаренка. Традиційними є педагогічні читання з нагоди річниць А. Макаренка і В. Сухомлинського. Працівниками залу мистецтв центральної бібліотеки започаткована музична вітальня до 170 річчя композитора М. Лисенка, заходи до річниць художника І. Дряпаченка і композитора М. Калачевського. Кураторами академічних груп регулярно проводяться тематичні виховні години «Відомі жінки

Полтавщини», «Історія вулиць Кременчука та їх назв». Вихователями в гуртожитку підготовлено виховний захід «Місто нашої слави трудової – це наш Кременчук дорогий». Для залучення студентів 2-го і 3-го курсів до краєзнавчої роботи традиційно організуються екскурсії до музеїв видатних педагогів В. Сухомлинського і А. Макаренка.

Виховні заходи за напрямом «З попелу забуття» переконують студентів у тому, що історична пам'ять і національна самосвідомість є невичерпним джерелом культури і духовності нашого народу. Усвідомленню цього сприяють виховні заходи до річниці визволення Полтавщини «Тільки пам'ять не сивіє», до річниці визволення м. Кременчук «Благословен твій подвиг, Кременчук!», вікторина «Історія Кременчуччини», зустріч із поетом, публіцистом, громадським, політичним і державним діячем, учасником подій на Майдані Володимиром Шовкошитним. У гуртожитку також проводяться тематичні зустрічі до Дня міста, наприклад, «Л. Д. Шаткова та її книга «Живи, пам'ять». З метою відродження духовності студентів через залучення до краєзнавчої роботи у коледжі створено гурток «До витоків духовності», у рамках виховної роботи якого студентами відвідано Свято-Покровський храм с. Кам'яні Потоки, Мгарський монастир, Свято-Троїцький собор, Курган Скорботи, зібрано матеріали з теми «Православна Полтавщина», укладено міні-бібліотеку «Витоки духовності».

Відповідно до напрямку «Струни серця» студентів долучено до вивчення традиційної національної пісенної культури, народної архітектури, національного побуту й одягу, речей домашнього вжитку, ремесел. Зокрема, до Дня музики за участю музичного гурту «Барви» проведено літературно-музичний вечір «Славлю Полтавщину музикою вічною».

Напрямок «Краса і затишок у рідній оселі» спрямований на виховання у студентської молоді любові до рідної землі, бажання працювати для її розквіту і неповторності, формування духовної тяглості поколінь, екологічної, естетичної і трудової культур. Завдяки цьому студенти активно

долучаються до акцій із благоустрою рідного коледжу і міста «Зелена толока», «Двомісячник чистоти».

У Лисичанському педагогічному коледжі ЛНУ [249] функціонує кабінет-музей українознавства, що по праву вважається міським і регіональним етнокультурним осередком. Цей кабінет-музей створений у Лисичанському педагогічному коледжі навесні 2010 року. «Загальна концепція експозицій музею оформлено в контексті сучасного подання інформації з урахуванням європейських традицій мистецького оформлення. Загальна атмосфера музею дозволяє відчути менталітет українського народу і, разом із тим, проїнятися оптимізмом щодо його розвитку, світлого майбуття. Стендові експозиції музею підтримують нерозривну єдність різних культур, що сплелися на нашій землі, починаючи від трипільської. Яскраві сторінки присвячені витокам української культури як спадку давньої великої розвинутої держави – Київської Русі, спадкоємності від перших паростків християнства східних слов'ян. Разом із тим, етнокультурний зріз проведено аж до сучасності» [249].

У музеї можна ознайомитися не лише з історією Луганщини, але і з її промисловим розвитком, духовним потенціалом, видатними постатями, пам'ятками культури. Центральний стенд експозицій музею, на якому представлено основні моменти формування національної мови від староукраїнської до української літературної мови, присвячено темі «Мова і нація». Також менталітет українців переданий і через флористичні композиції музею («Козацьке поле», «Щедра Україна»), експозиції «Народний побут українців», «Петриківський розпис».

Позитивно сприймається представлена в арсеналі музею цікава сучасна книжкова виставка, що присвячена Україні, її видатним діячам, історичним процесам. Книжкове зібрання містить етнографічні дослідження, збірники державних документів різних історичних епох. Окрема експозиція в музеї присвячена національному феномену козацтва.

Великий виховний потенціал в аспекті краєзнавчої роботи має для студентів коледжу стенд «Освіта України», де майбутні вчителі початкової школи мають змогу ознайомитися з основними етапами розвитку вітчизняної освіти, видатними постатями, що рухали вперед педагогічну думку України. Також стенд містить інформацію про відомих сучасних педагогів. Окремо на стенді представлені сучасні заклади освіти, що мають звання «Флагман освіти», серед яких – Луганський національний університет імені Тараса Шевченка.

Музей українознавства Лисичанського педагогічного коледжу ЛНУ – це краєзнавчий культурний осередок не лише для викладачів і студентів, але й усього міста та області. «Нині він виконує важливу роль виховання в молодого покоління почуття патріотизму, відчуття гордості та поваги до свого минулого і сучасного, сприяє українонаціональній самоідентифікації у складних мовних і соціокультурних умовах Східного регіону України» [249].

Третій напрям – *організація діяльності студентських наукових товариств і гуртків* – зразково представлений у підготовці до краєзнавчої роботи студентів Бердичівського педагогічного коледжу Житомирської області, Бериславського педагогічного коледжу імені В. Ф. Беньковського Херсонської області, Луцького педагогічного коледжу Волинської області, КЗ СОР «Лебединський педагогічний фаховий коледж імені А. С. Макаренка».

Зокрема, у Бердичівському педагогічному коледжі Житомирської області [238] діяльність патріотичного і туристично-краєзнавчого гуртка допомагає студентам у засвоєнні широкого діапазону знань про національні особливості, звичаєвість і традиції українського народу, його історичне минуле і сьогодення. Така спрямована наукова робота сприяє формуванню загальнолюдських і національних моральних цінностей, збагаченню естетичного досвіду студентів, вихованню в них національної свідомості та патріотизму, що знаходять свій вияв у любові до рідної землі, мови, держави, нації. Особливою формою роботи наукового гуртка виступають

щорічні екскурсійні подорожі студентів по визначних місцях України (Карпати, Львів, Вінниця, Кам'янець-Подільський, Київ, Умань, Почаїв).

У Бериславському педагогічному коледжі імені В. Ф. Беньковського Херсонської області [239] також функціонує студентське науково-дослідницьке товариство «Пошук». Напередодні Дня пам'яті й примирення, з нагоди святкування річниці перемоги над нацизмом у Європі в коледжі презентуються краєзнавчі проекти (наприклад, «Реліквії моєї родини часів Другої світової війни»). Над проектами разом із методичним об'єднанням класних керівників академічних груп працюють учасники клубу «Феміда» і студентського наукового товариства «Пошук». Розробниками проектів презентуються фотодокументи часів Другої світової війни і повоєнних років, що зберігаються в родинях студентів: листи з фронту, нагороди, нагородні листи, виписки з архівів. Такі проекти мають неабияке краєзнавче значення і виховний потенціал, особливо для підготовки майбутніх учителів початкової школи, бо кожне молоде покоління повинне пишатися своїми національними героями, знати свою історію, пам'ятати визначні події.

У Луцькому педагогічному коледжі Волинської області [250] з 2017 року функціонує народознавчий гурток «Оберіг», керівником якого є викладач кафедри словесних дисциплін, кандидат філологічних наук С. М. Подолук. В основу концепції цього гуртка покладено ідею висвітлення багатства і цілісності української традиційної культури, ознайомлення з походженням національного фольклору, наголошується на важливості національного самоусвідомлення для кожної людини.

Студенти другого року навчання відділення «Дошкільне виховання» Луцького педагогічного коледжу є активними учасниками гуртка «Оберіг». Вони регулярно долучаються до різноманітних культурних і просвітницьких заходів із популяризації національної культури. Краєзнавча робота цього наукового гуртка привертає увагу до безмежної, розмаїтої, волелюбної краси українського фольклору, традиційного мистецтва.

Гуртківці вивчають і відтворюють українські народні пісні, давні обряди, звичаї, вчаться майстерності, технологіям творення національної культури, зокрема, беруть участь у майстер-класах із розпису писанок, опановують техніки народної вишивки.

Традиційною стає відзначення в Луцькому педагогічному коледжі Всесвітнього дня вишиванки, що перетворюється на яскраве свято українського простору, яке насичене виконанням сучасних українських пісень про вишивку, національні символи. Народознавчий гурток «Оберіг» вивчає і творить національну культуру разом із сучасною молоддю.

Отже, ознайомлення з досвідом підготовки студентів педагогічних коледжів до красознавчої роботи в початковій школі дозволяє виокремити такі перспективні напрями: під час педагогічної практики, у ході виховної роботи зі студентською молоддю, а також шляхом організації діяльності наукових студентських товариств і гуртків.

ВИСНОВОК ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ

У дисертації схарактеризовано підготовку студентів педагогічних коледжів до краєзнавчої роботи в умовах реформаційних змін на початку ХХІ століття, зміст якої поступово розширюється й охоплює такі напрями досліджень, як геологічні, гідрогеологічні, геоморфологічні, метеорологічні, гідрологічні, геоботанічні, зоогеографічні, фенологічні, економіко-географічні, топонімічні, дослідження ґрунтів, природно-територіальних комплексів.

Наголошено, що у процесі підготовки студентів педагогічних коледжів до краєзнавчої роботи у школі слід ураховувати зміст природничої освітньої галузі, що практично реалізується у процесі вивчення предмета «Я досліджую світ» за навчальними програмами О. Савченко і Р. Шияна. Тематичну основу цього курсу складають змістові лінії, що визначені Державним стандартом початкової освіти і охоплюють складники названих вище галузей в їх інтегрований сутності.

Прогнозовано напрями розбудови краєзнавчої роботи в сучасних педагогічних коледжах: під час педагогічної практики, у ході виховної роботи зі студентською молоддю, а також шляхом організації діяльності наукових студентських товариств і гуртків. Перший напрям – організація педагогічної практики – передбачає залучення студентів перших-других курсів до педагогічної практики з основ природознавства і краєзнавства. Цей напрям представлений у діяльності Бродівського фахового педагогічного коледжу імені Маркіяна Шашкевича Львівської області, Дніпровського фахового педагогічного коледжу Комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради», Коломийського педагогічного фахового коледжу Івано-Франківської обласної ради, Комунального вищого навчального закладу «Уманський гуманітарно-педагогічний коледж ім. Т. Г. Шевченка», Комунального навчального закладу фахової передвищої освіти «Корсунь-Шевченківський педагогічний фаховий коледж ім. Т. Г. Шевченка Черкаської обласної ради»,

Комунального закладу «Покровський педагогічний коледж», Луцького педагогічного коледжу Волинської області, Чортківського обласного педагогічного училища ім. О. Барвінського Тернопільської області.

Другий напрям підготовки студентів педагогічних коледжів до краєзнавчої роботи – виховна робота зі студентською молоддю – широко представлений у досвіді Білоцерківського гуманітарно-педагогічного фахового коледжу Київської області, Бродівського фахового педагогічного коледжу імені Маркіяна Шашкевича Львівської області, Кременчуцького педагогічного коледжу імені А. С. Макаренка, Лисичанського педагогічного коледжу ЛНУ.

Третій напрям – організація діяльності студентських наукових товариств і гуртків – зразково представлений у підготовці до краєзнавчої роботи студентів Бердичівського педагогічного коледжу Житомирської області, Бериславського педагогічного коледжу імені В. Ф. Беньковського Херсонської області, Луцького педагогічного коледжу Волинської області, КЗ СОР «Лебединський педагогічний фаховий коледж імені А. С. Макаренка».

Основні результати дослідження представлено в таких публікаціях автора: [97], [99], [102], [104], [105], [106], [107], [142], [256].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і представлено нове розв'язання наукової проблеми – підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в 20-30-ті роки ХХ століття, що реалізовано відповідно до сучасних реформаційних змін у змісті початкової освіти та дає змогу на науковому і практичному рівнях забезпечити ефективне національно-патріотичне виховання студентської молоді. Отримані результати дослідження є підставою для формулювання таких висновків:

1. Конкретизовано теоретико-методологічні засади проведеного історико-педагогічного дослідження, в основу яких покладено історико-педагогічний і краєзнавчий підходи, що має яскраво виражений міждисциплінарний характер, виступає основою вивчення природничо-соціальних і суспільних об'єктів та явищ, і, відповідно, принцип краєзнавства. У дисертації аргументовано, що організація краєзнавчої роботи в Новій українській школі вимагає врахування взаємозв'язку краєзнавчого принципу з іншими відомими дидактичними принципами, серед яких слід зазначити загальні (принципи науковості, системності і послідовності, доступності, урахування індивідуальних особливостей молодших школярів) і специфічні (принципи комплексності, плановості й наступності, зв'язку краєзнавчої роботи з навчально-виховною, оптимального поєднання краєзнавчої роботи з суспільно корисною діяльністю, поєднання дитячого самоуправління з педагогічним керівництвом, популяризації краєзнавчої роботи, регіональності, районування).

Опрацювання широкої джерельної бази дозволило конкретизувати категоріальний апарат і здійснити порівняння дефініцій поняття «краєзнавство» із «загальним краєзнавством», «історичним краєзнавством» і «галузевим краєзнавством». Визначення ключового поняття «підготовка студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі» здійснено з урахуванням наукового доробку вітчизняного дослідника М. Костриці

як формування здатності навчити учнів відшукати, обґрунтувати і розкрити в узаємозв'язках і взаємозалежностях усю сукупність особливостей, зосереджених на певній території, і дати в такий спосіб комплексну генетичну картину життя цієї території у природно-історичному і соціоекономічному аспектах.

2. Тенденції генезису системи підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в Україні 20-30-х рр. ХХ ст. схарактеризовано на кожному з визначених етапів відповідно до встановлених критеріїв (методологічні засади краєзнавчої роботи в закладах освіти; вироблення процедури краєзнавчого пошуку; характер краєзнавчої продукції; зв'язок краєзнавчої діяльності з педагогічною теорією й практикою; розширення спектру методів і форм краєзнавчих досліджень). Так, перший етап – розроблення парадигми краєзнавчої роботи в закладах освіти відповідно до суспільних запитів (1920-1924 рр.) – визначено нами як початок розбудови вищої педагогічної освіти у зв'язку з активним пошуком змісту й організації підготовки майбутніх фахівців відповідно до розробленої Г.Гриньком «Схеми освіти УРСР», що ухвалена на Всеукраїнській нараді у справі освіти в липні 1920 р. Другий етап – внесення змін до навчальних планів і програм за рахунок уведення краєзнавчого компонента на фоні реструктуризації вищої педагогічної освіти (1925-1929 рр.) – схарактеризовано як створення й удосконалення різних за змістом і підходами до впровадження у вищій школі навчальними планами і програмами предметів педагогічного циклу. На третьому етапі – зміни краєзнавчих пріоритетів у змісті діяльності педагогічних технікумів у напрямі активної українізації, що припадає на 1930-1933-й рр. – визначено на підставі певної уніфікації цих навчальних планів і програм на тлі переходу до нового змісту, методів і форм підготовки педагогічних кадрів у вищій школі. Упродовж четвертого етапу – поступового припинення краєзнавчої роботи у школі першого концентру і підготовки до неї педагогічних кадрів (1934-1939 рр.) – визначено з урахуванням

повного занепаду підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі.

З'ясовано, що тенденційною в досліджуваній нами проблемі можна вважати поступову відмову від предметної системи організації освітнього процесу, у тому числі й краєзнавчій роботі, і запровадження комплексного підходу. Виокремлено переваги реформування освіти в 20-30-х рр. збіглого століття, що суголосні з сучасними реформаційними процесами в початковій освіті: поступова відмова від статичності традиційної школи, для якої пріоритетом виступає готове знання; перехід від предметної системи навчання молодших школярів до інтегрування навчальних предметів; надання молодшим школярам максимальної самостійності; отримання знань про предмети, явища і процеси навколишньої дійсності безпосередньо з життя, а не через споглядання малюнків чи сприйняття вербальної інформації; популяризація безпосереднього спостереження за природним середовищем; застосування місцевого матеріалу до вивчення різних курсів, а не лише у викладанні краєзнавства як окремої дисципліни; піднесення ролі опорних шкіл, на базі яких створюється шкільний краєзнавчий музей.

3. Обґрунтування етапів і визначення специфіки підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі здійснено в окреслених хронологічних межах. Вибір хронологічного періоду пояснюється тим, що в історії України ці роки були насичені докорінними змінами, ламкою як старих структур, так і самого традиційного світогляду населення. Він відзначається розмаїттям науково-педагогічних поглядів, запровадженням нових педагогічних ідей, в основу яких були покладені творчі методи навчання, відбувається інтенсивна розбудова української національної школи і педагогічної науки.

Упродовж 20-30-х років ХХ ст. виникає й активно розвивається дидаскологія як наука про підготовку вчителя, що охоплює такі напрями, як професійна підготовка і формування особистості майбутнього вчителя, проводиться активне професіографічне дослідження праці вчителя,

критеріальну характеристику особистості якого визначає соціальна придатність, що має явно заідеологізоване забарвлення.

Ще однією тенденцією в досліджуваній нами проблемі можна вважати поступову відмову від предметної системи організації освітнього процесу, у тому числі й краєзнавчій роботі, і запровадження комплексного підходу. Можливим стає поєднання суспільствознавства з літературою, природознавства з хімією та фізикою, а краєзнавства з трудовим навчанням. Однак залишається відкритим для дискусій питання їх поєднання з такими навчальними предметами, як математика, графічна грамота і малювання, техніка мови (рідної й іноземної), ручна праця в майстерні, фізкультура і співи. При цьому методистами рекомендовано не ігнорувати внутрішньо-предметні і зовнішні міжпредметні зв'язки.

На початку 30-х рр. ХХ ст. виникають певні зміни в підготовці студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі. Так, уже чітко виокремлюються напрями цієї роботи – природничий, соціально-економічний і побутовий, – а також виробляють методичні рекомендації з їх реалізації.

4. Прогнозовано можливості застосування нагромадженого позитивного досвіду в сучасних умовах національно-патріотичного виховання молодого покоління відповідно до напрямів розбудови краєзнавчої роботи в сучасних педагогічних коледжах: під час педагогічної практики, у ході виховної роботи зі студентською молоддю, а також шляхом організації діяльності наукових студентських товариств і гуртків. Перший напрям – організація педагогічної практики – передбачає залучення студентів перших-других курсів до педагогічної практики з основ природознавства і краєзнавства. Цей напрям представлений у діяльності Бродівського фахового педагогічного коледжу імені Маркіяна Шашкевича Львівської області, Дніпровського фахового педагогічного коледжу Комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради», Коломийського педагогічного фахового

коледжу Івано-Франківської обласної ради, Комунального навчального закладу фахової передвищої освіти «Корсунь-Шевченківський педагогічний фаховий коледж ім. Т. Г. Шевченка Черкаської обласної ради», Комунального закладу «Покровський педагогічний коледж», Луцького педагогічного коледжу Волинської області, Чортківського обласного педагогічного училища ім. О. Барвінського Тернопільської області.

Другий напрям підготовки студентів педагогічних коледжів до краєзнавчої роботи – виховна робота зі студентською молоддю – широко представлений у досвіді Білоцерківського гуманітарно-педагогічного фахового коледжу Київської області, Бродівського фахового педагогічного коледжу імені Маркіяна Шашкевича Львівської області, Кременчуцького педагогічного коледжу імені А. С. Макаренка, Лисичанського педагогічного коледжу ЛНУ.

Третій напрям – організація діяльності студентських наукових товариств і гуртків – зразково представлений у підготовці до краєзнавчої роботи студентів Бердичівського педагогічного коледжу Житомирської області, Бериславського педагогічного коледжу імені В. Ф. Беньковського Херсонської області, Луцького педагогічного коледжу Волинської області, КЗ СОР «Лебединський педагогічний фаховий коледж імені А. С. Макаренка».

Проведене дослідження не вичерпує всієї різноманітності питань, що пов'язані з підготовкою студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в 20-30-ті роки ХХ століття. Подальші наукові розвідки потребують оновлення освітніх програм підготовки здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» з орієнтацією на забезпечення досягнення програмних результатів навчання відповідно до нових парадигм педагогічної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

(оформлений згідно з ДСТУ 8302:2015 «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання»)

1. Авдієнко М. Народна освіта на Україні в 1927/28 році. *Радянська освіта*. 1928. № 10. С. 15–26.
2. Андрієвський Л. Організація краєзнавчої роботи в Успенській опорній трудшколі. *Радянська школа*. 1928. № 3. С. 61–64.
3. Антологія краєзнавства Полтавщини : наук.-метод. посіб. / за ред. П. І. Матвієнка ; чл. редкол. : Н. І. Білик, А. М. Дяченко, В. Н. Жук. 4-те вид., доп. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2017. 322 с.
4. Бардилева Ю. П. Основные этапы и структура работы над историческими и краеведческими исследованием : рекомендации учителю и учащимся. *Одаренный ребенок*. 2010. № 5. С. 92–95.
5. Білик Н. І. Методика проведення краєзнавчої роботи в школі. Антологія краєзнавства Полтавщини : науково-метод. посіб. / за ред. П. І. Матвієнка ; Полт. обл. ін-т післядипломної пед. освіти імені М. В. Остроградського. Полтава, 2007. С. 44–45.
6. Білик Н. І. Музей як центр координації освітньо-виховної та краєзнавчої роботи закладу освіти. *Імідж сучасного педагога* : електрон. наук. фах. журн. 2021. № 3 (198). С. 20–25.
7. Большаков А. М. Введение в краеведение. Ленинград, 1929. 208 с.
8. Бондар А. Т. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1967 рр.). Київ : Радянська школа, 1967. 483 с.
9. Бондаренко С. Шкільні краєзнавчі екскурсії. *Краєзнавство. Географія. Туризм*. 2009. № 8. С. 11–18.
10. Бондаренко Г. Теоретичні та методологічні проблеми історичного краєзнавства. *Краєзнавство*. 2011. Ч. 3. С. 23–29.
11. Браславська О. В., Рожі І. Г. Навчально-виховне значення краєзнавчої роботи в школі. *Освітні й наукові виміри географії* : зб. матеріалів Всеукр.

наук.-практ. конф., присвяч. 25-річчю спеціальності «Географія» та 15-річчю кафедри географії та краєзнавства Полтав. нац. пед. ун-ту імені В. Г. Короленка (м. Полтава, 25–26 квіт. 2016 р.). Полтава : РВВ ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2016. С. 276–278.

12. Брижак Н. Ю. Краєзнавча та туристична робота : курс лекцій [для студентів педагогічного факультету, які навчаються на спеціальності «Початкова освіта»]. Мукачево : МДУ, 2012. 116 с.

13. Брижак Н. Ю. Роль і місце краєзнавчої роботи у навчально-виховному процесі учнів початкової школи. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України : Педагогічні науки*. 2013. Вип. 1. URL : [file:///C:/Users/Zver/Downloads/Vnadps_2013_1_6%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Zver/Downloads/Vnadps_2013_1_6%20(1).pdf) (дата звернення: 18.11.2017).

14. Бугайова О. Система краєзнавчої роботи в сільській школі. *Краєзнавство. Географія. Туризм*. 2009. № 11. С. 21–23.

15. Бугрій В. Масові форми організації позаурочної краєзнавчої роботи учнів загальноосвітніх шкіл України у 50-60-х рр. ХХ ст. *Імідж сучасного педагога*. 2011. № 4. С. 65–67.

16. Бугрій В. С. Проблеми шкільного краєзнавства в українській педагогічній думці 20-х років ХХ ст. *Збірник наукових праць : Спеціальний випуск «До витоків становлення української педагогічної науки»*. Київ : Науковий світ, 2002. С. 100–102.

17. Бугрій В. С. Розвиток системи шкільного краєзнавства в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Луганськ : Східноукр. нац. ун-т імені В. Даля, 2013. 40 с.

18. Буданов В., Волобуєв П., Мостовий П. Краєзнавство й учитель. *Краєзнавство в трудовій школі*. Б/м. і д. 100 с.

19. Булдовський О. Методи викладання природознавства в педагогічних школах. *Путь просвещения*. 1924. № 11–12. С. 86–92.

20. Варшавська М. Національно-патріотичне виховання школярів. Краєзнавча робота. *Краєзнавство. Географія. Туризм*. 2016. Трав. (№ 9). С. 17–24.
21. Вивчення села. *Краєзнавство*. 1927. № 1. С. 14–16; № 2. С. 9; № 3. С. 16.
22. Вірменич Я. В. Історична регіоналістика : навчальний посібник / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 412 с.
23. Вірменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 516 с.
24. Владимирский А. В. К вопросу о повышении квалификации педагога. *Шлях освіти*. 1923. № 7–8. С. 82–121.
25. Войтова Л. Архівна база дослідження розвитку шкільного краєзнавства у загальноосвітніх навчальних закладах України (20–30-ті роки ХХ століття). *Краєзнавство*. 2011. № 4. С. 7–13.
26. Войтова Л. Розвиток шкільного краєзнавства у загальноосвітніх навчальних закладах України (20-30-ті роки ХХ століття) : монографія. Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2013. 226 с.
27. Волобуєв П. Вчительський молодняк на селі. *Шлях освіти*. 1927. № 6–7. С. 144–149.
28. Волобуєв П. Педагогічні курси Харківщини. Путь просвещения. 1924. № 8. С. 228–231.
29. Вопросы краеведения в школе / под ред. В. П. Буданова, И. С. Симонова. Ленинград, 1926. С. 64–87, 104–119.
30. Вострикова М. В. Топонимика как элемент краеведческой работы. *Начальная школа*. 2006. № 6. С. 38–44.
31. Гаврюшин Н. К. Сокровища у порога : [книга для учителя] // Эстетическое воспитание в краеведческой работе. Москва : Просвещение, 1982. 128 с.

32. Гайда Л. Учнівська краєзнавча експедиція як форма діяльності шкільного музею. *Краєзнавство*. 2010. № 1–2. С. 178–183.
33. Галактіонова О. Є. З досвіду краєзнавчої роботи. Класному керівнику. *Усе для роботи*. 2011. № 10. С. 19–20.
34. Галюн І. Краєзнавство й школа. *Радянська освіта*. 1925. № 5. С. 51–58.
35. Ганджій А. Запровадження загального обов'язкового навчання в УСРР. *Комуністична освіта*. 1932. № 10. С. 36–43.
36. Гарбуз Т. Краєзнавство і трудова школа. *Радянська освіта*. 1925. № 3. С. 46–50.
37. Гнатюк С. Фотографія в краєзнавчій роботі. *Краєзнавство*. 1928. № 4. С. 4–8.
38. Гнезділова К. М. Взаємини суб'єктів освітнього процесу в історії університетів. *Вісник Черкаського університету. Серія : Педагогічні науки*. Вип. 13–14 (2017). Черкаси : ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2017. С. 35–43.
39. Гнезділова К. М., Козацька І. В. Політехнізація підготовки майбутніх учителів математики в системі педагогічної освіти України (50-ті – 60-ті роки ХХ ст.). *Наукові записки. Серія : Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти*. 2017. Вип. 11 (III). С. 16–19.
40. Городова Ж. В. Шкільне краєзнавство в Україні у 20-ті рр. ХХ ст. *Регіональні проблеми розвитку українознавства східної України : матеріали науково-практичної конференції (м. Харків, 10 вересня 2003 р.)*. URL : <http://korolenko.kharkov.com/15.htm> (дата звернення: 22.08.2018).
41. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965 рр.). Київ : Радянська школа, 1966. 260 с.
42. Грушевський С. Курси-семінар для викладавців педагогічних дисциплін педтехнікумів та факсоцвиху ІНО. *Путь просвещения*. 1925. № 10. С. 112–118.

43. Декунова З. В., Лавська А. М. Краєзнавча робота як складова формування національної свідомості молодшого школяра. URL : http://ndcsoippo.at.ua/_fr/0/Dekunova.pdf (дата звернення: 08.12.2018).

44. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.) : монографія. Київ : ІЗМН, 1998. 328 с.

45. Дзюба Л. П. Використання краєзнавчого матеріалу в навчанні та вихованні молодших школярів. Антологія краєзнавства Полтавщини : науково-метод. посіб. / за ред. П. І. Матвієнка ; Полт. обл. ін-т післядипломної пед. освіти імені М. В. Остроградського. Полтава, 2007. С. 231–246.

46. Дмитрук Н. Практична участь освітян у краєзнавчій роботі. *Радянська освіта*. 1929. № 11. С. 54–63.

47. Дога В. Перші роки шкільного навчання : до питання про методи й плани праці в сучасній трудовій школі. Київ : ВСЕУВІТО, 1922. 31 с.

48. Дроздова В. Форми проведення краєзнавчої роботи у полтавському навчально-виховному об'єднанні № 14. *Традиції та інновації менеджменту навчальних закладів і реалізація управлінських проєктів* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 11–12 березня 2010 р.) / заг. ред. М. В. Гриньової ; Полт. нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка, каф. пед. майстерності та менеджменту, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих АПН України та ін. – Полтава, 2010. – С. 137–139. URL : <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2749/1/Drozdova.pdf>. (дата звернення: 05.10.2018).

49. Дубняк К. Районування й краєзнавство. *Краєзнавство*. 1927. № 2. С. 4–8.

50. Дубняк К. Що таке краєзнавство. *Червоний шлях*. 1925. № 6–7 (27–28). С. 224–237.

51. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.

52. Жадан В. І., Пічугін Б. В., Федченко Ю. І. Як вивчати свій край. Київ : Радянська школа, 1981. 62 с.

53. Життя краєзнавчих організацій. *Краєзнавство*. 1928. № 1. С. 26–28.

54. Зайцев Дм. Краєзнавство і шкільний програм. *Краєзнавство*. Харків, 1927. № 1. С. 9–13.
55. Зайцев Дм. Методика краєзнавчої роботи. *Краєзнавство*. 1927. № 3. С. 1–5.
56. Зарецкий М. Ознакомление учителей соцвосо а промьшленностью своего района. *Путь просвещения*. 1924. № 7. С. 9–20.
57. Звіт Українського комітета краєзнавства. *Краєзнавство*. Харків, 1928. № 6–10. С. 90–96.
58. Зеленська Л. І., Афанасьєв О. Є. Формування топонімічних знань : шляхи, забезпечення, приклади. URL: https://olaff.at.ua/Science_work/Formuvanna-Topon-Znaniy_2006.pdf (дата звернення: 15.09.2019).
59. Зеленський І. Музеї при трудшколах. *Радянська освіта*. 1926. № 7–8. С. 52–55.
60. З краєзнавчого життя. *Краєзнавство*. 1930. № 1–5. С. 65–77.
61. Золотніцька Л. П. Краєзнавчий матеріал у системі навчально-виховного процесу. Вивчаємо українську мову та літературу. *Позакласна робота*. 2016. № 6. С. 10–11.
62. Зорочкіна Т., Вовкочин Л., Баліка Л. Зміст професійної підготовки вчителів початкової школи у закладах вищої освіти України. *Наука і освіта*. 2018. № 2. С. 167–173. (Web of Science Core Collection). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2018_2_24 (дата звернення: 22.10.2018).
63. Зотін М. Педагогічна освіта на Україні. Харків : ДВУ, 1926. 214 с.
64. Зубко Л. Еколого-краєзнавча стежина «Дивосвіт». *Краєзнавство*. *Географія*. *Туризм*. 2006. № 36. С. 13–16.
65. Зыбинская Т. Краеведение на уроках. *Начальная школа*. 2011. № 2. С. 23–33.
66. Іваніків Н. М. Принцип краєзнавства в організації навчального процесу початкової школи в Україні (20-30-ті роки ХХ століття) : автореферат дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Дрогобич : Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2009. 246 с.

67. Иванов П. В. Педагогические основы школьного краеведения. Петрозаводск, 1966. 182 с.
68. Иванова И. Возрождение краеведческой работы в воспитании младших школьников. *Воспитательная работа в школе*. 2013. № 9. С. 120–123.
69. Илейко М. Хиби порадника. *Радянська освіта*. 1929. № 5. С. 27–30.
70. Кагаров Е. Школьное краеведение на Западе и у нас. *Радянська школа*. 1927. № 9–10. С. 154–159.
71. Как изучать свой край : сб. ст. по краеведению, составленный советом геогр.-экономического исследовательского ин-та. Ленинград : Брокгауз-Ефрон, 1925. 214 с.
72. Калашников А. Чего должен требовать учитель от педагогических учебных заведений. *Народный учитель*. 1924. № 4. С. 16–18.
73. Катинський М. Основи сучасного краєзнавства і як вони переломлюються в школі. *Радянська освіта*. 1926. № 7–8. С. 56–63.
74. Качур М. М. Планування художньо-краєзнавчої роботи в початковій школі. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/4/visnuk_29.pdf (дата звернення: 12.08.2019).
75. Китиченко С. О., Портретна В. В. Організація туристсько-краєзнавчих подорожей з учнівською молоддю. *Географія*. 2009. № 10. С. 23–29.
76. Кліцаков І. О. Педагогічні кадри України (1917-1937 рр.). Донецьк : Юго-Восток, 1997. 310 с.
77. Ключева О. Краєзнавство на уроках і не тільки... Тренінгові заняття за матеріалами краєзнавчої тематики. *Краєзнавство. Географія. Туризм*. 2016. Трав. (№ 10). С. 15–18.
78. Ключева О. Розвиток особистості учня засобами краєзнавства. Тренінгова діяльність. *Краєзнавство. Географія. Туризм*. 2016. Трав. (№ 10). С. 7–14.

79. Ковальова Л. Краєзнавство як засіб навчання і виховання учнів. Гуманітарний вісник державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький педагогічний університет імені Григорія Сковороди» : наук.-теорет. зб. Переяслав-Хмельницький, 2008. Спец. вип. «Педагогіка». С. 202–203.

80. Коломієць І. К. Коли оживає історія : (з досвіду роботи шк. іст. тов-ва. Київ : Рад. шк., 1985. 94 с.

81. Копилець Є. В. Екологія в туризмі : метод. посіб. [для кер. туристсько-краєзнавчих об'єднань учнівської молоді] / Полтав. обл. ін-т післядипломної пед. освіти ім. М. В. Остроградського. Полтава, 2004. 50 с.

82. Корзун С. Еколого-краєзнавчий гурток. *Позашкілля*. 2011. № 4. С. 14–15.

83. Корнєєв О. Формування краєзнавчих знань учнів з географії (експериментальний аспект). *Рідна школа*. 2008. № 3–4. С. 39–42.

84. Корчак А. Залучення учнів середніх шкіл до пошуково-дослідницької роботи з історії та краєзнавства. *Педагогічна думка*. 2008. № 2. С. 11–13.

85. Костолович М. Педагогічні умови активізації творчого потенціалу підлітків у процесі краєзнавчої роботи. *Рідна школа*. 2010. № 3. С. 64–66.

86. Костриця М. Ю., Коновал А. О., Грицаєнко В. О. Щоб у серці жила Вітчизна. Київ : Радянська школа, 1987. 96 с.

87. Костриця М. Ю., Обозний В. В. Шкільна краєзнавчо-туристична робота : навч. посіб. [для студ. педвузів]. Київ : Вища школа, 1995. 223 с.

88. Кравець Н. В. Краєзнавча робота в контексті навчально-виховної діяльності сучасного закладу освіти : методичний посібник. Дубно, 2016. 156 с.
URL: <https://vseosvita.ua/library/turistsko-kraeznavca-robota-v-kontekstidialnosti-sucasnogo-zakladu-osviti-1938.html> (дата звернення: 19.12.2017).

89. Краєзнавство в Україні : сучасний стан та перспективи. Науковий збірник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2003. 232 с.

90. Краєзнавство в школі : методичний збірник. Вип. 4. Київ : Радянська школа, 1957. 135 с.
91. Краєзнавство в школі : методичний збірник. Вип. 8. Київ : Радянська школа, 1965. 127 с.
92. Краєзнавство в школі : методичний збірник. Вип. 9. Київ : Радянська школа, 1966. 112 с.
93. Краєзнавство в школі : методичний збірник. Вип. 10. Київ : Радянська школа, 1967. 127 с.
94. Краєзнавство в школі : методичний збірник. Вип. 11. Київ : Радянська школа, 1968. 119 с.
95. Краєзнавство в школі : методичний збірник. Вип. 12. Київ : Радянська школа, 1970. 72 с.
96. Краєзнавча робота вчительства. Самонавчання. 1928. № 4 (22 лютого). С. 13.
97. Крамська З. М. Зміст краєзнавчої роботи в початковій школі. *Інновації в початковій освіті : проблеми, перспективи, відповіді на виклики сьогодення* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Полтава, 23-24 травня 2018 р.). Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2018. С. 68–71.
98. Крамська Зоя. Краєзнавство на шкільних відділеннях педагогічних технікумів. *Історико-педагогічний альманах*. 2012. № 1. С. 104–107.
99. Крамська З. М. Методичні матеріали до літньої педагогічної практики з планування роботи в оздоровчих таборах : навчально-методичні матеріали для студентів спеціальностей 5.01010201 Початкова освіта, 5.01010601 Соціальна педагогіка, 5.02020401 Музичне мистецтво / укладачі: Крамська З. М., Шарапанюк А. Й., Шевельова А. Б. Умань : Видавництво поліграфічний центр «Візаві», 2011. 54 с.
100. Крамська З. М. Методологія, етапи і структура краєзнавчого дослідження. *Вісник Черкаського університету : серія Педагогічні науки*. 2018. № 12. С. 68–74.

101. Крамська З. М. Основні тенденції дослідження генезису проблеми підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в Україні 20-30-х років ХХ століття. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи* : зб. наук. праць / ред. кол. : проф. Матвєєва О. О. (голов. ред.) та інші; Харків. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2019. № 53.

102. Крамська Зоя. Педагогічні умови професійного самовдосконалення студентів в умовах освітньо-виховного середовища педагогічного коледжу. *Збірник наукових праць УДПУ імені Павла Тичини «Проблеми підготовки сучасного вчителя»*. Умань, 2014. Вип. 9. Ч. I. 307 с.

103. Крамська З. М. Підготовка педагогічних кадрів до краєзнавчої роботи в закладах освіти Черкащини 20-30-х років ХХ століття. *Професіоналізм педагога в умовах освітніх інновацій* : матеріали II Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (м. Слов'янськ, 04-05 жовтня 2018 р.). Слов'янськ : Мінідрукарня «Папірус», 2018. С. 224–227.

104. Крамська З. М. Підготовка студентів педагогічних коледжів до краєзнавчої роботи в умовах реформаційних змін на початку ХХІ століття. *Професійна успішність педагогічного працівника як основа менеджменту якості освітнього процесу* : матеріали Четвертих всеукраїнських читань (м. Черкаси, 21-22 листопада 2019 р.). Черкаси : ФОП Гордієнко Є.І., 2019. С. 175–179.

105. Крамська З. М. Підготовка студентів педагогічних коледжів до краєзнавчої роботи в умовах реформаційних змін на початку третього століття. *Інновації в початковій освіті : проблеми, перспективи, відповіді на виклики сьогодення* : матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Полтава, 4-5 березня 2020 року). Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2020. С. 64–68.

106. Крамська З. М. Прогнозування напрямів розбудови краєзнавчої роботи в закладах освіти Черкащини. *Сучасні тенденції розвитку педагогіки, психології та соціальної роботи* : матеріали Міжнародної науково-практичної

конференції (м. Черкаси, 26 листопада 2020 року). Черкаси : ЧНУ іменні Богдана Хмельницького, 2021. С. 69–73.

107. Крамська З. М. Роль підготовки майбутніх учителів початкової школи до краєзнавчої роботи в умовах оновлення освітнього середовища. *Інновації в початковій освіті : проблеми, перспективи, відповіді на виклики сьогодення* : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Полтава, 21-22 березня 2019 р.). Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2019. С. 34–37.

108. Крамська З. М. Сутність і структура поняття «краєзнавча робота у школі». *Сучасні тенденції розвитку науки і освіти в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів* : збірник тез доповідей III Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Мукачево, 16-17 травня 2019 р.). Мукачево : Вид-во МДУ, 2019. С. 167–169.

109. Крамська З. М. Топоніміка як елемент краєзнавчої роботи студентів педагогічних технікумів у школі. *Вісник Черкаського університету : серія Педагогічні науки*. 2018. № 3–4. С. 108–111.

110. Крамська З. М. Топоніміка як елемент краєзнавчої роботи студентів педагогічних технікумів у школі. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів : теорія і практика* : програма III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 10 квітня 2018 р.). Харків : ХНУ імені Г. С. Сковороди, 2018. 25 с.

111. Крачило М. П. Краєзнавство і туризм : навчальний посібник. Київ : Вища школа, 1994. 191 с.

112. Криворотченко М. Місто і краєзнавство. *Краєзнавство*. 1928. № 4. С. 1–4.

113. Крисюк С. В. Становлення та розвиток післядипломної освіти педагогічних кадрів в Україні (1917-1941 рр.). Київ : УПКККО, 1995. 174 с.

114. Кроленко Д. П. Дослідження здатності до учителювання. *Шлях освіти*. 1925. № 11. С. 135–147.

115. Кругла Л. В. Діяльність учителя-словесника з організації краєзнавчої роботи. *Всесвітня література та культура в навчальних закладах України*. 2015. № 4. С. 15–22.
116. Крюкова Н. Воспитание краеведением : формы и методы. *Воспитательная работа в школе*. 2012. № 3. С. 97–104.
117. Кузьма-Качур М. І. Система підготовки студентів педагогічних факультетів до краєзнавчої роботи у початковій школі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Умань : Уман. держ. пед. ун-т імені П. Тичини, 2012. 20 с.
118. Кукса Т. І. Застосування краєзнавчого принципу у вивченні географії (з досвіду роботи). *Географія та економіка в сучасній школі*. 2013. № 11. С. 34–42.
119. Курило В. Критеріально-комплексний підхід до аналізу історико-педагогічної думки. *Шлях освіти*. 1999. № 3. С. 41–44.
120. Кухар Р. Ми повинні виховати людину. *Директор школи*. 2006. № 33. С. 19–22 ; № 34. С. 19–21.
121. Кушнір Л. М., Гомля Л. М. Організація та планування краєзнавчої роботи в школі. *Організаційно-педагогічні основи екскурсійної роботи вчителя природничих дисциплін* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. / ред. М. В. Гриньова ; Полт. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка ; упр. освіти виконавч. ком. Полт. міської ради ; Полт. обл. ін-т післядипломної пед. освіти імені М. В. Остроградського. Полтава, 2012. С. 96–99.
122. Кушнір Л., Гомля Л. Особливості проведення краєзнавчої роботи в школі. *Витоки педагогічної майстерності* : зб. наук. праць / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2012. Вип. 10. С. 166–169. (Педагогічні науки). URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/469/1/Kushnir.pdf>. (дата звернення: 22.11.2018).
123. Лазаріс А. Українське краєзнавство й перспективи його розвитку. *Радянська освіта*. 1925. № 5. С. 49–51.

124. Лисичарова Г. О. Підготовка майбутніх учителів географії до краєзнавчої діяльності в умовах великого міста : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ : Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2008. 20 с.
125. Лист до краєзнавчих організацій. *Краєзнавство*. 1927. № 3. С. 31–32.
126. Лобода А. Краєзнавство на Україні. *Бюлетень Комісії краєзнавства*. 1924. № 2. 15 с.
127. Лобурець В. Є. Краєзнавча робота сільської школи. *Проблеми сільських навчально-виховних закладів* : тези Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 18-21 квіт. 1994 р.). Полтава : Полт. держ. пед. ін-т ім. В. Г. Короленка, 1994. С. 81–82.
128. Лозицький В. С. Політика українізації в 20-30-х роках : історія, проблеми, уроки. *Український історичний журнал*. 1989. № 3. С. 46–55.
129. Луцький П. До питання про чергові завдання краєзнавства. *Радянська школа*. 1928. № 4. С. 117–122.
130. Лучик В. В. Етюди з «Короткого етимологічного словника топонімів України». *Мовознавство*. 2009. № 3–4. С. 16–24.
131. Лучик В. Принципи й критерії номінації та відновлення історичних назв у топонімії України. *Українська мова*. 2009. № 4. С. 28–33.
132. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні : історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.). Київ : Либідь, 1992. 196 с.
133. Маньковська Р. Краєзнавство і освіта : витоки і перспективи співбуття. *Краєзнавство*. 2011. № 3. С. 16–22.
134. Матвієнко-Гарнага Ф. Т. Краєзнавство і краєзнавча робота. Харків : Державне видавництво України, 1930. 52 с.
135. Матяш В. В. Функції та принципи педагогічного краєзнавства. URL : <http://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/40-desyata-vseukrajinska-praktichno-piznavalna-internet-konferentsiya/147-funksiji-ta-printsipi-pedagogichnogo-kreznavstva> (дата звернення: 10.01.2020).

136. Методика историко-краеведческой работы в школе : пособие [для учителей] / под ред. Н. С. Борисова. Москва : Просвещение, 1982. 224 с.
137. Миловидов Л. Краєзнавство в нових програмах трудшкіл І-го концентру. *Радянська освіта*. 1930. № 4. С. 45–51.
138. Миловидов Л. Краєзнавство в школі : зміст та методи праці. Харків : Державне видавництво України, 1929. 148 с.
139. Миловидов Л. Метода проєктів у шкільному краєзнавстві. *Радянська освіта*. 1928. № 12. С. 81–87.
140. Молодиченко В., Молодиченко Н., Олексенко Т. Краєзнавча діяльність як засіб формування якостей школярів. *Гуманітарний вісник державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький педагогічний університет імені Григорія Сковороди»* : наук.-теорет. зб. Переяслав-Хмельницький, 2010. Спец. вип. «Педагогіка». С. 76–77.
141. Музыченко А. Как по новому вести педагогическую работу в трудшколах с детьми? *Просвещение Донбасса*. 1924. № 5–6. С. 125–138.
142. Навчальна практика (польова) : наскрізна програма навчально-педагогічної практики для студентів спеціальності 5.0101201 Початкова освіта / розробники: Панченко Л. Ф., Рябошапка О. В., Шевельова О. Б., Барабаш В. І., Крамська З. В. Умань, 2015. С. 8–13.
143. Надтока О. Ф., Кушнарєнко Н. Г. Краєзнавчі дослідження на заняттях фізичної географії з використанням інформаційно-комунікаційних технологій. *Комп'ютер у школі та сім'ї*. 2015. № 3. С. 15–19.
144. Наукові підходи до педагогічних досліджень : колективна монографія / за заг. ред. д. пед наук, професора, чл-кор. НАПН України В. І. Лозової. Харків : Вид-во Віровець АА. П. «Апостроф», 2010. 348 с.
145. Ніколаєску І. О., Павленко А. О. Значення пошуково-дослідницької діяльності учнів молодших класів в умовах Нової української школи. *Editorial board (The I International Science Conference on Multidisciplinary Research, January 19– 21, 2021, Berlin, Germany)*, p. 701–703.

146. Ніколаєску І. О. Методичні засади формування соціальної компетентності учнів початкової школи. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2017. № 57. С. 82–88.

147. Нова українська школа : poradnik dla vchitelja / під заг. ред. Н. М. Бібік. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с.

148. НУШ-1 : Типова освітня програма початкової освіти (1-2 класи) / Р. Б. Шиян. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli> (дата звернення: 05.07.2019).

149. Обозний В. В. Краєзнавча підготовка вчителя : теоретичні і організаційно-практичні аспекти / за ред. проф. Л. П. Вовк. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2001. 254 с.

150. Ольшанникова Е. В. Соціалізація личности школьника в процесі краєведчої роботи. *Методист*. 2009. № 2. С. 45–46.

151. Отрощенко А. С., Танська В. В. Реалізація краєзнавчого принципу на уроках природознавства. URL: http://eprints.zu.edu.ua/13501/1/Otroshchenko_Tanska_2012.pdf (дата звернення: 18.12.2019).

152. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1917-1941 гг.) / отв. ред. Н. П. Кузин, М. Н. Колмакова, З. И. Равкин. Москва : Педагогика, 1980. 456 с.

153. Парадиський О. Долгтон-план і комплекси. *Шлях освіти*. 1925. № 9. С. 117–133.

154. Париловська Г. Метод проектів у краєзнавчій роботі. *Краєзнавство. Географія. Туризм*. 2010. № 44. С. 20–23.

155. Пекарський М. Основні завдання підвищення кваліфікації педагогів системою ВПМКП. *Комуністична освіта*. 1933. № 6. С. 117–125.

156. Петренко В. С. Історико-краєзнавча позашкільна робота в школі. Київ : Радянська школа, 1962. 129 с.

157. Петринка Л. Топоніміка як засіб розвитку пізнавальних інтересів учнів. *Географія та основи економіки в школі*. 2009. № 5. С. 35–40.

158. Петринка Л. В. Шкільне краєзнавство – ефективний засіб активізації навчально-виховного процесу. *Географія та економіка в сучасній школі*. 2012. № 2. С. 43–47.

159. Петровська О., Даценко З. Краєзнавчо-пошукова робота і громадянське становлення учня. *Краєзнавство. Географія. Туризм*. 2010. № 8. С. 10–12.

160. Побірченко Н. С. Педагогічне краєзнавство : теоретико-методологічний аспект. *Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку*. 2009. С. 79–86.

161. Покотило В. Ф., Серьодкіна Т. Д. Юний краєзнавець / Учнів. т-во Менської серед. школи імені В. І. Леніна Черніг. обл. Київ : Радянська школа, 1969. 144 с.

162. Поліщук М. І. Місце екскурсії у краєзнавчій роботі. *Виховна робота в школі*. 2008. № 6. С. 30–36.

163. Пономаренко М. Краєзнавці Черкащини : біобібліографічний словник. Золотоноша, 2003. С. 4–5.

164. Постанова М. В. Розвиток історичного краєзнавства на Черкащині в 550-90-х роках ХХ ст. : автореферат дисертації ... кандидата історичних наук : спеціальність 07.00.01. Харків, 2002. 20 с.

165. Початкова освіта : методичні рекомендації щодо використання в освітньому процесі типової освітньої програми для 1 класів закладів загальної середньої освіти; типова освітня програма для закладів загальної середньої освіти (колективу авторів під керівництвом О. Я. Савченко); методичні коментарі провідних науковців Інституту педагогіки НАПН України щодо впровадження ідей Нової української школи в початковій освіті. Київ : УОВЦ «Оріон», 2018. 160 с.

166. Пояснювальна записка до навчального плану педагогічного технікуму (31 березня 1925 р.). *Бюлетень Національного Комітету Освіти*. 1925. № 10. С. 29–33.

167. Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 10 червня 2002 року за № 789.

168. Прокопенко А. А. Урок-екскурсія до шкільного етнографічного музею. *Трудове навчання в школі*. 2016. № 3. С. 40–47.

169. Прокопчук В. С. Від «зоряності» – до занепаду : українське краєзнавство кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст. *Краєзнавство*. 2006. № 1–4. С. 40–44.

170. Прокопчук В. Деякі аспекти теорії і методології шкільного краєзнавства. *Краєзнавство*. 2011. № 3. С. 29–35.

171. Прус І. Т. Краєзнавча робота в школі. Київ : Радянська школа, 1984. 112 с.

172. Прус І. Т. Краєзнавство як засіб виховання радянського патріотизму. Київ : Знання, 1983. 48 с.

173. Равич-Щербо Е. А. Из практики Донецкого ИНО. *Шлях освіти*. 1927. № 2–3. С. 89–102.

174. Равич-Щербо Е. А., Гунченко З. Ф. Экскурсии в природу (Очерки практической работы). Общие замечания. *Радянська школа*. 1926. № 13–14. С. 63–67.

175. Равич-Щербо Е. Три года (Повышение квалификации работников просвещения). *Шлях освіти*. 1925. № 5–6. С. 13–18.

176. Рихтер Т., Гепферт Х. Человек и природа : вертикальные учебные планы вальдорфских школ по краеведению и географии. *Школьные технологии*. 2007. № 5. С. 25–32.

177. Рідей Н., Толочко С. Розвиток екологічної компетентності викладачів у системі післядипломної педагогічної освіти для сталого розвитку. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2018. 2 (21). С. 144–148.

178. Різак В. П. Краєзнавчий принцип у вивченні шкільного курсу географії. *Географія : науково-методичний журнал*. 2006. № 15–16. С. 58–60.

179. Руководство по организации производственных экскурсий по фабрикам и заводам. Москва : МГСПС, 1923. 96 с.

180. Ряппо Я. П. Організація методологічної роботи. *Путь просвещения*. 1925. № 5–6.

181. Савельев О. Проведення географічних краєзнавчих досліджень. Саморобні прилади та пристрої. *Краєзнавство. Географія. Туризм*. 2016. Черв. (№ 12). Вкладка.

182. Савчук В. О. Проблеми та розвиток шкільного краєзнавства в Україні у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. *Краєзнавство*. 2006. № 1–4. С. 37–39.

183. Самоосвітня робота з краєзнавства. *Самонавчання*. 1928. № 9 (16 травня). С. 12–13.

184. Самоплавська Т. Роль Українського комітету краєзнавства в організації краєзнавчої роботи шкіл України в 20-х роках ХХ ст. *Шлях освіти*. 2003. № 4. С. 43–47.

185. Сапухін П. Дослідницька робота щодо вивчення історії місцевого краю. *Шлях освіти*. 1925. № 11. С. 111–128.

186. Сапухін П. Наш шкільний музей. *Радянська освіта*. 1929. № 2. С. 74–82.

187. Світловський В. М., Герасименко М. О. Необхідність проведення туристично-краєзнавчої роботи в школі. *Методика навчання природничих дисциплін у середній та вищій школі* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (XXI Каришинські читання), (м. Полтава, 29-30 трав. 2014 р.) / за ред. М. В. Гриньової ; НАПН України, Держ. агенство з питань науки, інновацій та інформатизації України, Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка, Ін-т пед. освіти та освіти дорослих НАПН України, Ін-т проблем виховання НАПН України. Полтава, 2014. С. 217–218.

188. Семейное воспитание : краткий словарь / сост. : И. В. Гребенников, Л. В. Ковинько. Москва : Политиздат, 1990. 319 с.

189. Семейное воспитание : словарь для родителей. Москва : Просвещение, 1967. 349 с.

190. Серкіз Я. Історичне краєзнавство : навчально-методичний посібник. Львів : Львівський обласний науково-методичний інститут освіти, 1995. 96 с.
191. Скрипник О. Реконструкція країни і перебудова школи. *Комуністична освіта*. 1932. № 3 С. 5–37.
192. Скрипник О. О. Сучасні аспекти патріотичного виховання через забезпечення розвитку музейної справи в закладах освіти. *Виховна робота в школі*. 2015. № 8. С. 42–48.
193. Смидович П. Г. Роль краєведень на путях соціалістического строительства. Москва : Изд-во «Рабпрес», 1930.
194. Соловей Л. Туристично-краєзнавча робота в загальноосвітніх і позашкільних навчально-виховних закладах України (60-80-і рр. ХХ ст.). *Краєзнавство*. 2011. № 3. С. 87–92.
195. Соловей М. Шкільне краєзнавство України : основні періоди і тенденції розвитку у ХХ столітті. *Рідна школа*. 2008. № 11. С. 66–70.
196. Ставровський А. Е. Краєведческа́я работа в школе. Москва : Типография треста Росполиграфпоом, 1954. 208 с.
197. Статіва К. О. Краєзнавство та батьківщинознавство у шкільному курсі географії. *Географія*. 2012. № 2. С. 5–7.
198. Столяров Я. На путях к советскому ВУЗу. *Путь просвещения*. 1924. № 10. С. 81–102.
199. Строев К. Ф. Краеведение : учебное пособие [для ст-тов естеств.-географ. фак-тов пед. инст-тов]. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва : Просвещение, 1974. 144 с.
200. Сурьянинов С. Краеведение и дальние экскурсии. *Советское краеведение*. 1930. № 9. С. 18–20.
201. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес : нові підходи до загальних проблем. Київ : А. П. Н., 2003. 68 с.
202. Таранова Н. До питання про класифікацію топонімів. *Історія та методологія географії. Наукові записки*. 2012. № 2. С. 15–20.

203. Тищенко К. Контури лексико-топонімічної стратиграфії України і етногенез українців. *Народна творчість та етнографія*. 2005. № 4. С. 31–44.
204. Тімець О. Значення краєзнавства на різних етапах розвитку суспільства. *Рідна школа*. 2002. Серпень-вересень. С. 57–59.
205. Тімець О. В. Підготовка майбутніх вчителів географії і біології до краєзнавчо-туристичної роботи з учнями : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – Київ, 2000. 180 с.
206. Толстов С. П. Студенчество и краеведение. Москва : Издание Центрального бюро краеведения, 1930. 15 с.
207. Топузов О. Теоретико-методологічні засади вивчення національного краєзнавства в школі. *Географія та основи економіки в школі*. 2011. № 10. С. 35–38.
208. Тригубенко О. Краєзнавчий рух у шкільній освіті. *Директор школи. Україна*. 2011. № 1. С. 11–15.
209. Тронько П. Краєзнавство як складова навчально-виховного процесу. *Краєзнавство*. 2011. № 3. С. 5–10.
210. Тронько П. Краєзнавство України : здобутки і проблеми. Київ : Інститут історії України, 2003. 125 с.
211. Тронько П. Історичне краєзнавство : крок у нове тисячоліття (досвід проблеми перспективи). Київ, 2000. 270 с.
212. Тронько П. Нові обрії і пріоритетні напрямки розвитку краєзнавства в Україні. *Краєзнавство України : здобутки і проблеми*. Київ, 2003. С. 86–107.
213. Троценко Т., Троценко В. Організаційно-методичні аспекти виховання молодших школярів засобами туристсько-краєзнавчої роботи. *Спортивний вісник Придніпров'я*. 2011. № 2. С. 89–95.
214. Троценко Т. Ю. Формування моральних якостей учнів 3-4 класів у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності : автореферат дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ : Інститут проблем виховання АПН України, 2009. 20 с.

215. Туристско-краеведческая деятельность в начальной школе. *Начальная школа : Плюс до и после*. 2010. № 7. С. 46–51.
216. Ущапівська Ю. П. Основні напрямки, принципи і зміст краєзнавчо-пошукової діяльності в роботі освітнього закладу. *Психологічна газета*. 2010. № 6. С. 26–28.
217. Федик І. Краєзнавча робота з учнями шкіл. *Історичні пам'ятки Галичини* : матеріали другої наук. краєзнав. конф. (м. Львів, 21 лист. 2002 р.). Львів : Львів. нац. ун-т імені Івана Франка 2003. С. 358–362.
218. Фещенко А. Краєзнавча праця в Корсунському педтехнікумі. *Краєзнавство*. 1928. № 1. С. 4–7.
219. Фещенко Г. В. Підготовка педагогічних кадрів до краєзнавчої роботи в школі (20-30-ті роки ХХ століття) : автореферат дис. ... канд. пед. наук : спеціальність 13.00.01. Київ, 2012. 20 с.
220. Циганенко Т. В. Екскурсійно-краєзнавча робота в школі. *Обдарована дитина*. 2009. № 4. С. 33–35.
221. Чергова робота в краєзнавстві. *Краєзнавство*. 1928. № 6–10. С. 14–16.
222. Чернов Б. О. Історіографічний огляд становлення краєзнавчого принципу навчання. *Young Scientist*. 2017. № 5 (45) May. С. 443–449.
223. Шабанова Л. С. Застосування краєзнавчого принципу у формуванні предметних компетентностей учнів на уроках географії. URL : <https://vseosvita.ua/library/zastosuvanna-kraeznavcogo-principu-u-formuvanni-predmetnih-kompetentnostej-ucniv-na-urokah-geografii-55849.html> (дата звернення: 23.12.2019).
224. Шацька М. Туристсько-краєзнавча діяльність. *Краєзнавство. Географія. Туризм*. 2010. № 28. С. 10–12.
225. Швець М. Краєзнавчий гурток як засіб формування компетентності учнів. *Географія та основи економіки в школі*. 2009. № 6. С. 20–27.
226. Швець М., Швець Н. Краєзнавство й туризм у системі навчально-виховної роботи. *Краєзнавство. Географія. Туризм*. 2009. № 28. С. 3–15.

227. Шевчук К. Особливості формування у молодших школярів ціннісного ставлення до рідного краю. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. праць. Чернівці, 2007. Вип. 342. Педагогіка та психологія. С. 183–189.

228. Шелегеда В. Еколого-краєзнавча діяльність. Мотивація участі дітей. *Краєзнавство. Географія. Туризм*. 2009. № 20. С. 11–12.

229. Шипко А. Краєзнавство як засіб ноосферної освіти. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2006. № 5. С. 25–30.

230. Шкурко І. І., Синіговець Л. І. Підготовка майбутніх учителів фізичної культури до краєзнавчої роботи в школі. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету*. Чернігів : Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2008. С. 146–150. (Педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт).

231. Шпак В. П. Значення джерельної бази в методології історико-педагогічного дослідження. *Педагогічний дискурс* : зб. наук. праць Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії. Хмельницький : ХГПА, 2013. С. 766–771.

232. Яковлев В. К организации занятий по естествознанию в учреждениях Соцвоса в весенне-летнем триместре. *Шлях освіти*. 1924. № 4–5. С. 107–113.

233. Яната О. А. Державні завдання краєзнавства. *Краєзнавство*. 1928. № 1. С. 1–3.

234. Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.) : монографія. Київ : Видавництво Київського університету, 1965. 256 с.

235. Яценко Н. Система позакласної туристсько-краєзнавчої роботи. *Краєзнавство. Географія. Туризм*. 2010. № 44. С. 13–16.

236. Ящук І. П. Виховний процес у вищих педагогічних навчальних закладах України : знахідки і проблеми (20-ті – 89-ті рр. ХХ ст.) : монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. 416 с.

237. Бердичівський педагогічний коледж Житомирської області : веб-сайт. URL: <http://bpedk.com.ua/index.php> (дата звернення: 22.11.2019).

238. Бериславський педагогічний коледж імені В. Ф. Беньковського Херсонської області : веб-сайт. URL : <https://bpc.ks.ua/koledzh-sogodni/> (дата звернення: 22.11.2019).

239. Білгород-Дністровський педагогічний коледж Одеської області Білоцерківському гуманітарно-педагогічному фаховому коледжі Київської області : веб-сайт. URL : <https://pedcollege.kiev.ua/> (дата звернення: 23.11.2019).

240. Білоцерківський гуманітарно-педагогічний фаховий коледж Київської області : веб-сайт. URL : <https://pedcollege.kiev.ua/> (дата звернення: 23.11.2019).

241. Бродівський фаховий педагогічний коледж імені Маркіяна Шашкевича Львівської області : веб-сайт. URL : <http://brodypk.at.ua/> (дата звернення: 23.11.2019).

242. Дніпровський фаховий педагогічний коледж Комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради» : веб-сайт. URL : <https://dpkdn.dnepredu.com/uk/site/golovna.html> (дата звернення: 25.11.2019).

243. Коломийський педагогічний фаховий коледж Івано-Франківської обласної ради : веб-сайт. URL: <http://pedcollege.kolomyya.org/> (дата звернення: 25.11.2019).

244. Комунальний вищий навчальний заклад «Уманський гуманітарно-педагогічний коледж ім. Т. Г. Шевченка» : веб-сайт. URL: <http://umanpedcollege.at.ua/> (дата звернення: 25.11.2019).

245. Комунальний навчальний заклад фахової передвищої освіти «Корсунь-Шевченківський педагогічний фаховий коледж ім. Т. Г. Шевченка Черкаської обласної ради» : веб-сайт. URL: <http://kshpk.org.ua/> (дата звернення: 28.11.2019).

246. Комунальний заклад «Лебединський педагогічний фаховий коледж імені А.С. Макаренка» : веб-сайт. URL: <https://lebped.com.ua/> (дата звернення: 28.11.2019).

247. Комунальний заклад «Покровський педагогічний коледж» : веб-сайт. URL: http://kzppk.edu.ua/?page_id=669 (дата звернення: 30.11.2019).

248. Кременчуцький педагогічний коледж імені А. С. Макаренка : веб-сайт. URL: <http://www.pu.org.ua/kerivnyk.html> (дата звернення: 30.11.2019).

249. Лисичанський педагогічний коледж ЛНУ : веб-сайт. URL: lpk@luguniv.edu.ua (дата звернення: 30.11.2019).

250. Луцький педагогічний коледж Волинської області : веб-сайт. URL: <http://lpc.org.ua/> (дата звернення: 30.11.2019).

251. Чортківське обласне педагогічне училище ім. О. Барвінського Тернопільської області : веб-сайт. URL: <http://chpu.te.ua/> (дата звернення: 30.11.2019).

252. Bakhmat N., Ridei N., Tytova N., Liubarets V., Katsero O. Methodology of safety and quality of life on the basis of noospheric education system formation. *Strategies for Policy in Science and Education*. 2021. 29 (1). P. 82–98. (Web of Science: 000621670200007)

253. Zozuliak-Sluchyk R., Tytova N., Kozliuk O., Salata H., Ridei N., Yashnyk S. Anthology of Forms of Management of Students' Cognitive Activity Institutions of Higher Education in the Use of Modern Information Technologies. *Systematic Reviews in Pharmacy*. 2021. № 12 (1). P. 235–241.

254. Zorochcina T. Content of primary teachers training in higher educational institutions of Ukraine. *Science and education*. 2018. № 2. P. 167–173.

255. Zorochkina T. S. Forms and methods of preparing future teachers of the primary school for professional activities in Great Britain. *Балканско научно обозрение*. 2019. № 3, 1 (3). P. 60–63.

256. Kramaska Z. M., Shpak V. P. Training of students of pedagogical colleges for the local history work in a New Ukrainian school. *Theory and Practice of Future Teacher's Training for Work in New Ukrainian School* : monograph / edit. I. F. Prokopenko, I. M. Trubavina. Prague, OKTAN PRINT s.r.o., 2020. P. 247-256. <https://doi.org/10.46489/TAPOFT>

257. Kramska Zoya Mikhailivna. Directions of the development of the local history work at modern pedagogical colleges. *Paradigm of knowledge* (Frankfurt, Germany). 2021. № 1 (45). P. 101–122. URL: ISSN 2520-7474.

258. Kravchenko L., Bilyk N., Onipko V., Plachynda T. & Zavitrenko A. Professional mobility of the manager of a secondary education institution as the basis of his or her self-development. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*. 2021. Vol. 13. № 1. (Web of Science). URL: <https://www.lumenpublishing.com/journals/index.php/rrem/article/view/2534>

259. Nikolaesku Inna, Budnyk Olena, Atroshchenko Tetiana, Shevchenko Antonina, Chinchoy Alexander, Yatsyna Svitlana, Zobenko Nataliia. Professional training of teachers for social and pedagogical activity: progressive world practices. *Revista Inclusiones*. 2021. № 8. P. 22–31. (research note Web of Science)

260. Tarasenkova N., Akulenko I., Burda M., Hnezdilova K. Factors Affecting Techniques of Teaching Theorem Proof. *Universal Journal of Educational Research* (USA). 2020. № 8(2). P. 508-519, DOI: 10.13189/ujer.2020.080222 file:///C:/Users/user/Downloads/UJER22-19514625.pdf Журнал індексується БД SCOPUS

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

261. Матеріали Ради Народних комісарів Української Народної Республіки. Бюлетені та звіти Житомирського інституту народної освіти і листування з ним про складання учбових програм та перевод студентів. Звіт про роботу Житомирських трьохрічних Вищих українських педагогічних курсів за 1923/24 навчальний рік. *ЦДАВО України* (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 166. Оп. 4. Спр. 629. 48 арк., арк. 5.

262. Матеріали Ради Народних комісарів Української Народної Республіки. Учбові плани, звіти, протоколи, відомості про рух персоналу та інші матеріали педагогічних курсів Харківської губернії. *ЦДАВО України*

(Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 166. Оп. 4. Спр. 652. 56 арк.

263. Протоколи студентських організацій, звіти про роботу, кошториси на утримання та інші матеріали Українського комітету краєзнавства. Список особистого складу. *ЦДАВО України* (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 166. Оп. 3. Спр. 406. 38 арк.

264. Бюлетень № 2 Організаційного Комітету по скликанню з'їзду щодо вивчення продукційних сил та народного господарства України. *ЦДАВО України* (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 166. Оп. 2. Спр. 450. 194 арк.

265. Матеріали про надання чинності положенню про технікуми УРСР (постанови, пояснення до проекту, виписи з протоколу, листування). *ЦДАВО України* (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9680. 108 арк.

266. Доповідь Українського комітету Краєзнавства Президії Укрнауки. *ЦДАВО України* (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 166. Оп. 6. Спр. 8595. 128 арк.

267. Протоколи засідань та положення про Український комітет українознавства (УКК). Статути місцевих краєзнавчих товариств та відомості Київської комісії краєзнавства про її діяльність за 1923 рік. *ЦДАВО України* (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 166. Оп. 6. Спр. 8594. 61 арк.

268. Протокол і виписки з протоколів наради Рад Волинського наукового товариства краєзнавства з представниками від різних установ і організацій округу та засідання президії Житомирської міськради про поліпшення стану наукової книгозбірні при Волинському державному музею та залишення її в м. Житомирі. Положення пр. «Кабінет по вивченню Шевченківщини» при окрмузеї. Листування з Управлінням Головополітосвіти і Укрнаукою про організацію тимчасових краєзнавчих бюро при Радах музеїв, організацію краєзнавчої роботи в селянських будинках, хатах-

читальнях, трудшколах. *ЦДАВО України* (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 166. Оп. 6. Спр. 8593. 24 арк.

269. Протоколи наради в Мелітопольській окрполітосвіті про стан та перспективи розвитку краєзнавчої роботи в окрузі і листування з Одеською комісією краєзнавства про збирання фольклорного матеріалу і видання робіт з питань краєзнавства. *ЦДАВО України* (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 166. Оп. 6. Спр. 8592. 19 арк.

270. Листування з Центральним Бюро краєзнавства Наркомосу РСФРР, Українським краєзнавчим комітетом про збір матеріалів і відомостей для другого видання краєзнавчого довідника та рекомендацію українського журналу «Краєзнавство» для шкіл. *ЦДАВО України* (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 166. Оп. 6. Спр. 8591. 14 арк.

271. Звіт Остерського наукового товариства краєзнавства про його діяльність за 1925-1927 роки. Листування з Харківським науковим товариством ВУАН, Музеєм Слободської України ім. Сковороди, Роменським окружним виконкомом про асигнування коштів на видання краєзнавчого опису Полтавщини та надсилку матеріалів щодо краєзнавчої роботи. *ЦДАВО України* (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 166. Оп. 6. Спр. 8590. 18 арк.

272. Могильово-Подільський Округовий виконавчий комітет. *ЦДАВО України* (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 166. Оп. 6. Спр. 2281. Арк. 1.

273. Склад Українського комітету краєзнавства. *ЦДАВО України* (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 166. Оп. 3. Спр. 406. 38 арк.

274. Матеріали про стан і роботу педагогічних технікумів та курсів (протоколи, накази, звіти, доповіді, доповідні записки, плани, програми, кошториси). Т. III. *ЦДАВО України* (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 166. Оп. 5. Спр. 571. 721 арк.

Державний архів Черкаської області

275. Черкаські вищі трьохрічні педагогічні курси Народного Комісаріату Освіти УРСР з 1920 року. Черкаський педагогічний технікум Народного Комісаріату Освіти УРСР. Протоколи засідань педрад технікуму. *ДАЧО* (Державний архів Черкаської області). Ф. Р-203. Оп. 1. Спр. 1. 48 арк.

276. Черкаські вищі трьохрічні педагогічні курси Народного Комісаріату Освіти УРСР з 1920 року. Черкаський педагогічний технікум Народного Комісаріату Освіти УРСР. Розпорядження і обіжники губнаросвіти про прийом та постановку роботи в педагогічних учбових закладах. *ДАЧО* (Державний архів Черкаської області). Ф. Р-203. Оп. 1. Спр. 18. 41 арк.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях

1. Крамська Зоя. Педагогічні умови професійного самовдосконалення студентів в умовах освітньо-виховного середовища педагогічного коледжу. *Збірник наукових праць УДПУ імені Павла Тичини «Проблеми підготовки сучасного вчителя»*. Умань, 2014. Вип. 9. Ч. I. 307 с.
2. Крамська Зоя. Краєзнавство на шкільних відділеннях педагогічних технікумів. *Історико-педагогічний альманах*. 2012. № 1. С. 104–107.
3. Крамська З. М. Топоніміка як елемент краєзнавчої роботи студентів педагогічних технікумів у школі. *Вісник Черкаського університету : серія «Педагогічні науки»*. 2018. № 3–4. С. 108–111.
4. Крамська З. М. Методологія, етапи і структура краєзнавчого дослідження. *Вісник Черкаського університету : серія «Педагогічні науки»*. 2018. № 12. С. 68–74.
5. Крамська З. М. Основні тенденції дослідження генезису проблеми підготовки студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в Україні 20-30-х років ХХ століття. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи : зб. наук. праць / ред. кол. : проф. Матвєєва О. О. (голов. ред.) та інші ; Харків. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2019. № 53.*

Статті в зарубіжних і вітчизняних виданнях, що внесені до наукометричних баз даних або опубліковані в періодичних виданнях

6. Kramska Z. M., Shpak V. P. Training of students of pedagogical colleges for the local history work in a New Ukrainian school. *Theory and Practice of Future Teacher's Training for Work in New Ukrainian School : monograph / Edit. I. F. Prokopenko, I. M. Trubavina. Prague, OKTAN PRINT s.r.o., 2020. P. 247-256. <https://doi.org/10.46489/TAPROFT>*

7. Kramska Zoya Mikhailivna. Directions of the development of the local history work at modern pedagogical colleges. *Paradigm of knowledge* (Frankfurt, Germany). 2021. № 1 (45). P. 101–122. ISSN 2520-7474.

Матеріали і тези конференцій

8. Крамська З. М. Зміст краєзнавчої роботи в початковій школі. *Інновації в початковій освіті : проблеми, перспективи, відповіді на виклики сьогодення* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Полтава, 23-24 травня 2018 р.). Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2018. С. 68–71.

9. Крамська З. М. Топоніміка як елемент краєзнавчої роботи студентів педагогічних технікумів у школі. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів : теорія і практика* : програма III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 10 квітня 2018 р.). Харків : ХНУ імені Г. С. Сковороди, 2018. 25 с.

10. Крамська З. М. Підготовка педагогічних кадрів до краєзнавчої роботи в закладах освіти Черкащини 20-30-х років ХХ століття. *Професіоналізм педагога в умовах освітніх інновацій* : матеріали II Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (м. Слов'янськ, 04-05 жовтня 2018 р.). Слов'янськ : Мінідрукарня «Папірус», 2018. С. 224–227.

11. Крамська З. М. Сутність і структура поняття «краєзнавча робота у школі». *Сучасні тенденції розвитку науки і освіти в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів* : збірник тез доповідей III Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Мукачєво, 16-17 травня 2019 р.). Мукачєво : Вид-во МДУ, 2019. С. 167–169.

12. Крамська З. М. Підготовка студентів педагогічних коледжів до краєзнавчої роботи в умовах реформаційних змін на початку ХХІ століття. *Професійна успішність педагогічного працівника як основа менеджменту якості освітнього процесу* : матеріали Четвертих всеукраїнських читань (м. Черкаси, 21-22 листопада 2019 р.). Черкаси : ФОП Гордієнко Є.І., 2019. С. 175–179.

13. Крамська З. М. Роль підготовки майбутніх учителів початкової школи до краєзнавчої роботи в умовах оновлення освітнього середовища. *Інновації в початковій освіті : проблеми, перспективи, відповіді на виклики сьогодення* : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Полтава, 21-22 березня 2019 р.). Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2019. С. 34–37.

14. Крамська З. М. Підготовка студентів педагогічних коледжів до краєзнавчої роботи в умовах реформаційних змін на початку третього століття. *Інновації в початковій освіті : проблеми, перспективи, відповіді на виклики сьогодення* : матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Полтава, 4-5 березня 2020 року). Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2020. С. 64–68.

15. Крамська З. М. Прогнозування напрямів розбудови краєзнавчої роботи в закладах освіти Черкащини. *Сучасні тенденції розвитку педагогіки, психології та соціальної роботи* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Черкаси, 26 листопада 2020 року). Черкаси : ЧНУ іменні Богдана Хмельницького, 2021. С. 69–73.

Навчально-методичні посібники

16. Навчальна практика (польова) : наскрізна програма навчально-педагогічної практики для студентів спеціальності 5.0101201 Початкова освіта / розробники: Панченко Л. Ф., Рябошапка О. В., Шевельова О. Б., Барабаш В. І., Крамська З. В. Умань, 2015. С. 8–13.

17. Крамська З. М. Методичні матеріали до літньої педагогічної практики з планування роботи в оздоровчих таборах : навчально-методичні матеріали для студентів спеціальностей 5.01010201 Початкова освіта, 5.01010601 Соціальна педагогіка, 5.02020401 Музичне мистецтво / укладачі: Крамська З. М., Шарапанюк А. Й., Шевельова А. Б. Умань : Видавництво поліграфічний центр «Візаві», 2011. 54 с.

Додаток Б

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Бульвар Т.Шевченка, 81, м. Черкаси, 18031, тел./факс: (0472) 35-44-63, 37-21-42,
 e-mail: cic@cdu.edu.ua Код ЄДРПОУ 02125622

31.03.2021 № 79/04
 на № _____

ДОВІДКА
 про впровадження результатів дисертаційної праці
 Крамської Зої Михайлівни
 «Підготовка студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в
 20-30-ті роки ХХ століття»,
 поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії
 зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Упродовж 2016-2020 років на базі Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького проходили апробацію матеріали дисертаційної праці Крамської Зої Михайлівни «Підготовка студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в 20-30-ті роки ХХ століття».

Реалізація авторських напрацювань З. М. Крамської здійснювалася доцентом кафедри початкової освіти Т. С. Ніновою на лекційно-практичних заняттях зі студентами ОС «бакалавр» спеціальності 013 Початкова освіта у процесі вивчення «Методики навчання природничої освітньої галузі», а також «Методики навчання інтегрованого курсу «Я досліджую світ». Для посилення розуміння практичних аспектів підготовки студентів до краєзнавчої роботи в початковій школі в освітньому середовищі університету додатково проведено науково-методичні семінари, організовано роботу проблемних груп.

Протягом експерименту здійснено моніторинг навчальних досягнень майбутніх бакалаврів. Отримані результати підтвердили результативність отриманих З. М. Крамською висновків та узагальнень, підготовленої «Наскрізної програми навчально-педагогічної практики для студентів спеціальності «Початкова освіта».

Професорсько-викладацьким колективом кафедри початкової освіти зроблено висновок, що впровадження результатів дослідження З. М. Крамської сприяло розширенню знань студентів із питань підготовки до краєзнавчої роботи в Новій українській школі. На засіданні кафедри (протокол № 7 від 16 лютого 2021 р.) відзначено високий теоретичний рівень і практичну значущість проведеного дослідження, результати якого рекомендовано до подальшого впровадження у вищій школі:

Проректор з наукової, інноваційної
та міжнародної діяльності

проф. Корновенко С. В.

798931

Міністерство освіти і науки України
Полтавська обласна рада
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ КОЛЕДЖ

імені А.С.МАКАРЕНКА

вул. Лізи Чайкіної, 33, м. Кременчук, Полтавська обл., 39623,
тел., факс (0536)75-84-70, E-mail: krem_ped_k@ukr.net
р/р UA178201720344290006000036443 ДКСУ м. Київ
МФО820172 Код 02125496

№ 01-37/ 252 від 29.09. 2021 р.

На № від

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної праці
**Крамської Зої Михайлівни з теми «Підготовка студентів педагогічних
технікумів до краєзнавчої роботи у школі в 20-30-ті роки ХХ століття»,**
що подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки, в освітній процес
Кременчуцького педагогічного коледжу імені А. С. Макаренка

Довідка видана Крамській Зої Михайлівні в тому, що Кременчуцьким педагогічним коледжем імені А. С. Макаренка реалізовано результати дисертаційної праці з теми «Підготовка студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в 20-30-ті роки ХХ століття» протягом 2016-2020 років.

Студентам Кременчуцького педагогічного коледжу імені А. С. Макаренка у ході проходження навчальної (польової) практики з основ природознавства та краєзнавства стала в нагоді програма практики, що запропонована З. М. Крамською. Реалізація цієї програми забезпечувала оволодіння студентами методами природоохоронної діяльності, удосконалення вмій і навичок організації спостережень та екскурсій із молодшими школярами у природі, що сприяло якісній професійній підготовці майбутніх учителів початкових класів закладів загальної середньої освіти.

На підсумкових конференціях за результатами проходження практики методистами коледжу відзначено здобуття студентами здатності проводити екскурсії у природу за планом практики, розвиток навичок догляду за деревами, кущами і квітниками, вироблення навичок організації суспільно корисної праці з учнями в природі. Посиленню якості фахової підготовки студентів сприяло також виконання творчих завдань за планом викладача (підбір віршів, загадок, оформлення презентацій).

На засіданнях циклової комісії викладачів природничих дисциплін високо оцінено результати впровадження програми навчальної (польової) практики з основ природознавства та краєзнавства, що розроблена З. М. Крамською, та запропоновано до подальшого застосування у процесі практичної підготовки майбутніх учителів початкових класів.

В.о. директора

Шакотько В.В.

Леся Крупіна

Леся КРУПІНА

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ І НАУКИ
КОМУНАЛЬНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УМАНСЬКИЙ ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ
КОЛЕДЖ ІМ. Т.Г. ШЕВЧЕНКА»

вул. Небесної сотні, 33/1, м. Умань, Черкаська область, 20300
тел. (04744) 4-04-76, факс (04744) 4-04-76, web: <http://www.umanpedcollege.at.ua>,
e-mail: umanpedcollege@it-tim.net, код ЄДРПОУ 02125645

30.12.2020 № 277

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної праці **Крамської Зої Михайлівни** з теми «Підготовка студентів педагогічних технікумів до **красназвочної роботи у школі в 20-30-ті роки ХХ століття**», що подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки, в освітній процес Комунального вищого навчального закладу «Уманський гуманітарно-педагогічний коледж ім. Т. Г. Шевченка».

Довідка видана Крамській Зої Михайлівні в тому, що Комунальним вищим навчальним закладом «Уманський гуманітарно-педагогічний коледж ім. Т. Г. Шевченка» реалізовано результати дисертаційної праці з теми «Підготовка студентів педагогічних технікумів до **красназвочної роботи у школі в 20-30-ті роки ХХ століття**» протягом 2016-2020 років.

Студентам Комунального вищого навчального закладу «Уманський гуманітарно-педагогічний коледж ім. Т. Г. Шевченка» у ході проходження навчальної (польової) практики з основ природознавства та красназнавства стала в нагоді програма практики, що запропонована **З. М. Крамською**. Реалізація цієї програми забезпечувала оволодіння студентами методами природоохоронної діяльності, удосконалення вмінь і навичок організації спостережень та екскурсій із молодшими школярами у природі, що сприяло якісній професійній підготовці майбутніх учителів початкових класів закладів загальної середньої освіти.

На підсумкових конференціях за результатами проходження практики методистами коледжу відзначено здобуття студентами здатності проводити екскурсії у природу за планом практики, розвиток навичок догляду за деревами, кущами і квітниками, вироблення навичок організації суспільно корисної праці з учнями в природі. Посиленню якості фахової підготовки студентів сприяло також виконання творчих завдань за планом викладача (підбір віршів, загадок, оформлення презентацій).

На засіданнях циклової методичної комісії викладачів науково-природничих дисциплін високо оцінено результати впровадження програми

навчальної (польової) практики з основ природознавства та краєзнавства, що розроблена З. М. Крамською, та запропоновано до подальшого застосування у процесі практичної підготовки майбутніх учителів початкових класів.

Заступник директора
з соціально-гуманітарної
та виховної роботи

Л. Ф. Панченко

ДОВІДКА

Про виконання роботи з теми «Підготовка студентів педагогічних спеціальностей до виконання роботи у школі в 20-30-ті роки ХХ століття» на предмет краєзнавчої роботи у школі в 20-30-ті роки ХХ століття» у спеціалізації 011 Освітній факультет педагогічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Г. Шевченка. У навчально-педагогічній команді керівник ім. Т. Т. Шевченка. Довідка видає Крамській Зоя Михайлівна в тому, що Командиром групи з навчально-педагогічної роботи «Уманський гуманітарно-педагогічний факультет» ім. Т. Т. Шевченка» розглянуто результати виконання роботи з теми «Підготовка студентів педагогічних спеціальностей до виконання роботи у школі в 20-30-ті роки ХХ століття» протягом 2016-2020 років. Студентом Крамською З. М. виконано роботу з теми «Підготовка студентів педагогічних спеціальностей до виконання роботи у школі в 20-30-ті роки ХХ століття» у ході проходження навчально-педагогічної практики ім. Т. Т. Шевченка» у ході проходження навчально-педагогічної практики з основ природознавства та краєзнавства стала в навчально-педагогічній команді, що запропонована З. М. Крамською. Результати цієї роботи виконані відповідно до вимог методичних рекомендацій природоохоронної діяльності, удосконалення змісту і навчально-організаційної діяльності та експертів із молодими викладачами у процесі виконання професійних обов'язків майбутніх учителів початкових класів заклада середньої освіти.

На підсумковій конференції за результатами проходження практики студентом Крамською виконано роботу з теми «Підготовка студентів педагогічних спеціальностей до виконання роботи у школі в 20-30-ті роки ХХ століття» у спеціалізації 011 Освітній факультет педагогічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Г. Шевченка. Результати цієї роботи виконані відповідно до вимог методичних рекомендацій природоохоронної діяльності, удосконалення змісту і навчально-організаційної діяльності та експертів із молодими викладачами у процесі виконання професійних обов'язків майбутніх учителів початкових класів заклада середньої освіти.

Відповідно до вимог методичних рекомендацій природоохоронної діяльності, удосконалення змісту і навчально-організаційної діяльності та експертів із молодими викладачами у процесі виконання професійних обов'язків майбутніх учителів початкових класів заклада середньої освіти.

Відповідно до вимог методичних рекомендацій природоохоронної діяльності, удосконалення змісту і навчально-організаційної діяльності та експертів із молодими викладачами у процесі виконання професійних обов'язків майбутніх учителів початкових класів заклада середньої освіти.

**УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ І НАУКИ
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
Комунальний навчальний заклад фахової передвищої освіти
"Корсунь-Шевченківський педагогічний фаховий коледж
ім. Т.Г.Шевченка Черкаської обласної ради"**

вул.Шевченка, 38, м. Корсунь-Шевченківський, Черкаська обл., 19402, Тел.(04735) 2-01-55,
факс.(04735) 2-34-88, e-mail: korsun_college@ukr.net , код ЄДРПОУ 02125651

11.03.2021 № 83

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної праці
**Крамської Зої Михайлівни з теми «Підготовка студентів педагогічних
технікумів до краєзнавчої роботи у школі в 20-30-ті роки ХХ століття»,**
що подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки, в освітній процес
Комунального навчального закладу фахової передвищої освіти
«Корсунь-Шевченківський педагогічний фаховий коледж
ім. Т. Г. Шевченка Черкаської обласної ради»

Довідка видана Крамській Зої Михайлівні в тому, що КНЗФПО КШПФК ім. Т. Г. Шевченка Черкаської обласної ради реалізовано результати дисертаційної праці з теми «Підготовка студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в 20-30-ті роки ХХ століття» упродовж 2016-2020 років.

Студентам КНЗФПО КШПФК ім. Т. Г. Шевченка Черкаської обласної ради у ході проходження навчальної (польової) практики з основ природознавства та краєзнавства стала доцільною програма практики, що запропонована З.М.Крамською. Реалізація цієї програми забезпечувала оволодіння студентами методами природоохоронної діяльності, удосконалення вмінь і навичок організації спостережень та екскурсій із молодшими школярами у природі, що сприяло якісній професійній підготовці майбутніх учителів початкових класів закладів загальної середньої освіти.

На підсумкових конференціях за результатами проходження практики методистами коледжу відзначено здобуття студентами здатності проводити екскурсії у природу за планом практики, розвиток навичок догляду за деревами, кущами і квітниками, вироблення навичок організації суспільно корисної праці з учнями в природі. Посиленню якості фахової підготовки студентів сприяло також виконання творчих завдань за планом викладача (підбір віршів, загадок, оформлення презентацій).

2

На засіданнях циклової методичної комісії викладачів науково-природничих дисциплін високо оцінено результати впровадження програми навчальної (польової) практики з основ природознавства та краєзнавства, що розроблена З. М. Крамською, та запропоновано до подальшого застосування у процесі практичної підготовки майбутніх учителів початкових класів.

Директор

Людмила СЕМЕНЕНКО